

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Історичний факультет

**ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ
ДОСЛІДЖЕННЯ**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 2 (63), 2018

Вінниця – 2018

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Вченою Радою Донецького національного університету імені Василя Стуса (протокол № 5 від 28.12.2018 р.)

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідectво про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418–4890 ПР від 01.12.2009 р.; Серія КВ № 22883–12783 ПР від 17.07.2017 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. 600-річчя, 21,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія: <http://jhpr.donnu.edu.ua/index>

ЗМІСТ

Студії з історії України

<i>Гришук О.</i> ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ДОНЕЧЧИНИ ФІНАЛУ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ.....	5
<i>Курзенков М.</i> ПОХОДЖЕННЯ ТА ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ З МОЛЕКУЛЯРНОЇ БІОЛОГІЇ.....	11
<i>Задунайський В.</i> КОЗАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ І СТРАТЕГЕМИ ПІД ЧАС КАМПАНІЇ 1649 Р. ТА ЇХНІ АНАЛОГИ У «СТРАТЕГЕМАХ» СЕКСТА ЮЛІЯ ФРОНТИНА.....	31
<i>Салагуб Л. М.</i> ГОЛУБЕЦЬ: ПОГЛЯДИ НА ПОЛІТИЧНУ ІСТОРІЮ ГЕТЬМАНЩИНИ ХVІІІ СТ.....	44
<i>Стоберська Н.</i> ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ	51
<i>Темірова Н.</i> МЕТАМОРФОЗИ АГРАРНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.	60
<i>Плевако К.</i> ЦИРКУЛЯРИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИСВІТЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ У 1909–1913 РР.	71
<i>Зубко О.</i> ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ЕЛІТИ: ОЦІНКА В ЧАСІ (ЧСР, 1918–1939 РР.).....	79

Студії з історії зарубіжжя

<i>Юшкевич В.</i> «ДОМІНІКАНСЬКИЙ ПРОЕКТ» В ІСТОРІЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДОПОМОГИ ЄВРОПЕЙСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ (КІНЕЦЬ 1930-Х – ПОЧАТОК 1940-Х РОКІВ)	91
<i>Швед В.</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ ЗАТОКИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЙ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ.....	101
<i>Пилипенко В.</i> ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІРАНІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ ВІД МАХМУДА АХМАДІНЕЖАДА ДО ХАСАНА РУХАНІ.....	111
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	121

CONTENT

Studies of history of Ukraine

<i>Gryshchuk O.</i> DONETSK REGION'S FUNERAL REMAINS OF THE END OF THE MIDDLE BRONZE AGE	5
<i>Kurzenkov M.</i> LINEAGE AND DOMESTICATION OF THE HORSE IN RESEARCHES FROM MOLECULAR BIOLOGY	11
<i>Zadunaysky V.</i> COSSACK'S STRATEGIES AND STRATEHEMAS DURING THE CAMPAIGN OF 1649 AND THEIR ANALOGUE IN THE «STRATEHEMAS» BY SECTION JULIY FRONTIN	31
<i>Salagub L. M.</i> HOLUBETS: REVIEWS ON THE POLITICAL HISTORY OF HETMANSCHINIA XVIII ST.....	44
<i>Stoberskaya N.</i> POLISH LAND TENURE AT THE RIGHT BANK UKRAINE IN THE WORK OF PRE-REVOLUTIONARY RESEARCHERS.....	51
<i>Temirova N.</i> METAMORPHOSIS OF AGRARIAN ELITE OF UKRAINIAN PROVINCES ON THE THE BOUNDARY OF THE XIX–XX CENTURIES.....	60
<i>Plevako K.</i> CENTRAL GOVTRNMENT AUTHORITIES' CIRCULARS AS A LIGHT SOURCE OF SPECIAL ASRECTS OF THE PROTESTANT MOVEMENT IN UKRAINE 1909–1913	71
<i>Zubko O.</i> EXPENSES AND LOSSES OF UKRAINIAN ELIGRATING ELITE: EVALUATION IN TIME (CZSR, 1918–1939)	79

Studies of history of foreign countries

<i>Yushkevych V.</i> «DOMINICAN PROJECT» IN THE HISTORY OF US RELIEF POLICY CONCERNING EUROPEAN REFUGEES (AT THE END OF 1930s – BEGINNING 1940s).....	91
<i>Shved V.</i> PARTICULARITIES AND TENDENCIES OF HISTORICAL DEVELOPMENT AND INTEGRATION PROCESSES IN THE GULF REGION AFTER «ARAB SPRING» REVOLUTIONS: CONCLUSIONS FOR UKRAINE	101
<i>Pylypenko V.</i> OBSERVANCE OF HUMAN RIGHTS IN IRAN: THE EVOLUTION OF THE PROBLEM FROM MAHMOUD AHMADINEJAD TO HASSAN ROUHANI	111
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	121

Студії з історії України

УДК 902.2:726(477.6)«637»

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ДОНЕЧЧИНИ ФІНАЛУ СЕРЕДНЬОЇ БРОНЗИ

Гришук Ольга

У запропонованому дослідженні використовуються матеріали курганних поховальних пам'яток населення Дніпро-Донської бабинської культури Донецького регіону, які відносять до фінального періоду доби середньої бронзи. Часові рамки існування цієї спільноти на історичній арені – близько ХХІІ–ХVІІІ ст. до Р. Х. Основними матеріалами для розробки подальших історичних інтерпретацій для запропонованого періоду виступають археологічні джерела, які на сьогодні не повністю опрацьовано та введено до наукового обігу. Метою роботи є подання загальної характеристики археологічних матеріалів для подальших досліджень у галузі історії, археології, релігієзнавства, культурології, соціології та створення статистичної вибірки на матеріалах Донеччини. Під час роботи з джерелами було використано статистичні методи обробки інформації, структурного аналізу, кореляції. У статті використано матеріали, здобуті в ході археологічних досліджень курганних могильників на теренах Донецької області, спираючись на які було розглянуто основні показники поховальної обрядовості бабинців, серед яких: кількість основних і впускних у курган поховань, орієнтація небіжчиків, поховальне придане, статевовікова диференціація померлих.

Ключові слова: поховальні пам'ятки, Донеччина, період фіналу середньої бронзи, Дніпро-Донська бабинська культура.

Донеччина – український регіон з багатою історією та глибоким корінням, що сягає дописемних часів. Для одного з таких давніх періодів, а саме – доби бронзи – джерелами для вивчення історії слугують у першу чергу археологічні знахідки, основними з яких є матеріали поховальних пам'яток. Доба бронзи на теренах українського степу тривала понад два тисячоліття. За цей час представники різних культур залишили сліди свого існування на нашій землі – поселення, кургани та ґрунтові могильники, поодинокі скарби. Серед цих спільнот ми б хотіли виокремити представників Дніпро-Донської бабинської культури. Саме це населення мешкало на теренах сучасної Донеччини близько ХХІІ–ХVІІІ ст. до Р. Х., що в археологічній періодизації відповідає періоду фіналу доби середньої бронзи. Достатньо часто в історичних дослідженнях науковці чи краєзнавці стикаються з браком систематизованих археологічних матеріалів для подальших інтерпретацій або класифікацій матеріалу. В контексті цього створення такої невеличкої вибірки для джерел ДДБК дозволило б у подальшому спростити роботу фахівців у запропонованому напрямку. Спираючись на отриману інформацію, доречним буде переходити до сфери інтерпретації отриманих даних для реконструкції поховального обряду та, можливо, соціальних, економічних і культурних сфер життя населення Дніпро-Донської бабинської культури, що проживало на території сучасної Донецької області.

Вивченню поховальних пам'яток у різні часи приділяли чимало уваги як вітчизняні, так і закордонні дослідники. Одним з основних питань, яке намагалися розв'язати, була інформативність поховань для історичних досліджень. Багато хто намагався відшукати правильні методи та підходи для вивчення пам'яток, створити єдину схему дослідження. Російський дослідник В. А. Альокшин вказує на те, що «соціологічний аналіз даних, отриманих під час розкопок давніх поселень і поховань, має власну специфіку та потребує спеціальних методичних прийомів обробки інформації» [1, 3]. Найпоширенішим способом вивчення матеріалів поховань до сьогодні вважається застосування різноманітних статистичних методів.

Дослідженням поховальних пам'яток Донеччини фінального періоду середньої бронзи в різні часи займалися С. С. Березанська [2], С. Н. Братченко [3], Я. П. Гершкович [4], О. Р. Дубовська [6], І. Ф. Ковальова [7], Р. О. Литвиненко [9], В. В. Отрощенко [10], І. О. Післарій [11, 12], С. М. Санжаров [13]. У цих роботах поховальні пам'ятки ДДБК розглядаються достатньо ретельно у своєму загальному масиві, здебільшого не розподіляючись окремо по областях або регіонах. А втім, цікавим було б розглянути показники поховань по окремому регіону, а саме – Донеччині. Доречно для цього буде визначити основні загальні показники поховальної обрядовості бабинців (загальна кількість поховань на території регіону, розміщення поховання в кургані, їх статево-вікова диференціація, наявність та варіації поховального приданого) та їх подальшу інформативність для історичних реконструкцій.

Метою роботи є подання загальної характеристики археологічних матеріалів для подальших досліджень у галузі історії, археології, релігієзнавства, культурології, соціології та створення статистичної вибірки на матеріалах Донеччини. Поховальні пам'ятки для дослідників становлять майже невичерпне джерело інформації про минуле, при вивченні якого необхідно враховувати специфіку поховальної обрядовості. Перш ніж приступати до власне історичних досліджень, вчений має систематизувати джерельну базу. У випадку з поховальними пам'ятками – це статистична інформація про кількість поховань, їхню наповненість та інформативність.

Автором було використано матеріали 210 поховань Дніпро-Донської бабинської культури, розкопаних на теренах Донеччини. Стратиграфія поховань така: 94 поховання (45 %) – основні поховання в кургані, найімовірніше, заради яких курган і зводився; 94 (45 %) – впускні поховання в курганах більш раннього часу. Для 22 (10 %) поховань стратиграфія невизначена.

Що стосується статево-вікової диференціації померлих, то 15 поховань визначено як чоловічі, 19 – як жіночі (критерії визначення приналежності до чоловічого чи жіночого поховального обряду було запропоновано В. В. Отрощенко [10]), 30 – це поховання дітей, 12 – підлітків від 10 до 17 років (за наявними антропологічними визначеннями), 134 поховання не мають чіткого антропологічного визначення або пошкоджені настільки, що отримати з них інформацію практично неможливо. Якщо ми подивимось на ці показники, то побачимо, що у відсотковому співвідношенні 64 % становлять невизначені поховання, 7 % – чоловічі, 9 % – жіночі, 14,3 % – дітей та

5,7 % – підлітків. Серед антропологічно невизначених можемо побачити 99 об'єктів, які є похованнями дорослих без можливості встановлення статі, що складає 47,1 % загальної кількості.

За орієнтацію небіжчика результати вийшли такі: Західна орієнтація – 69 (32,9 %) поховань, Північно-Західна – 28 (13,3 %), Північна – 1 (0,5 %), Північно-Східна – 8 (3,8 %), Східна – 26 (12,3 %), Південно-Східна – 10 (4,8 %), Південна – 5 (2,4 %), Південно-Західна – 11 (5,2 %), для 52 (24,8 %) поховань точна орієнтація не визначена (коливається у напрямках Північно-Західна / Західна, Північно-Східна / Східна, Південна / Південно-Східна, Південно-Західна / Західна, Південна / Південно-Західна та інші). 164 (78,1 %) небіжчика було поховано на лівому боці, 33 (15,7 %) – на правому боці, 13 (6,2 %) – невизначено.

Під час аналізу поховального приданого масив джерел не розподілявся за статевіковою ознакою, тому отримана інформація стосується загальної ситуації щодо ДДБК Донеччини. Отже, в 43 похованнях (20,5 %) було знайдено посуд (у двох із них – по 2 посудини, в кількох випадках – лише окремі фрагменти посуду). Пряжки (які серед іншого для ДДБК є ще й хронологічним маркером) трапляються у 44 (21 %) випадках (у дослідженні не враховувалось, до якого періоду належать знахідки). У 25 (11,9 %) випадках траплялися вироби з кістки, серед яких астрагали, ікла, стріли та інші предмети. 8 (3,8 %) виробів з каменю, 35 (16,7 %) кременевих виробів, у 8 (3,8 %) похованнях було знайдено стріли, у 21 (10 %) – металеві вироби, у 11 (5,2 %) – дерев'яні вироби. До 6 (2,9 %) поховань було покладено намиста.

Окремою категорією поховального приданого варто розглянути кістки тварин. Загалом різні варіації кісток тварин трапляються у 49 (23,3 %) похованнях. Серед їхнього масиву трапляються також так звані «шкури» – набори з кінцівок і черепу, що розглядається як окремий елемент поховального приданого. За нашими підрахунками їх було знайдено у 23 випадках (11 %), це майже половина із загальної кількості поховань з кістками тварин.

Отже, поховальні пам'ятки Дніпро-Донської бабинської культури Донеччини вписуються в загальну картину поховальної обрядовості ДДБК. Кількість основних і впускних у курган поховань однакова. Найбільша кількість могил належить дорослим чоловікам і жінкам, для більшості з яких відсутні антропологічні статевікові визначення. Однак, спираючись на вже відомі дослідження в цьому напрямку, для подальшого вивчення цих матеріалів ми можемо використовувати визначені В. В. Отрошенко [10] і Р. О. Литвиненком [8] маркери для чоловічого та жіночого поховального обряду, одним з яких є орієнтація похованого (для чоловіків – західна, для жінок – східна). Проте, працює ця схема лише для ранніх хронологічних етапів ДДБК, визначених Р. О. Литвиненком [8]. Другу за кількістю групу становлять діти, третю – підлітки. Найбільша кількість поховань із західною орієнтацією, на другому місці – східна спрямованість померлого. Більшість похованих вкладалися на лівий бік, меншість – на правий. Серед поховального приданого найчастіше трапляються кістки тварин, на другому місці – пряжки, після них ідуть глиняний посуд, вироби з кременю, кістки, металу та дерева, а також предмети з каменю та намиста.

Попри отримані результати, залишається ще багато аспектів для подальших досліджень, оскільки це лише перша статистична вибірка для поховань ДДБК Донеччини. Найважчий масив джерел слід проаналізувати відповідно до кожного окремого показника, залежно від статеві-вікової диференціації, хронології поховань і здійснити кореляцію поховального приданого з першими двома показниками, що автор планує зробити в подальшому. У перспективі доцільним буде використовувати отримані дані при вивченні таких напрямів: релігійно-міфологічному або ідеологічному; етнокультурному; хронологічному (динаміка поховання у часі); соціальному [5, 6].

Summary

The proposed study examines the funeral monuments of the Donetsk region of the period of the middle bronze age on the territory of Ukraine, which corresponds to the residence time on this territory of the population of the Dnipro-Don Babin culture. The purpose of the study is to identify the main general indicators, which include the number of graves (male and female together and separately), the presence and variation of the dowry, and establish their further informativity for historical research. Task – to analyze the source base and available literature on the proposed issues. The period of the study is about XXII–XVIII centuries B. C. During the study statistical methods of information processing, method of structural analysis, quantitative methods have being used. The main method is the correlation method. During the research, materials that were discovered during the archaeological research of the burial mounds of the Donetsk region were examined and statistical samples were drawn on various indicators, among them: the number of main and inlets in the burial mounds, the gender-age differentiation of the buried, the orientation of the deceased in the world and diversity funeral dowry. The results obtained can be used in further historical studies.

Keywords: burial sights, Donechchyna, the end of the middle bronze, Dnipro-Don babino culture, archaeological sources.

Аннотация

В предложенном исследовании рассматриваются погребальные памятники Донецкого региона периода финала средней бронзы на территории Украины, что соответствует времени проживания на этой территории населения Днепро-Донской бабинской культуры. Цель исследования – предоставить общую характеристику погребальных памятников и определить основные общие показатели, к которым относятся количество захоронений (мужских и женских вместе и по отдельности), наличие и вариации погребального инвентаря, и установить их дальнейшую информативность для исторических исследований. Задача – проанализировать базу исторических источников и имеющуюся литературу по предложенной проблематике. Временные рамки исследования – примерно XXI–XVIII вв. до Р. Х. В ходе исследования были использованы статистические методы обработки информации, метод структурного анализа, количественные методы. Основным выступает метод корреляции. Также были рассмотрены материалы, открытые в ходе археологических исследований курганных захоронений Донецкой области и сделано статистические выборы по различным показателям, среди которых: количество основных и впускных в курган захоронений, половозрастная дифференциация похороненных, ориентация умерших по сторонам света и разнообразие погребального инвентаря. Полученные результаты могут быть использованы в дальнейших исторических исследованиях.

Ключевые слова: погребальные памятники, Донецкий регион, эпоха финала средней бронзы, Днепро-Донская бабинская культура, археологические источники.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алёкшин В. А. Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока). Ленинград: Наука, 1986. 191 с.
2. Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, 1986. С. 5–43.
3. Братченко С. Н. Культура многоваликовой керамики. *Археология Украинской ССР: В 3 т.* Киев: Наук. думка, 1985. Т. 1. С. 451–458.
4. Гершкович Я. П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики. *СА*. 1986. № 2. С. 132–146.
5. Гуляев В. И. Изучение погребального обряда в зарубежной археологии. *КСИА*. Москва: Языки славянской культуры, 2010. № 224. С. 5–19.
6. Дубовская О. Р. Погребения культуры многоваликовой керамики Донетчины и Северо-Восточного Приазовья. *Археология и краеведение – школе: Тез. докл. обл. семинара*. Донецк, 1985. С. 19–21.
7. Ковалёва И. Ф. Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1981. 80 с.
8. Литвиненко Р. О. Статеві-вікова диференціація в поховальному обряді бабинських культур. *Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців*. Луганськ: Вид-во СНУ, 2007. № 7. С. 156–172.
9. Литвиненко Р. О. Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2009. 32 с.
10. Отрошенко В. В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики. *История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф.* Харьков, 1992. С. 163–165.
11. Писларий И. А. Погребальный обряд племен культуры многоваликовой керамики. *Древняя история населения Украины*. Киев, 1991. С. 52–66.
12. Писларий И. А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 1983. 22 с.
13. Санжаров С. М. Східна Україна на рубежі середньої – пізньої бронзи: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2007. 33 с.

References

1. Alokshin, V. A. (1986). Sotsial'naya struktura i pogrebal'nyy obryad drevnezemledel'cheskikh obshchestv (po arkheologicheskim materialam Sredney Azii i Blizhnego Vostoka) [*Social structure and burial rite of ancient agricultural societies (according to archaeological materials of Central Asia and the Middle East)*]. Leningrad: Nauka.
2. Berezanskaya, S. S. (1986). Kul'tura mnogovalikovoy keramiki [*Multi-roller ceramics culture. Culture of the Bronze Age in Ukraine*]. Kul'tury epokhi bronzy na territorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 5–43.

3. Bratchenko, S. N. (1985) Kul'tura mnogovalikovoy keramiki. Arkheologiya Ukrainskoy SSR: V 3 t. [*Multi-roller ceramics culture. Archeology of the Ukrainian SSR: In 3 t.*]. T. 1. Kyiv: Nauk. Dumka, 451–458.
4. Gershkovich, YA. P. (1986). Figurnyye poyasnyye pryazhki kul'tury mnogovalikovoy keramiki [*Figured belt buckles of the culture of multi-shaft ceramics*]. SA, 2, 132–146.
5. Gulyayev, V. I. (2010). Izucheniye pogrebal'nogo obryada v zarubezhnoy arkheologii [*The study of the funeral rite in foreign archeology*]. KSIA. Moskva: YAzyki slavyanskoy kul'tury, 224, 5–19.
6. Dubovskaya, O. R. (1985). Pogrebeniya kul'tury mnogovalikovoy keramiki Donetchiny i Severo-Vostochnogo Priazov'ya [*The burials of the culture of multi-roll ceramics of the Donetsk region and the North-Eastern Azov region*]. Arkheologiya i krayevedeniye – shkole: Tez. dokl. obl. seminaru. Donetsk, 19–21.
7. Kovalova, I. F. (1981) Sever Stepnogo Podneprov'ya v srednem bronzovom veke [*The North of the Steppe Dnieper in the Middle Bronze Age*]. Dnepropetrovsk: Izd-vo DGU.
8. Lytvynenko, R. O. (2007). Statevo-vikova dyferentsiatsiya v pokhoval'nykh obryadi babyn'skikh kul'tur [*Sexual-age differentiation in the funeral ceremony of Babyn's cultures*]. Materialy ta doslidzhennya z arkheolohiyi Skhidnoyi Ukrayiny. Vid neolitu do kimmeriytsiv. Luhans'k: Vyd-vo SNU, 7, 156–172.
9. Lytvynenko, R. O. (2009). Kul'turne kolo Babyne (za materialamy pokhoval'nykh pam'yatok) [*Cultural circle of Babyne (based on materials of burial sights)*]: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk. Kyiv.
10. Otroshchenko, V. V. (1992). O ranney obryadovoy gruppe pogrebeniy kul'tury mnogovalikovoy keramiki [*About the early ritual group of burials of the culture of multi-roll ceramics*]. Istoriya i arkheologiya Slobodskoy Ukrainy: Tez. dokl. i soobshch. Vseukrainskoy konf. Khar'kov, 163–165.
11. Pislariy, I. A. (1983). Kul'tura mnogovalikovoy keramiki Vostochnoy Ukrainy [*Multi-roll ceramics culture of Eastern Ukraine*]: avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. Moskva.
12. Pislariy, I. A. (1991). Pogrebal'nyy obryad plemen kul'tury mnogovalikovoy keramiki [*The funeral rite of tribes of the culture of multi-roll ceramics*]. Drevnyaya istoriya naseleniya Ukrainy. Kyiv, 52–66.
13. Sanzharov, S. M. (2007). Skhidna Ukrayina na rubezhi seredn'oyi – pizn'oyi bronzy [*Eastern Ukraine at the turn of the middle – late bronze*]: avtoref. dys. ... d-ra ist. nauk. Kyiv.

УДК [94(100):636.01]:577.2

ПОХОДЖЕННЯ ТА ДОМЕСТИКАЦІЯ КОНЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ З МОЛЕКУЛЯРНОЇ БІОЛОГІЇ

Курзенков Максим

Проблема доместикації коня є однією з найбільш дискусійних в археології, не з'ясованими залишаються як сценарії цього важливого процесу, так і основні аспекти доместикації. Одним із джерел, які можуть послужити відтворенню реалістичних моделей цього явища, є дослідження з молекулярної біології, історіографічний огляд яких представлено у статті. Основну увагу у дослідженні зосереджено на розгляді та аналізі здобутків молекулярної біології останніх десятиріч щодо походження та доместикації коня. На основі понад 80 проаналізованих іноземних статей, генетичні дослідження кінської ДНК умовно було поділено на 3 окремі статті: дослідження мтДНК; Y-хромосоми; аутосомної ДНК та генів, що визначають масть коня.

Ця стаття присвячена дослідженням мтДНК з молекулярної біології, результати яких можуть бути використані археологами для реконструкції процесів доместикації коня. Вже перші дослідження з мтДНК продемонстрували значну відмінність процесів доместикації цієї тварини від раніше одомашнених: однією з таких особливостей є значна варіабільність материнської лінії у свійського коня, що створює значну диспропорцію із чоловічою варіабільністю і породжує цілу низку гіпотез. У статті також розглянуто питання кореляції виявлених гаплогруп мтДНК, як в географічному, так і у хронологічному вимірі.

Ключові слова: *доместикація коня, генетичні дослідження, Євразія, мітохондріальна ДНК, гаплогрупа, нуклеотидна різноманітність.*

Кінь, безумовно, відіграв центральну роль серед інших свійських тварин у розвитку людського суспільства. Не зважаючи на це, походження свійського коня та історія сучасних порід залишаються нез'ясованими у більшості аспектів. Пов'язано це з незначною відмінністю кісток свійського та дикого коня. На відміну від собак і свиней, пластичність скелета роду *Equus* дуже слабка. Як результат, навіть такі різні, на перший погляд, види, як зебра та віслук, майже не відрізняються при дослідженнях, що засновані на їхніх кісткових рештках [7, 1]. Структурна стійкість цих тварин пояснює проблеми, з якими палеонтологи зіштовхнулися при спробі розробити еволюційну історію коня [30, 97–99]. Ця відсутність діагностичних, анатомічних і біометричних критеріїв лежить в основі неможливості присвоєння статусу багатьом археозоологічним решткам коня [19]. З цієї причини важливим для розуміння процесів доместикації цієї тварини стає використання наукових засобів інших наук, окрім археології, таких як палеоекологія та досліджень з молекулярно-генетичного аналізу кінської ДНК.

На жаль, археологи при вивченні такого складного явища, як доместикація коня, майже не використовують дослідження із популяційної генетики, не зважаючи на її значні досягнення останніх десятиріч. Зазвичай згадуються найбільш популярні, але застарілі праці К. Віла [6] та Т. Янсона [15] кінця ХХ – початку ХХІ ст. Багато з них вже спростовано, але їх продовжують все ще аналізувати в якості аргументів в архео-

логічних дискусіях. Що стосується історії дослідження кінської мтДНК, то вона, як правило, обмежується коротким переліком найбільш важливих робіт, які так чи інакше стосуються предмета статті. Схожий невеликий нарис можна виявити у М. Сізлака [7] та С. Ліпольда [23]. Зважаючи на недостатній рівень огляду цього питання та інтерес археологічної спільноти, постала необхідність систематизувати молекулярно-біологічні знання з доместикації коня. Це може стати важливою складовою в археологічних реконструкціях.

Мета статті – проаналізувати та підсумувати головні здобутки популяційної генетики останніх десятиріч, продемонструвати еволюцію поглядів щодо окресленого питання та визначити головні напрями наукових доробок.

Джерельною базою дослідження стали провідні напрацювання генетиків та молекулярних біологів Європи, Америки та Азії з питання доместикації коня [3–9].

Через велику кількість копій мтДНК¹ у клітинах, їхню порівняно швидку молекулярну еволюцію та виключно материнську спадковість мтДНК стали цінним інструментом для філогенетичного² та філогеографічного³ дослідження з використанням ДНК аналізу. Перші дослідження вчених на основі мтДНК коня датуються 1994 р., коли відділ еволюційної молекулярної систематики Лундського університету Швеції під керівництвом Сюй Сюфеня та Улфура Арнезона розшифрували повну послідовність мтДНК коня, яка була представлена 16 660 парами основ⁴ [39]. Японська лабораторія молекулярної та клітинної біології на чолі з Н. Ішидой зацентрувала свою увагу на дослідженні найбільш варіабельної частини області D-петлі⁵ у кінській мтДНК [14]. Але ці дослідження, передусім, спрямовувалися на визначення еволюційних зв'язків родини Equidae, а не на проблему одомашнення.

Перша лабораторія, яка спрямувала свої дослідження на розв'язання питань, пов'язаних з доместикацією коня, була шведська група вчених під керівництвом К. Віла [6]. Серед археологів і палеонтологів у кінці ХХ ст. були розроблені дві альтернативні гіпотези походження свійського коня (*Equus ferus caballus*) від диких популяцій⁶ (*Equus ferus*). Гіпотеза обмеженого походження передбачає, що доместикація коня відбувалася на основі відбору обмеженої кількості диких коней із небагатьох осередків доместикації. Після чого вже свійський кінь потрапляє до інших регіонів. Інша альтернатива припускає, що у процесі доместикації брала участь більша кількість засновників, набраних протягом тривалого часу з широкого кола євразійських

1 Мітохондріальна ДНК (мтДНК) – ДНК, що знаходиться (на відміну від ядерної ДНК) у мітохондріях, органідах еукаріотичних клітин.

2 Філогенетика – область біологічної систематики, яка займається виявленням та проясненням еволюційних взаємовідносин серед різних видів життя на Землі, як сучасних, так і тих, що вимерли.

3 Філогеографія – область досліджень, що пов'язана з принципами та процесами, відповідальними за географічне поширення генних родоводів.

4 Пара основ – пара нуклеотидів, що з'єднані між собою за допомогою водневих зв'язків, є елементарною одиницею у дволанцюговій нуклеїновій кислоті.

5 D-петля – область у мтДНК, в якій пари основ з нуклеотидів замінені. Зміни в області D-петлі вельми поліморфні.

6 Під словом «популяція» слід розуміти групу особин, пов'язаних територіальною, історичною та репродуктивною спільністю.

коней. Відповідно до цього сценарію кілька коней з різних диких популяцій були доместиковані незалежно один від одного.

К. Віла та ін. звернули увагу, що ці дві гіпотези виникнення свійського коня дають різні прогнози стосовно генної мінливості мтДНК, яка повинна була віддзеркалювати спадковість на материнських лініях. Гіпотеза обмеженого походження передбачає, що мітохондріальне розмаїття коня мало бути обмеженим кількома засновницькими родоводами та тими, що у подальшому розвивалися з них завдяки мутаціям⁷ [6, 474]. Гіпотеза багаторазового одомашнення, на противагу цьому, прогнозує більшу різноманітність, нехарактерну для однієї популяції диких особин і розгалуження родоводів, які б передували першим свідченням доместикації [6, 474].

Філогенетичний аналіз із 37 різних регіонів контрольних послідовностей мтДНК від свійського коня показав щонайменше шість різноманітних клад⁸ (гаплогруп⁹) послідовностей з розбіжністю мутаційних змін у кладах у середньому 2,6 %. Розбіжність між конем і віслиюком (*Equus asinus*) у середньому складає 16,1 % [6, 474]. Застосувавши метод молекулярного годинника¹⁰ до дати відхилення коней від лінії зебр і віслиюків, була вирахована середня швидкість розгалуження послідовностей мтДНК родини *Equidae*, 4,1 % (2 млн років за даними палеонтології) або 8,1 % (3,9 млн років за даними молекулярних досліджень) на мільйон років.

Таким чином, дослідники дійшли висновку, що родоводи всіх сучасних коней зливаються приблизно 320–630 тис. років тому. Відтак, враховуючи 4000 р. до н. е., який дослідники обрали в якості дати можливої доместикації коня, багато материнських ліній повинні бути включені до генофонду свійського коня [6, 474]. На думку К. Віла та ін., висока різноманітність материнських ліній, що спостерігаються у сучасних коней, передбачає використання диких коней з великої кількості популяцій у якості засновників свійського коня [6, 476].

Інша група вчених у 2002 р. на чолі з Т. Янсенем для визначення походження свійського коня від однієї чи кількох диких популяцій розшифрувала гіперваріабільну частину мітохондріальної D-петлі для 318 коней із 25 східних та європейських порід, зокрема й американських мустангів. Ці послідовності були об'єднані з опублікованими раніше даними групи К. Віла. Отже, загальна база дослідження склала 652 послідовності. Була уточнена середня швидкість розгалуження послідовності мтДНК родини *equidae* з урахуванням об'єднання палеонтологічних інтерпретацій (3,5 млн р.) [1; 3; 5; 9; 10; 8] з опублікованими у 2000 р. послідовностями мтДНК *equid* (1 млн р.) [34]; як результат було вираховано максимальну частоту мутацій на

7 Мутація – стійке перетворення генотипу, що відбувається під впливом зовнішнього та внутрішнього середовища.

8 Клада – група двох або більше таксонів або послідовностей ДНК, яка включає як свого спільного прасура, так і його нащадків.

9 Гаплогрупа – група схожих гаплотипів, що мають спільного прасура, у якого в обох гаплотипах мала місце одна й та сама мутація – одонуклеотидний поліморфізм. У генних дослідженнях після 2002 р. часто замінює поняття клада.

10 Молекулярний годинник – метод датування філогенетичних подій (розходження видів або інших таксонів), заснований на гіпотезі *molecular clock hypothesis*, згідно з якою еволюційно значущі заміни мономерів в нуклеїнових кислотах або амінокислотах у білках відбуваються з практично постійною швидкістю.

рівні 1 мутації на 100 тис. років і мінімальну швидкість – 1 мутація на 350 тис. р. [15, 10906]. Генетики поставили собі за мету вирахувати найменш можливу кількість кобил, колись одомашнених з дикої природи, приймаючи кількість типів мтДНК вибірки та усуваючи долі типів мтДНК, які виникли між найбільш раннім можливим часом доместикації коня та сучасністю. Виходячи з поставлених завдань, найбільш раннім імовірним часом доместикації дослідниками була обрана дата закінчення льодовикового періоду 9400 р. до н. е. [15, 10906]. Керуючись тими ж міркуваннями, що і група К. Віла, за основу дослідження було взято найбільшу ймовірну швидкість мутації – 1 мутація на 100 тис. років.

З 652 послідовностей було побудоване філогенетичне дерево¹¹, яке показало, що більшість із 93 різних типів мтДНК згруповані в 17 різноманітних філогенетичних кластерів¹² (Діаграма 4А). Дослідження частоти мутацій кінської мтДНК разом з ймовірною найбільш ранньою датою доместикації 9400 р. до н. е. показало, що щонайменше 77 вдало доместикованих диких кобил брали участь у формуванні сучасного *Equus ferus caballus* [11; 15, 10909]. Ці 77 типів кобил майже настільки ж різноманітні, як і весь спектр мтДНК сучасних коней.

Таким чином, дослідження групи генетиків на чолі з Т. Янсоном підтверджує висновок попередньої команди вчених, що кілька різних популяцій коней по материнській лінії були включені у процес доместикації коня. Проте, ці дослідники пов'язують отримані результати не з кількома незалежними осередками доместикації, а з просуванням знань про одомашнення разом із тваринами, які вже після доместикації змішувалися зі своїми дикими родичами, формуючи так звані географічні типи мтДНК, що можна прослідкувати у дослідженнях цієї групи вчених [16; 15, 10909]. Широка генетична різноманітність цих 77 диких кобил контрастує зі значно меншою генетичною різноманітністю, як коней Пржевальського (навіть з урахуванням значного скорочення популяції у ХХ ст.), так і ізольованих коней Аляски, датованих 12000–28000 тис. рр. тому [6, 474], що, на думку дослідників, підтверджують зроблені ними висновки.

Т. Янсон та ін. у своєму дослідженні звернули увагу також на можливість збереження у кінських гаплотипів географічної структури. Варто зазначити, що паралельно з цим дослідженням ще одна група генетиків під керівництвом І. В. Хіла поставила собі схоже наукове завдання, проте вони дійшли висновку, що виявлені гаплотипи на рівні мтДНК демонструють послідовну відсутність географічної структури [12]. Цю думку пізніше також підтримав К. Кайзер-Траклі та ін. [16, 209]. Однак більшість вчених [26, 201; 31] все ж схиляються до гіпотези Т. Янсона [15, 10906], що не дивлячись на усю складність процесу виділення, певна кореляція окремих кластерів з деякими породами та / або географічними районами усе-таки має місце.

Найяскравіший зв'язок між кластером і породою демонструє кластер С1: у дослідженні Т. Янсена його розповсюдження географічно обмежене центральною Євро-

11 Філогенетичне дерево (еволюційне дерево) – дерево, що відображає еволюційні взаємозв'язки між різними видами, іншими таксонами, генами або іншими об'єктами, що мають спільного прасура.

12 Кластер – об'єднання кількох однорідних елементів, які можуть бути розглянуті як самостійна одиниця, що має певні властивості.

пою, Британськими островами та Скандинавією, разом з Ісландією. Загалом 17 з 19 зареєстрованих коней з C1 є північні європейські поні. Вік цього кластера автори дослідження визначають не пізніше 500 р. н. е. через те, що C1 був також знайдений у двох давніх коней вікінгів [15, 10908]. Крім того, Т. Янсон та інші виокремлюють мтДНК кластер E, котрий цілком складається з ісландських, шотландських та фьордських поні [15, 10908]. Це наводить на розуміння спільного пізньольдовикового або післяльдовикового походження цих порід поні.

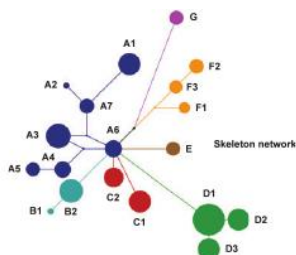
Ще один мтДНК кластер D1 демонструє зв'язок із певними породами коней, він широко представлений у дослідженні, проте з максимальною частотою зустрічається у піренейських (андалузська порода та порода Лузітано) та північноафриканських коней (берберська порода). Цілком очікувано, що досить високий процент американських мустангів (31 %) також належать до цієї групи [15, 10908].

Дослідження багатьох груп вчених продемонстрували складність присвоєння специфічним сучасним породам коней виключно конкретні гаплотипи за географічними районами [15, 10908; 12, 209]. Проблема полягає у тому, що використання коней людьми протягом довгого часу в якості транспортного засобу призвело до затемнення генної структури всередині виду. Це переміщення після доместикації, а також сучасні методи розведення зумовили значне перемішування популяцій коней, особливо серед європейських порід. Група вчених на чолі з А. Макгаером вирішили скористатися вивченням коней з більш-менш ізольованих популяцій, які, на думку авторів дослідження, можуть показати більш чіткий біогеографічний підпис [31, 494]. До цих нових послідовностей (Ахалтекінська, Гуансійська, Мезінська, Монгольська, Орловська, Вятська, Якутська породи) були додані раніше опубліковані послідовності з 72 порід Європи, Близького Сходу та Африки, а також з Далекого Сходу.

На основі проведених досліджень група А. Макгаерна вдосконалила філогенетичне дерево Т. Янсона, додатково виокремивши два кластери А7 і F3 та організувавши усі наявні кластери у сім основних гаплогруп (Діаграма 1).

Діаграма 1

Філогенетичне дерево, побудоване для мітохондріальних послідовностей ДНК коней з використанням 247 п. о. варіативної області D-петлі [31, 496]

Велика літера вказує на належність до тієї чи іншої гаплогрупи: A, B, C, D, E, F, G

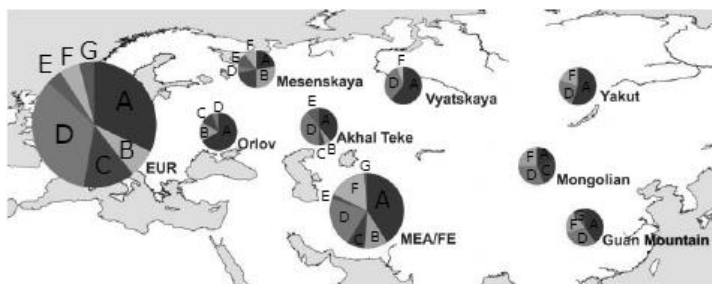
Географічні популяції були розбиті на східну та західну групу. У процесі дослідження було виявлено, що чим вища частота гаплогрупи F тим, відповідно, менше

число входження послідовностей D у східних популяціях, що вказує на ступінь генетичної ізоляції від європейських популяцій коней [31, 495].

Діаграма 2

Розподіл гаплогруп мітохондріальної ДНК в євразійських популяціях коней (EUR (Європа), n = 619; MEA (Близький Схід і Африка) / FE (Далекий Схід), n = 343) [31, 495]

Географічні місця для так званих ізольованих популяцій позначені позицією окремих кругових діаграм. Розмір кожного кола пропорційний числу послідовностей, що відбираються з цього регіону. Велика літера вказує на приналежність до тієї чи іншої гаплогрупи.

Отже, А. Макгаєрн та ін. вдалося знайти деяке співвідношення між європейськими та азійськими кінськими популяціями, що позначається поширенням гаплогруп мтДНК у географічній площині (Діаграма 2). Висновки групи А. Макгаєрн були також підтвержені дослідженням груп Ц. З. Лея [18] та Давея Кая [32]. Останні на основі секвенування мтДНК¹³ давніх китайських коней віком від 4 до 2 тис. років знайшли можливим пов'язати походження гаплогрупи F зі Східною Азією [32].

Філогеографічні дослідження важливі для нас тим, що вони можуть демонструвати не тільки походження окремих гаплогруп на географічному просторі, вони також позначають ймовірні осередки доместикації та місця входження диких коней до складу свійської популяції.

На думку багатьох вчених, коні піренейського півострова, найімовірніше, довгий час перебували в ізоляції від інших популяцій, тому процеси їхньої доместикації можуть відрізнятись від загальносвітових [4]. Через це багато дослідників розглядають піренейські породи окремо від інших порід Європи. Так, португальські та іспанські генетики під керівництвом М. С. Лопеса [26] та Дж. Руйо [38] філогенетичні дослідження спрямували на вивчення походження, притаманне європейським популяціям, кластера D1, до якого, за Т. Янсоном, у першу чергу, належать піренейські, північно-африканські породи та мустанги американського контенту. В цілому обидва дослідження підтверджують та певною мірою засновані на висновках, зроблених групами К. Віла [6] та Т. Янсона [15] про включення кількох материнських ліній з різних географічних районів протягом тривалого процесу одомашнення.

¹³ Секвенування ДНК – визначення їхньої амінокислотної або нуклеотидної послідовності.

Зв'язок між піренейськими та північноафриканськими породами, багато особин яких мають спільний гаплотип D1, передбачає два ймовірних пояснення. По-перше, це можливий результат відносно нещодавньої інтрогресії (гібридизації) північноафриканських коней берберської породи на Піренейському півострові під час мусульманського завоювання у середні віки. По-друге, можна розглядати цей кластер як родову популяцію Піренейського півострова з пізнішим розповсюдженням на північноафриканські породи.

На думку Дж. Руйо та ін., перше пояснення є найбільш імовірним і логічним, на це вказує і кількість гаплотипів між берберською та піренейськими породами, що може свідчити як доказ саме північноафриканського походження [38]. Проте автори дослідження вважають, що сама по собі гіпотеза інтрогресії коней берберської породи під час мусульманського панування на Піренейському півострові не може повністю пояснити ситуацію, що склалася. Свій сумнів щодо першого сценарію походження вони ґрунтують на тому, що мусульманська навала не була численна а, отже, невеликим була і кількість коней порівняно з тутешніми популяціями. Також автори посилаються на археологічні свідчення, де зображення коней схожих як на піренейських, так і на коней берберської породи, зустрічаються ще з римських часів [38, 835–842].

Група дослідників на чолі з М. С. Лопесом, акцентувавши свою роботу на португальській породі Лузітано, продемонстрували наявність у ній кластера D1 у 58 % вибірки та виявили, що гаплотип LU1 / PRE5, що входить до цього кластера, має зіркоподібну структуру, яка зазвичай є характерною для росту популяції після одомашнення [26, 196–202]. М. С. Лопес та ін. пояснюють це ймовірністю вербовки місцевих кобил для процесу доместикації. Таким чином, ця команда дослідників допускає слідом за Д. Ентоні [4] та М. Левін [20; 22; 23] можливість існування піренейського осередку доместикації на рівні материнської лінії. Крім цього, М. С. Лопес та ін. підтверджують існування на Піренейському півострові важливого льодовикового рефугіуму¹⁴, у результаті чого місцева популяція *Equus caballus* спромоглася пережити льодовиковий період [26, 201].

Тема піренейських порід була також розглянута у 2007 р. Дж. Ліро та ін. [25, 64–78]. Дослідники поставили собі за мету визначити час появи характерного для піренейських порід за Т. Янсоном кластеру D1. Дослідники поділили свою генетичну базу мтДНК коней на чотири групи: сучасні піренейські породи, інші сучасні породи світу, дикі та свійські коні неоліту, доби бронзи та середньовіччя Іспанії зі стоянок Порталон де Куева Майор та Кова Фоска, а також давні дикі та свійські коні позапіренейського походження. Слід наголосити, що майже немає порід коней, що були б наділені єдиним гаплотипом, не виняток і породи з Піренеїв. Так, андалузькі коні згруповані щонайменше ще у чотири інші кластери [25, 65], а коні породи лузітано ще у три [26, 199]. Проте, саме з кластером D1 мтДНК зазвичай асоціюють по-

¹⁴ Рефугіум – ділянка земної поверхні або світового океану, де вид або група пережили, чи переживають несприятливий для них період геологічного часу, протягом якого на більшості простору ці форми життя вимирають.

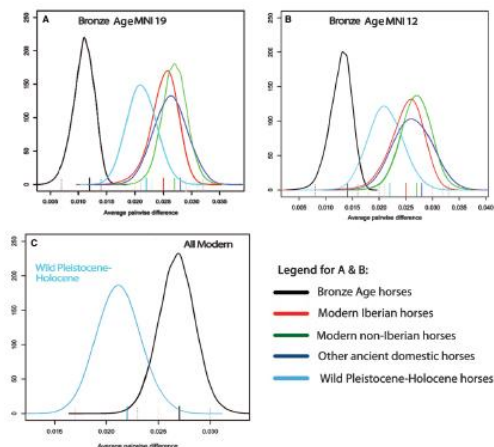
роди піренейського та північноафриканського походження [15, 10909]. Дж. Ліро та ін. звернули увагу на відсутність відомостей про присутність цього кластера на Піренейському півострові у доісторичні часи. Попередній аналіз шести давніх зразків мтДНК піренейських коней не дав ніякої асоціації з групою D1 [25]. Для остаточного з'ясування давності кластера D1 на Піренейському півострові Дж. Ліро та ін. проаналізували 22 коня часів неоліту епохи бронзи та середньовіччя Іспанії. Виявилось, що жодна послідовність з неоліту та періоду доби бронзи не пов'язана з цим кластером [25, 75]. Не зважаючи на те, що це одна з найважливіших груп у сучасних коней, які мають піренейське походження, його зіркоподібна структура узгоджується з епізодом розширення в історичні часи.

Таким чином, ця група вчених своїми дослідженнями також надає підтримку гіпотезі північноафриканського походження цього кластера та пов'язує його з арабським вторгненням. Хоча вслід за групою Дж. Руйо команда на чолі з Дж. Ліро вважає, що незалежна подія одомашнення на Піренейському півострові для групи D1 не може бути повністю виключена. Цілком ймовірно, що кластер Lusitano C (виділений М. С. Лопесом) був значною мірою замінений кластером D1 від часів середньовіччя та раніше. У якості аналогії вчені наводять приклад заміни материнської лінії у європейських неолітичних свиней, за свідченнями Ларсона та ін. [17]. Варто зазначити, що для всіх кластерів з давніми піренейськими послідовностями, визначеними у побудованій Дж. Ліро мережі, група Lusitano C є єдиною з давніми іберійськими послідовностями, які включають у себе сучасні особини виключно Піренейського походження [25].

Діаграма 3

Нуклеотидна різноманітність [25, 70]

A – коней доби бронзи (19 особин), сучасні піренейські коні, сучасні не піренейські коні, не піренейські давні свійські та дикі давні коні; B – коні доби бронзи зі стоянки Порталон (12 особин) із сучасними піренейськими кіньми, сучасні, не піренейські коні, не піренейські свійські та дикі коні; C – 28 диких давніх коней з 1 088 сучасними кіньми.

Ще одне вельми важливе завдання, яке поставила перед собою група Дж. Ліро, було вивчення впливу піренейських коней на загальний процес доместикації. Саме з метою подати якомога більшу частину дійсної варіації, як давньої, так і сучасної мтДНК, у дослідження було включено сучасні та давні вибірки коней з широкого географічного регіону. Для досягнення поставленої мети Дж. Ліро та ін. були розроблені моделі поведінки такого показника, як нуклеотидна різноманітність¹⁵ серед свійських коней для кожної з гіпотез. Наприклад, якщо свійські коні виникли з обмеженого географічного регіону від одноразової доместикації, рівень нуклеотидної різноманітності серед домашніх коней буде нижчий, ніж у диких. Навпаки, якщо свійські популяції коней безперервно поповнювалися дикими кобилами, які походять з широкого географічного району, свійські стада будуть поглинати більшу частину різноманітності від різних диких популяцій, нуклеотидна різноманітність буде постійно збільшуватися, та на думку Дж. Ліро [25, 70], ми побачимо картину, схожу за отриманими результатами (Діаграма 3).

Низька оцінка значення нуклеотидної різноманітності піренейських коней доби бронзи свідчить про однорідність популяції. Через короткий відрізок часу, приблизно 500 років, що охоплюють досліджувані зразки [25, 67], на думку дослідників, такий результат, імовірно, свідчить про географічну ізоляцію популяції, або про те, що населення проходить крізь вузьке місце¹⁶.

У 2010 р. опубліковані результати досліджень групи генетиків на чолі з М. Сізлаком [7, 1], які були спрямовані на уточнення філогенетичного дерева та зв'язку, отриманих гаплотипів з географічними районами. Дослідники вдало секвенували ДНК 85 зі 157 давніх зразків диких і ранніх свійських коней з максимально широкою географією. До цього набору також додано 122 давні послідовності, що були опубліковані раніше. При вирівнюванні цих 207 послідовностей¹⁷ було визначено 113 гаплотипів [7, 1]. Користуючись усіма раніше опублікованими послідовностями (1 754 сучасних коня та 207 давніх), дослідники визначили 4 сильні мутаційні гарячі точки¹⁸, три з них були описані та виключені у попередніх дослідженнях [25, 68; 27; 28], четверта гаряча точка вилучена не була та певною мірою вплинула на побудову філогенетичного дерева попередніх досліджень [7, 3]. Після виключення усіх гарячих точок з набору даних рівень гаплотипів впав до 87. Через це М. Сізлак та ін. вирішили запровадити нову номенклатуру для гаплотипів і гаплогруп (Діаграма 4).

При включенні всіх відомих послідовностей дерево виявилось неструктурованим та нерозв'язаним, тому філогенетична мережа була розрахована з акцентом

¹⁵ Нуклеотидна різноманітність – середнє число нуклеотидних заміни на позиції між двома випадковими послідовностями.

¹⁶ Вузьке місце – явище, при якому продуктивність або пропускну здатність системи обмежена одним або кількома компонентами чи ресурсами. В генетиці термін позначає різке зменшення популяції та, як результат, обмеженість нуклеотидної різноманітності.

¹⁷ Вирівнювання послідовностей – біоінформативний метод, що заснований на розміщенні двох або більше послідовностей – мономерів ДНК, РНК або білків один під одним, таким чином, щоб легко бачити подібні ділянки в цих послідовностях.

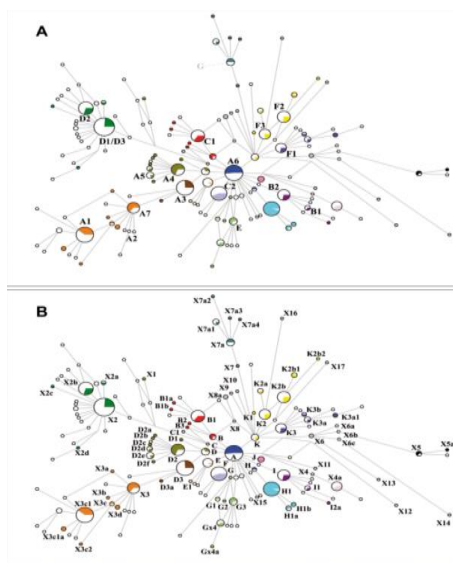
¹⁸ Мутаційна гаряча точка – ділянка гена, якій властива велика швидкість мутації порівняно з іншою ділянкою цього ж розміру.

на 599 зразків з примітивних порід¹⁹ двох гаплотипів Пржевальського та 207 давніх зразків [7, 3]. Послідовності були поділені на 19 гаплогруп від А до К та від Х1 до Х7 на основі структури дерева. За даними дослідження [7, 6] 39 давніх гаплотипів з 87 збереглися у сучасних примітивних породах.

За даними М. Сізлака, велика кількість генетичної різноманітності присутня у диких коней до моменту доместикації, за який, посилаючись на статтю А. Оутрама [35], у цьому дослідженні прийнятий 3500 р. до н. е. Нешироке місце, що мала б викликати доместикація, повинно було значно скоротити генетичні варіації. Проте результати більшості досліджень [7, 6] демонструють, що це правило лише частково має відношення для коней. У загальній кількості 87 гаплотипів було знайдено в археологічних рештках (від плейстоцену до середньовіччя). У цілому, 32 % (тобто 9 з 28 гаплотипів) диких ліній (від плейстоцену до неоліту) збереглися у генофонді сучасних коней до нашого часу. Сім з цих диких ліній були також виявлені у домашніх коней доби бронзи та раннього залізного віку, решта зразків, що збереглися, походить із середньовіччя. Якщо ми беремо до уваги усі 87 давніх гаплотипів то 29 з них були виявлені у пробах доби бронзи, 47 гаплотипів у ранній залізний вік та 21 гаплотип знайдено у добу середньовіччя [7, 7].

Діаграма 4

Філогенетичне дерево на основі 247 нп D-області мтДНК, побудоване з 207 давніх зразків (кольорові) та 601 сучасної послідовності примітивних порід (білий). На малюнку 1А показана система та наменклатура Т. Янсона [15, 10909] та Дж. Ліро [31, 495] на малюнку 1В М. Сізлака

¹⁹ Примітивні породи (традиційні породи) – породи, що з'явилися під тиском природних чинників, а не селекції, мають більшу географічну залежність.

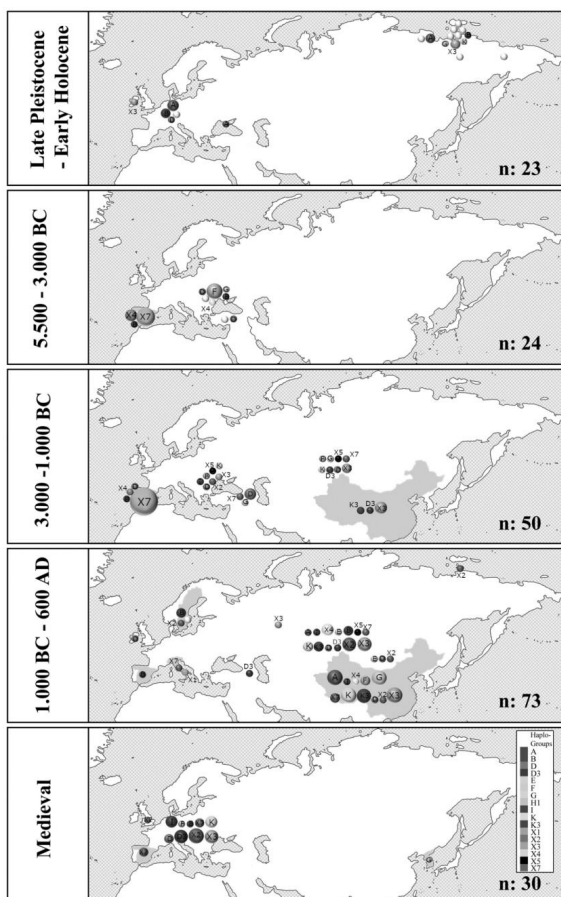
Таким чином, дані, отримані М. Сізлаком та ін., можуть свідчити або про кілька інтрогресій, тобто включення диких коней у стада свійських тварин, або, в якості альтернативи, як мінімум у другій великій хвилі доместикації у ранньому залізному віці, враховуючи значну кількість появи нових гаплотипів, виявлених у цей період.

На підставі отриманих даних дослідниками була складена мапа появи гаплотипів на теренах Євразії (Діаграма 5).

На час дослідження М. Сізлака та ін. загальнодоступні бази даних зберігали 274 заархівованих гаплотипів сучасних коней (19 червня 2010 р.). Лише 45 % варіацій мтДНК, виявлених групою М. Сізлака, збереглися у сучасних коней (тобто 39 з 87 гаплотипів), якщо рахувати від зразків свійських коней доби бронзи до сьогодення втрачено 30 % (17 з 56) материнських ліній протягом 5500 років конярства [7, 8].

Діаграма 5

Хронологія географічного поширення гаплогруп

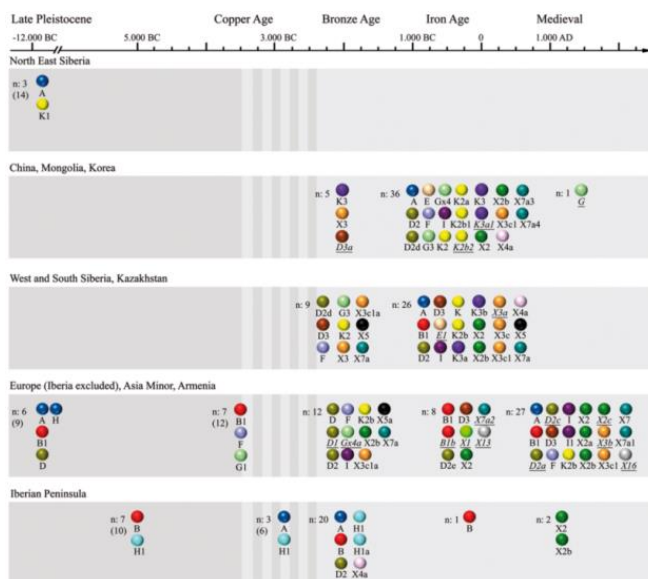
Навіть враховуючи цей факт, кількість генетичних варіацій сучасних коней однак залишається дуже великою як для свійської тварини. Наявність такої кількості генетичних ліній дослідниками пояснюється такими причинами: 1) кілька областей доместикації; 2) дуже велика кількість кобил-засновників; 3) значні інтрогресії місцевих ліній у свійські популяції. Дослідники не виключають, що всі три причини сприяли сучасному стану [7, 8]. У цілому одним з головних результатів дослідження М. Сізлака та ін. є доказ гіпотези, що велика кількість різноманітності кінської мтДНК притаманна не тільки свійським, а і диким популяціям.

Не можна також не звернути увагу на таблицю географічного виникнення та розповсюдження давніх гаплотипів, складену М. Сізлаком та ін. (Діаграма 6).

Діаграма 6

Виникнення мітохондріальних родоводів сучасних коней [7, 6]

Показані тільки ті гаплотипи мтДНК, що були властиві свійським коням. Гаплотипи, виділені курсивом та підкреслені, були виявлені тільки у раних свійських коней. Смугастих стовпчик вказує на постульований період доместикації коня.

Навіть якщо враховувати відсутність зразків ДНК для усіх географічних зон та для кожної епохи, результати цієї таблиці демонструють можливість місцевих інтрогресій диких кобил і кількох епізодів одомашнення в Європі та Східній Азії, окрім проникнення свійських коней зі степу. Ці два регіони зробили значний внесок у становлення генетичної різноманітності сучасних порід під час доби бронзи та заліза. Крім того, розподіл неузгодженості раних свійських європейських і сибірських коней доводить, на думку дослідників, існування вузького місця приблизно у 2000 р.

до н. е. [7, 9]. До того ж, дані про коней доби бронзи та заліза вказують на місцеве одомашнення та / або інтрогресії гаплотипів Східної Азії. Розвиток цих окремих східно-азійських гаплотипів було розширено за рахунок географічної ізоляції монгольських і китайських диких коней [7, 9].

За даними цієї групи генетиків, у пізньому плейстоцені існувала панміктична популяція²⁰ коней у межах сибірської низовини до Піренейів. Широке розповсюдження гаплогруп В1 (Європа, Північно-Східний Сибір та Аляска), Х8 (Північно-Східний Сибір та Аляска), Х3 (Північно-Східний Сибір та Ірландія), а також гаплотип А (Німеччина, Україна та Північно-Східний Сибір) надає підтримку гіпотезі значного поширення генного потоку по всій Євразії. Пізніше, у ранньому голоцені та протягом енеоліту, відбувалося генетичне розгалуження піренейських та євразійських коней степу [7, 9]. Як і попередні дослідники [25; 29; 32], Сізлак та ін. свідчать про відсутність переконливих доказів для незалежного процесу доместикації коней на Піренейському півострові.

Враховуючи отримані дані для коней доби бронзи, дослідники дійшли висновку, що свійські коні поширилися на величезній території майже одразу після їхнього первісного одомашнення. Каталізатором такого швидкого поширення, на думку дослідників, могла бути верхова їзда [7, 9].

З появою нових технологій секвенування ДНК, (ДНК-мікрочип²¹ та ін.) з'явилася можливість збільшити швидкість розшифрування повних зразків мтДНК коня та їхнє використовувати у дослідженнях, що вигідно відрізняло ці дослідження від попередніх, де була розшифрована лише так звана гіперваріабельна частка D-петлі мтДНК. Себастьян Ліпольд та ін. за допомогою методу ДНК-мікрочипу повністю розшифрували мтДНК 59 коней з 44 порід одного коня Пржевальського з метою побудови філогенетичного дерева та визначення часу доместикації коня [24]; разом з даними, отриманими у GenBank, кількість повністю розшифрованих мтДНК коней збільшилася до 63.

Для того, щоб визначити час доместикації коня, авторам був потрібен критерій, який би відповідав поставленому завданню і його можна було б дослідити за допомогою генетичних методів. Таким критерієм, на думку дослідників, виступає ефективний розмір популяції²² та його зміна у часі.

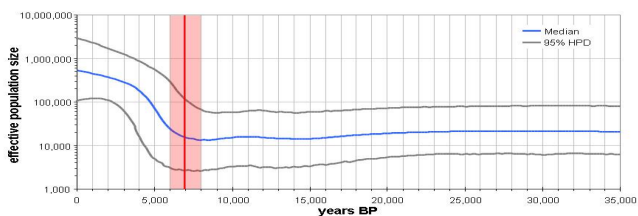
²⁰ Панміктична популяція – популяція, що вільно розмножується.

²¹ ДНК-мікрочип – технологія секвенування ДНК, створена за аналогією з електронними мікросхемами (чипами).

²² Ефективний розмір популяції – середня кількість особин у цій популяції, що забезпечує передачу властивостей генів від покоління до покоління. Відповідає кількості особин у популяції, здатних до розмноження.

**Діаграма ефективної чисельності населення у часі
на основі послідовностей мтДНК з 63 коней [21, 335–336]**

Початок останнього збільшення ефективного розміру популяції позначений червоним кольором (у середньому 7000 років тому)

Дослідження показало чітке та постійне збільшення населення, яке почалося приблизно 7 тис. років тому [24, 4] (Діаграма 7). Стабільність клімату протягом голоцену, порівняно з льодовиковим періодом, дає авторам право для висунення гіпотези про існування стабільної дикої популяції коней протягом цього геологічного періоду. Археологічні рештки викопних коней, що датуються раннім голоценом, зустрічаються в Європі у незначній кількості, лише починаючи з кінця атлантичного періоду (7500–5750 років тому), їхня кількість починає зростати, що, на думку С. Ліпольда та ін., може також свідчити про збільшення популяції коней у цей період у цілому, принаймні в Європі [24, 4]. Ця гіпотеза також знаходить підтвердження тим фактом, що підвищення чисельності популяції коня (6–8 тис. років тому) впритул наближається до дати одомашнення коня від 5 до 5,5 тис. років тому за оцінками А. Людвіга та ін., заснованими на розповсюдженні різних мастей коня [21], а також за археологічними свідченнями А. Оутрума та ін. [35; 35; 37].

Оцінка часу спільного жіночого прашура всіх свійських коней, залежно від методу, що застосовується, дає 160–50 тис. років і 152–38 тис. років [23, 5]. Ці оцінки значно молодші та навіть близько не перетинаються з оцінками на основі фрагментів мітохондріальної D-петлі, які коливаються від 1,198–342 тис. років [15, 10907], отриманих Т. Янсоном, до 630–320 тис. років [6, 474], отриманих К. Вілом. С. Ліпольд з співавторами пояснює такий результат, спираючись на працю Дж. Ларсона та ін. [13] недосконалістю досліджень, що ґрунтуються на області D-петлі мтДНК, які схильні перебільшувати час дивергенції, особливо у свійських тварин. D-петля, що швидко розвивається, схильна до кількох замін, особливо, коли точка калібрування, що застосовується для оцінки подій дивергенції, спирається на порівняно віддалену спорідненість видів (у цьому випадку це *E. Asinus*) [6, 474], тим самим підживлюючи оцінки швидкості заміщення. У такому випадку консервативні області мтДНК начебто повинні уточнити ці оцінки, відтак запропонувати більш достовірні дати дивергенції [24, 5].

Дані дослідження кількості родоводів мтДНК свійських коней, як і дослідження Т. Янсона та ін. [15, 10909], корелюється з датою доместикації: 46 мтДНК родоводів,

якщо використовувати найбільш підтвержену дату доместикації 5 000 років тому та 33 мтДНК ліній [24, 5], приймаючи дату закінчення льодовикового періоду 11 400 років тому, яку застосовує Т. Янсон [15, 10906]. Отримані дані не можуть бути остаточними, зважаючи на те, що використання дослідниками лише 63 зразків мтДНК різних коней, що визнається й авторами дослідження, однак менша кількість мтДНК родоводів у домашньому генофонді, порівняно з дослідженнями Т. Янсоном та ін., може свідчити про деяку роздутість розрахунків, що ґрунтуються на D-петлі мтДНК у зв'язку з високою частотою мутації.

Схоже дослідження було проведено також О. Акіля та ін. [2] у якому число повністю розшифрованих мтДНК коней збільшилося до 83, дослідники приходять до схожих результатів (порівняно з командою С. Ліпольда) щодо часу існування останнього спільного жіночого пращура свійських коней 153 ± 30 тис. років тому [2, 2450]. Також погоджуються вони зі своїми попередниками у недосконалої досліджень, що ґрунтуються на аналізі D-петлі мтДНК. Побудоване О. Акіля та ін. філогенетичне дерево дало можливість виділити 18 відомих нині гаплогруп [2, 2450].

Отже, дослідження з мтДНК охоплюють ціле коло питань, пов'язаних з доместикацією. Якщо їх структурувати, то отримуємо:

1. Дослідження, які ґрунтуються на аналізі мтДНК, наочно демонструють, що свійські коні, принаймні кобили, не можуть виходити з одного ареалу доместикації. Основним критерієм, який робить неможливим з точки зору генетики цей сценарій, є наявність великої кількості материнських ліній, що входять у генофонд сучасних свійських коней. За даними Т. Янсона їх щонайменше 77 [15, 10909], за результатами С. Ліпольда – 33 [24, 5]. Обидві цифри є дуже високими та нехарактерними для будь-якої іншої свійської тварини, і це при тому, що за точку ймовірної доместикації у цих дослідженнях прийнята вкрай рання дата – 9400 р. до н. е. – час відступу льодовика, використання більш вірогідної дати доместикації IV тис. до н. е. додатково збільшує кількість материнських ліній [24, 5].

2. Питання ймовірного сценарію доместикації з урахуванням отриманих даних генетиками вирішуються по-різному. Група К. Віла вважає, що висока різноманітність материнських ліній, яка спостерігається у сучасних коней, передбачає багато осередків доместикації, де були задіяні коні з великої кількості різних популяцій [6, 476]. На противагу цьому, група Т. Янсон пов'язує отримані результати з просуванням знань про одомашнення разом з самими тваринами та зміщення свійських коней зі своїми дикими родичами вже після доместикації [15, 10909], враховуючи на увазі процеси інтрогресії. М. Сізлак та ін. вважають, що таку кількість генетичних ліній можна пояснити впливом усіх названих причин, тобто існуванням кількох областей доместикації дуже великої кількості кобил-засновників та значними інтрогресіями місцевих диких ліній у свійські популяції [24, 7].

3. Питання наявності філогеографічної структури мтДНК свійських коней вирішується генетиками неоднозначно. З одного боку, ціла група вчених взагалі не визнає можливості простежити цю структуру [12; 16]. Інша вважає, що деяку кореля-

цію між окремими кінськими мітохондріальними гаплогрупами та географічними районами та / або породами все ж таки можна простежити. На підставі цього окремі вчені виділяють певні гаплогрупи, що розташовуються на периферії процесів доместикації на кшталт гаплогрупи С1 (за номенклатурою Т. Янсона), яка у переважній більшості відноситься до європейських поні та гаплогрупи Е, яка належить здебільшого до північно-європейських поні. З певною умовністю можна віднести до так званого Східно-азійського осередка доместикації гаплогрупу F [38, 841] та до Західного гаплогрупу D, пов'язану з європейськими породами [31, 495; 38]. Якщо на підставі філогеографічних та ін. досліджень мтДНК спробувати виділити основні ареали доместикації, то головну роль буде посідати Західний степ і вже згадані нами Західно-Європейський та Східно-Азійський.

4. Слабкість філогенетичної структури пов'язана з дуже великою генетичною мітохондріальною різноманітністю свійських коней; і якщо раніше це розглядали як ознаку, характерну лише для свійських коней, то результати досліджень Дж. Ліро та М. Сізлака демонструють, що це загальна риса для всього виду *Equus Cabulus*. Тобто популяції диких коней вільно розмножувалися на величезній території.

5. З приводу існування останнього спільного материнського пращура результати різняться залежно від використання повністю розшифрованих зразків мтДНК або гіперваріабільної ділянки D-петлі мтДНК. Перші дають дату від 1,198 до 320 тис. років [6, 476], інші 160–38 тис. років [24, 5]. Це підводить нас до ще одного важливого питання великої розбіжності між цими двома типами досліджень мтДНК. З одного боку, дослідження, засновані на повністю розшифрованому мтДНК, повинні бути більш достовірними, а з іншого – розбіжності з дослідженнями гіперваріабільної ділянки D-петлі можуть бути викликані невеликою кількістю коней, що брали участь в аналізі. Так, наприклад, за дослідженням А. Акіля та ін., з 83 повністю розшифрованих мтДНК послідовностей виділено 81 гаплотип [2, 2450], тобто майже кожна послідовність утворює окремий гаплотип. Такий результат важко назвати однозначним і більш точним, ніж дослідження гіперваріабільної ділянки D-петлі мтДНК М. Сізлака, де на 601 послідовність мтДНК з традиційних порід припадає 103 гаплотипи.

6. Майже всі мтДНК дослідження, виконані після 2009 р., ґрунтуються у плані визначення початку доместикації коня на працю А. Оутрума та ін. [35; 40], тобто на 3500 р. до н. е. Дослідження, засновані на повністю розшифрованому мтДНК, обмежують початок доместикації більш ранньою цифрою – 4–6 тис. р. до н. е. Це начебто дозволяє більш уважно підійти до археологічних стоянок, що датуються цим проміжком, але мала база дослідження відчутно обмежує такі припущення.

У перспективі планується привернути увагу до дослідження з Y-хромосоми та аутосомну ДНК.

Summary

The problem of placing a horse is one of the most delusional in archeology remains unclear as scenarios of this important process, as well as the main centers of domestics. One of the sources that can serve as a reproduction of realistic models of this phenomenon is the study of molecular biology, historiographical review, which is presented in the article. The focus of the research is on the consideration and analysis of the achievements of molecular biology in recent decades regarding the origin and placement of a horse. Based on more than 80 analyzed foreign articles, genetic studies of horse DNA were conventionally divided into 3 separate articles: the study of mtDNA; Y chromosomes; autosomal DNA and genes that determine the horse's suit.

This article is devoted to the study of mtDNA in molecular biology, the results of which can be used by archaeologists to reconstruct the processes of the placement of a horse. Already the first studies on mtDNA have shown a significant difference in the processes of the placement of this animal from previously domesticated ones: one of these features is a significant variation of the parent line in a horse that produces significant imbalance in male variability and generates a number of hypotheses. The article also deals with the correlation of detected mtDNA haplotypes, both in geographical and in chronological terms.

Key words: horse placement, genetic research, Eurasia, mitochondrial DNA, haplogroup, nucleotide diversity.

Аннотация

Проблема доместикации лошади является одной из самых дискуссионных в археологии. Невьясненным остается сценарий этого важного процесса, основные очаги доместикации. Одним из источников, которые могут послужить восстановлению реалистичных моделей этого явления, являются исследования по молекулярной биологии, историографический обзор которых представлен в статье. Основное внимание в исследовании сосредоточено на рассмотрении и анализе достижений молекулярной биологии последних десятилетий о происхождении и доместикации лошади. На основе более 80 проанализированных иностранных статей генетические исследования лошадиной ДНК условно были разделены на 3 группы: исследования мтДНК; Y-хромосомы; аутосомно ДНК и генов, определяющих масть коня.

Данная статья посвящена исследованию мтДНК по молекулярной биологии, результаты которого могут быть использованы археологами для реконструкции процессов доместикации лошади. Уже первые исследования по мтДНК продемонстрировали значительное различие процессов доместикации этого животного от ранее одомашненных: одной из таких особенностей является значительная вариабильность материнской линии в домашней лошади, что создает значительную диспропорцию в мужской вариабельностью и порождает целый ряд гипотез. В статье также рассмотрены вопросы корреляции выявленных гаплотипов мтДНК, как в географическом, так и в хронологическом измерении.

Ключевые слова: доместикация лошади, генетические исследования, Евразия, митохондриальная ДНК, гаплогруппа, нуклеотидное разнообразие.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Aberle H. Hamann, DrEogemEuller C. And Distl O. (2004). Genetic diversity in German draught horse breeds compared with a group of primitive, riding and wild horses by means of microsatellite DNA markers. *International Society for Animal Genetics, Animal Genetics*, 35. P. 270–277.
2. Achillia Alessandro, Olivierib Anna, Pedro Soaresc, Hovirag Lancionia, Baharak Hooshiar Kashanib, Ugo A. Peregob, Solomon G. Nergadzeb, Valeria Carossab, Marco

- Santagostinob. (2011). Mitochondrial genomes from modern horses reveal the major haplogroups that underwent domestication. *PNAS*. Vol. 109. N. 7. P. 2449–2454.
3. Allison N. Lau, Lei Peng, Hiroki Goto, Leona Chemnick, Oliver A. Ryder, and Katerina D. Makova. (2009). Horse Domestication and Conservation Genetics of Przewalski's Horse Inferred from Sex Chromosomal and Autosomal Sequences. *Mol. Biol. Evol.* 26(1). P. 199–208.
 4. Anthony D. W. (1995). Horse, wagon and chariot: Indo-European languages and archaeology. *Antiquity*, 69. P. 554–565.
 5. Cañón J., García D., García-Atance MA, Obexer-Ruff G., Lenstra JA, et al. (2006). Geographical partitioning of goat diversity in Europe and the Middle East. *Anim Genet*, 37. P. 327–334.
 6. Carles Vil`a, Jennifer A. Leonard, Anders GÖotherstroÖm, Stefan Marklund, Kaj Sandberg, Kerstin Lidren, Robert K. Wayne, Hans Ellegren. *Science*. January 2001. Vol. 2. P. 474–477.
 7. Cieslak Michael, Melanie Pruvost, Norbert Benecke, Michael Hofreiter, Arturo Morales, Monika Reissmann, Arne Ludwig. Origin and History of Mitochondrial DNA Lineages in Domestic Horses. *PLoS ONE*. December 2010. Volume 5. Issue 12. P. 1–13.
 8. Eisenmann V. Baylac, M. (2000). *Zool. Scripta*, 29. P. 89–100.
 9. Fang M. et al. (2009). Contrasting mode of evolution at a coat color locus in wild and domestic pigs. *PLoS Genet*, 5.
 10. Goldstein D. B. (2001). Genealogical and evolutionary inference with the human Y chromosome. *Science*, 291. P. 1738–1742.
 11. Hellborg L. Ellegren H. (2004). Low levels of nucleotide diversity in mammalian Y chromosomes. *Mol Biol Evol*: 21. P. 158–163.
 12. Hill E. W., Bradley D. G., Al-Barody M., Ertugul O., Splan R. K., Zakharov I., and Cunningham E. P. (2002). History and integrity of thoroughbred dam lines revealed in equine mtDNA variation. *Anim Genet*, 33. P. 287–294.
 13. Ho S. Y. W., Larson G. (2006). Molecular clocks: when times are a-changin'. *Trends in Genetics*, 22. P. 79–83.
 14. Ishida N., Hasegawa, T., Takeda, K., Sakagami, M., Onishi, A., Inumaru, S., Komatsu, M. & Mukoyama, H. (1994) *Anim. Genet*, 25. P. 215–221.
 15. Jansen Thomas, Forster Peter, Levine Marsha A., Oelke Hardy, Matthew Hurles, Colin Renfrew, Jürgen Weber, and Klaus Olek. Mitochondrial DNA and the origins of the domestic horse. *PNAS*. August 6, 2002. Vol. 99. No. 16. P. 10905–10910.
 16. Keyser-Tracqui, Blandin-Frappin P., Francfort H.-P., Ricaut F.-X., Lepetz S., Crubézy E., Samashev Z. and Ludes B. (2005). Mitochondrial DNA analysis of horses recovered from a frozen tomb (Berel site, Kazakhstan, 3rd Century BC). *Animal Genetics*, 36. P. 209.
 17. Larson G., Albarella U., Dobney K. et al. (2007). Ancient DNA, pig domestication, and the spread of the Neolithic into Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA*, 104. P. 15276–15281.

18. Lei C. Z., Bower M. A., Edwards C. J., Wang X. B., Weining S., Liu L., Xie W. M., Li F., Liu R. Y., Zhang Y. S., Zhang C. M. and Chen H. (2009). Multiple maternal origins of native modern and ancient horse populations in China. *Stichting International Foundation for Animal Genetics, Animal Genetics*, 40. P. 933–944.
19. Levine M. A. (2005). Domestication and early history of the horse. *Mills DS, McDonnell SM. The Domestication of horse: the origins, development and management of its behavior*. Cambridge: Cambridge University Press. P. 5–22.
20. Levine M. A. (1999). The origin of the horse husbandry on the Eurasian Steppe. *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe*. (Ed. by M. A. Levine, J. Rassarrerin, A. M. Kislenco, N. S. Tatarintreva). P. 5–58.
21. Lindgren Gabriella, Backstr Niclas, June Swinburne, Linda Hellborg, Annika Einarsson, Kaj Sandberg, Gus Cothran, Carles Vila, Matthew Binns & Hans Ellegren. (2014). Limited number of patrilineal in horse domestication. *Nature Genetics*. Volume 36. Number 4. P. 335–336.
22. Ling Yinghui, Yuehui Ma, Weijun Guan, Yuejiao Cheng, Yanping Wang, Jianlin Han, Dapeng Jin, Lai Mang, and Halik Mahmut. (2010). Identification of Y Chromosome Genetic Variations in Chinese Indigenous Horse Breeds. *Journal of Heredity*. P. 1–5.
23. Lippold Sebastian, Matzke Nicholas J., Monika Reissmann and Michael Hofreiter. (2011). Whole mitochondrial genome sequencing of domestic horses reveals incorporation of extensive wild horse diversity during domestication. *Lippold et al. BMC Evolutionary Biology*. P. 1–10.
24. Lippold Sebastian, Tatyana Kuznetsova, Jennifer A. Leonard, norbert Benecke, Arne Ludwig, Alan Cooper, Jaco Weinstock, Eske Willerslev, Beth shapiro & michael Hofreiter. (2011). Discovery of lost diversity of paternal horse lineages using ancient DNA. *Nature Communications*. 2: 450. P. 1–6.
25. Lira Jaime, Anna Linderholm, Carmen Olaria, Mikael Brandström Durling, M. Thomas, P. Gilbert, Hans Ellegren, Eske Willerslev, Kerstin Lidren, Juan Luis Arsuaga Andanders Gëotherström. (2010). Ancient DNA reveals traces of Iberian Neolithic and Bronze Age lineages in modern Iberian horses. *Molecular Ecology*, 19. P. 64–78.
26. Lopes M. S., Mendonça D., Cymbron T., Valera M., J. da Costa-Ferreira and A. da Camara Machado. (2005). The Lusitano horse maternal lineage based on mitochondrial D-loop sequence variation. *International Society for Animal Genetics, Animal Genetics*, 36. P. 196–202.
27. Ludwig Arne, Melanie Pruvost, Monika Reissmann, Norbert Benecke, Gudrun A. Brockmann, Pedro Castacos, Michael Cieslak, Sebastian Lippold, Laura Llorente, Anna-Sapfo Malaspinas, Montgomery Slatkin, Michael Hofreiter. (2009). *Science*. Vol. 324. P. 485.
28. Ludwig Arne, Monika Reissmann, Norbert Benecke, Rebecca Bellone, Edson Sandoval-Castellanos, Michael Cieslakl, Gloria G. Fortes, Arturo Morales-Muniz, Michael Hofreiter and Melanie Pruvost. (2014). Twenty-five thousand years of

- fluctuating selection on leopard complex spotting and congenital night blindness in horses. *Philosophical transactions*. P. 1–7.
29. Marsha A. Levine. (1999). Botai and the Origins of Horse Domestication. *Journal of Anthropological Archaeology*, 18. P. 29–78.
 30. Mashkour M. (2006). Equids in Time and Space: papers in honour of Véra Eisenmann (Proceedings of the 9th conference of the International Council for Archaeozoology, Durham 2002). Oxford; Oxbow Books. *Environmental Archaeology: The Journal of Human Palaeoecology*, 13. P. 97–99.
 31. McGahern A., Bower M. A., Edwards C. J., Brophy P. O., Sulimova G., Zakharov I., Vizuete-Forster M., Levine M., Li S., MacHugh D. E. and Hill E. W. (2006). Evidence for biogeographic patterning of mitochondrial DNA sequences in Eastern horse populations. *International Society for Animal Genetics, Animal Genetics*, 37. P. 494–497.
 32. Meadows J. R. S., Hawken R. J., Kijas J. W. Nucleotide diversity on the ovine Y chromosome. *Anim Genet*, 35. P. 379–385.
 33. Michael J., McDonald, Daniel P. & Michael M. Desai. (2016). Sex speeds adaptation by altering the dynamics of molecular evolution. *Nature*. Vol. 531. P. 233–238.
 34. Oakenfull E. A., Lim, H. N. & Ryder, O. A. (2000). *Conserv. Genet*, 1. P. 341–355.
 35. Outram Alan K., Stear Natalie A., Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed. (2009). *The Earliest Horse Harnessing and Milking. Science*. Vol. 323. P. 1332–1335.
 36. Peter C., Bruford M., Perez T., Dalamitra S., Hewitt G., et al. (2007). Genetic diversity and subdivision of 57 European and Middle-Eastern sheep breeds. *Anim Genet*. 38. P. 37–44.
 37. Pruvosta Melanie, Rebecca Bellonec, Norbert Benecke, Edson Sandoval-Castellanos, Michael Cieslaka, Tatyana Kuznetsova, Arturo Morales-Muciz, Terry O’Connors, Monika Reissmann, Michael Hofreiter and Arne Ludwig. (2011). *Genotypes of predomestic horses match phenotypes painted in Paleolithic works of cave art PNAS*. Vol. 108. No. 46. P. 18626–18630.
 38. Royo J., Alvarez I., Beja-pereira A., Molina A., Fernandez I., Jordana J., Gomez E., Gutierrez J. P., and Goyache F. The Origins of Iberian Horses Assessed via Mitochondrial DNA. *Journal of Heredity* 2005. 96(6). P. 835–842.
 39. Xiufeng Xu, Úlfur Árnason. The complete mitochondrial DNA sequence of the horse, *Equus caballus*: extensive heteroplasmy of the control region. *Gene*. 1994. Vol. 148. P. 357–362.

УДК 94(477):355.4 «1649»

**КОЗАЦЬКІ СТРАТЕГІЇ І СТРАТЕГЕМИ
ПІД ЧАС КАМПАНІЇ 1649 Р. ТА ЇХНІ АНАЛОГИ
У «СТРАТЕГЕМАХ» СЕКСТА ЮЛІЯ ФРОНТІНА**

Задунайський Вадим

У статті сформульовано основні стратегії і стратегеми, застосовані козаками у кампанії 1649 р. (на основі інформації, почерпнутої у працях вітчизняних вчених, присвячених бойовим діям Війська Запорізького в 1649 р.) та здійснено їх порівняння з аналогами античних армій (у першу чергу, Давнього Риму та Давньої Греції). Приклади античних стратегем почерпнуто у праці давньоримського автора С. Ю. Фронтіна «Стратегеми». Значну увагу під час дослідження було приділено використанню методу порівняльного аналізу. Серед 19 козацьких стратегій і стратегем подібність з античними аналогами мають 16, а 3 засвідчили самотність воєнного мистецтва запорожців. Виявлено універсальність воєнних стратегій і стратегем на європейському континенті попри територіальну і хронологічну віддаленість. Такі результати мають посприяти активізації досліджень відповідного напрямку військової історії.

Ключові слова: *Військо Запорізьке, козаки, воєнне мистецтво, стратегія, стратегеми, античний світ, Давній Рим, Секст Юлій Фронтін.*

Воєнне мистецтво впродовж тисячоліть змінювалося й розвивалося завдяки багатьом об'єктивним і суб'єктивним факторам. Попри зазначене, за умов ретельного аналізу підвалин військової тактики та стратегії, розділених навіть тисячоліттями, можна помітити подібність підходів і принципів ведення як окремого бою, так і цілої військової кампанії, чи навіть війни. І що цікаво, їх можна віднайти не тільки у діях формувань, що створювалися тим самим народом, а й на іншому етапі його розвитку. Такі подібності зустрічаються у воєнному мистецтві навіть різних народів, до того ж розділених століттями, а то і тисячоліттями. Поряд із цим, і сусідні народи в той самий час виявляють відмінності у воєнному мистецтві. Інакше кажучи, закономірним стає твердження як про універсальність, так і самотність певних засад воєнного мистецтва людства, що само собою вже має викликати зацікавленість науковців.

Серед багатьох європейських військових формувань, що відіграли важливу роль у розвитку воєнного мистецтва впродовж XVI–XVIII ст., окреме місце посідає Військо Запорізьке. Саме воно не тільки суттєво вплинуло на суспільно-політичний розвиток українських земель і сусідніх країн Східної і Центрально-Східної Європи, але й виявило самотність у царині військової організації та дало приклади високого рівня воєнного мистецтва. Підкреслюю, що серед найяскравіших сторінок воєнної історії цього утворення окремої уваги заслуговує кампанія 1649 р., коли козацькі формування під загальним керівництвом Гетьмана Богдана Хмельницького провели окрім дрібних сутичок і 3 крупні бойові операції проти військ ще потужної Речі Посполитої, засвідчивши високий рівень власного воєнного мистецтва.

З метою вияву як універсальності, так і самотності важливих складових козацького воєнного мистецтва середини XVII ст. видається цікавим здійснити їхню по-

рівняння з аналогами провідних армій античності. Йдеться в першу чергу про Давній Рим і Давню Грецію. Наголошу, що така спроба є продовженням попередньої розвідки, в котрій аналізувалися та порівнювалися стратегії і стратегеми Війська Запорозького, виявлені під час Хотинської війни 1621 р., з давньокитайськими аналогами, зафіксованими у «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи [4].

Підкреслю, що серед науковців зазначена проблематика все ще не викликала належної уваги. При цьому, українські вчені значну увагу приділили дослідженню історії козацьких утворень, у тому числі й основ їхньої воєнної системи [3; 6; 7; 8; 11; 15; 16]. Має місце й зацікавлення непересічною постаттю Богдана Хмельницького, який був видатним козацьким полководцем тих часів [1; 5; 10]. Окремо відзначаю змістовний виклад матеріалу щодо різноманітних аспектів військової та суспільно-політичної ситуації на теренах України впродовж 1649 р., здійснений М. С. Грушевським у 8 томі «Історії України-Руси» [2]. Серед дослідників козацького воєнного мистецтва зазначеного періоду виділю І. С. Стороженка, монографія якого «Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр.» містить не тільки цікаву інформацію про бойові дії, але й логічні висновки щодо основ козацького воєнного мистецтва [12]. Було слушним також ознайомлення з доробком зарубіжних дослідників, які аналізували як розвиток козацького війська та становлення козацької державної системи під проводом Б. Хмельницького, так і конкретні військові операції [9; 13; 17; 18; 19; 20]. Отже, військові дії в 1649 р. Війська Запорозького у союзі з Кримським ханством проти Речі Посполитої привернули увагу значної кількості істориків, попри це, все ще не відбулося чіткого виокремлення основних козацьких стратегій і стратегем, задіяних упродовж згаданої кампанії. Питання їхнього порівняння з античними аналогами взагалі не підіймалося. Таким чином, в історіографії все ще не визначено стратегії і стратегеми Війська Запорозького під час кампанії 1649 р. та не здійснено їхнього порівняння з аналогами армій античної доби, що й засвідчило певну актуальність представленої розробки та визначило її мету.

Специфічна проблематика цієї статті спонукала використати в якості джерела, в якому представлено чіткий і стислий огляд основних елементів воєнного мистецтва античних армій (у першу чергу, Давнього Риму і Давньої Греції), працю відомого давньоримського військового діяча та дослідника воєнного мистецтва Секста Юлія Фронтіна «Стратегеми» [13]. Натомість, для вияву основних козацьких стратегій і стратегем у першу чергу буде використано як матеріали зі згаданої праці М. С. Грушевського, так і відповідний розділ з монографії І. С. Стороженка.

У представленому дослідженні під стратегіями розуміються базисні принципи підготовки і ведення війни, а поняття стратегема стосується особливих прийомів, у тому числі й певних воєнних хитрощів, які застосовуються у конкретній бойовій операції чи навіть сутичці [4, 17]. Цікаво, що праця С. Ю. Фронтіна «Стратегеми» має й паралельну назву «Військові хитрування». Додатково наголошу й на очевидності того факту, що воєнне мистецтво завжди виявляє взаємозв'язок стратегій і стратегем, без чого воно не можливе.

Перед виокремленням козацьких стратегій і стратегем, виявлених упродовж кампанії 1649 р., треба коротко подати контекст відповідних бойових дій. Наголошу, що згадана військова кампанія відбулася після кривавих бойових зіткнень 1648 р. між Військом Запорозьким, підтриманим військами Кримського Ханства, та Збройними Силами Речі Посполитої, що закінчилися повною поразкою останніх. Попри це, обидві сторони не збиралися припиняти війну і прагнули реалізувати свої плани в 1649 р., що й призвело до повномасштабного збройного протистояння, яке тривало понад п'ять місяців. Тоді обидві сторони виставили значні бойові сили: Річ Посполита впродовж 1649 р. мобілізувала до 80 тис. осіб, а союзники – понад 200 тис. (козаків і покозачених та татар) [2, 180–194; 12, 216–217]. Отже, козацьких і татарських військ було набагато більше, але їхня якість дещо поступалася потенціалу противника. Чисельна перевага та націленість на рішучі бойові дії обумовили той факт, що козацькі війська за допомогою татар здебільшого вели наступ і здійснювали облогу військ противника. Найбільшими операціями кампанії 1649 р. стали облога Збаража 10 липня – 21 серпня, битва під Лосвом 31 липня та генеральна битва під Зборовом 15–16 серпня, яка й вирішила долю всієї кампанії [2, 184–201; 12, 218–228].

Підкреслюю, що впродовж війни Військо Запорозьке, як і в Хотинській війні 1621 р., виявило високий рівень воєнного мистецтва завдяки «Гнучкості – Дієвості – Природності», що були його базисними прикметами [3, 19–20]. Вважаю, що згадані прикмети й стали основою до витворення–відпрацювання та вправного застосування козаками певних стратегій і стратегем упродовж бойових дій 1649 р. Після належного аналізу бойових дій вдалося виокремити 19 козацьких стратегій і стратегем. Дали пропоную їхній перелік та короткий опис змісту відповідних умінь. При цьому, подаються два формулювання кожної з них – одне наукове, а інше є аналогом з відомих козацьких висловів та повсякденної народної мови. Обидва запропоновані мною з урахуванням власного наукового досвіду та розуміння їхньої доцільності. Зазначений перелік стратегій і стратегем є таким:

1. Швидка мобілізація – стратегія *«Сполох»*. Вдалося досить швидко змобілізувати більшість козаків та значну частину покозачених.

2. Стратегічна широта діяльності на суходолі – стратегія *«Звідусіль»*. Козацькі війська вели воєнні дії на двох фронтах, що охопили значні території Поділля та Південно-Східного Полісся (у тому числі й південна частина сучасної Гомельської області Білорусі).

3. Співпраця з союзниками – стратегія *«Гуртом і батька легше бити»*. Козацькому проводу на чолі з Богданом Хмельницьким вдалося впродовж воєнної кампанії 1649 р. зберегти військовою співпрацю з Кримським ханством.

4. Застосування практики військових нарад – стратегія *«Одна голова добре, а дві краще»*. Війську Запорозькому завжди був притаманним такий підхід, завдяки чому приймалися досить прийнятні рішення щодо конкретних бойових операцій. Так було й під час старшинської ради у квітні 1649 р.

5. Дотримання бойової дисципліни – стратегія *«Добрий козак баче, де отаман скаче»*. Козацький провід на чолі з Гетьманом Б. Хмельницьким вдало підтримував військову дисципліну, що належно розуміли й рядові козаки.

6. Спільне несення військових тягарів проводом та козацьким загалом – стратегія *«Спільний тягар»*. Козацький провід засвідчував і підкреслював спільність долі усіх членів козацького військового товариства. Свідченням цього було не тільки несення тягот похідного життя, але й загибель у бою чи полоні (полковники С. Мрозовицький, І. Голота, М.-С. Кричевський тощо).

7. Протидія пошестям – стратегія *«Дбай про здоров'я – збережеш військо»*. Старшини й рядовим козакам упродовж бойових дій 1649 р. вдалося уникнути важкої епідемії завдяки дотриманню гігієни та прийнятному забезпеченню провіантом.

8. Здійснення різнорівневої розвідки – стратегія *«Все бачити й про все чути, щоб нічого не оминути»*. Вдала і глибока розвідка стала запорукою вчасного маневру значної частини козацьких військ з-під Збаража, що забезпечило адекватну концентрацію сил для перемоги у Зборівській битві.

9. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення – стратегема *«Попередніє настрахання»*. Військо Запорозьке намагалося у дрібних сутичках деморалізувати частину ворожих військ ще напередодні основних битв.

10. Повна блокада обложених у Збаражі – стратегема *«Обступ»*. Козацькі війська вдало заблокували своїми укріпленнями та постами оборонців Збаражу, унеможлививши їм зв'язок із «зовнішнім світом» і в такий спосіб здобули додаткову перевагу над ними.

11. Тримати противника у постійній бойовій готовності – стратегема *«Виснаження»*. Козаки упродовж військових дій часто намагалися виснажити противника, у тому числі й за допомогою фіктивних нападів (самі в цей час відпочивали).

12. Приховування реального стану війська – стратегема *«Замилити очі»*. Найяскравішим прикладом став непомітний для обох армій Речі Посполитої маневр більшості військ під проводом Богдана Хмельницького зі Збаража до Зборова.

13. Змушувати ворога даремно використовувати бойові припаси – стратегема *«Марнування»*. Військо Запорозьке у різний спосіб змушувало противника марно витратити свої бойові припаси, зокрема, під час облоги Збаража.

14. Спроби тиску у листуваннях – стратегема *«Лякливі побрехеньки»*. Богдан Хмельницький впродовж облоги Збаража неодноразово надсилав листи до керівника оборонців Яреми Вишневецького, глузуючи з його спроб встановити контакт з королем, ще й супроводжував це власними «побрехеньками».

15. Прагнення до рішучих і швидких дій – стратегема *«Під лежачий камінь вода не тече»*. В більшості бойових зіткнень козаки намагалися діяти активно, швидко й рішучо.

16. Несподівані атаки у найслабші місця ворога – стратегема *«Бий у пику – ноги самі впадуть»*. Козацькі полки долучилися до несподіваної атаки татарських військ

на армію короля Яна II Казимира під Зборовом, що форсувала ріку, а це зумовило перемогу в цілій битві.

17. Навальність у бою – стратегема *«Або пан – або пропав»*. Козацькі угруповання в більшості бойових зіткнень з польсько-литовськими військами атакували їх навально й відчайдушно, хоча й не завжди це приносило успіх.

18. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд – стратегема *«Не лежи на печі – будеш їсти калачі»*. Козацьке військо не тільки швидко побудувало земляні укріплення, заблокувавши обложеного у Збаражі противника, але й постійно їх удосконалювало.

19. Вдалі дії стрільців – стратегема *«Влучне око»*. У Війську Запорозькому влучна стрільба завжди була в пошані, а тому вправні козаки вдало обстрілювали противника упродовж бойових зіткнень 1649 р., а особливо, дошкульним це вміння стало для оборонців Збаража.

Наголошу, що більшість стратегій і стратегем Війська Запорозького, представлених вище, було визначено на підставі інформації про бойові дії козаків, почерпнутої у згаданій праці М. С. Грушевського [2, 171–201]. Особливо корисним став огляд початку кампанії та облоги Збаража, здійснений на підставі широкого кола джерел, що дозволило віднайти цікаві факти про військові дії сторін. Стала у нагоді й монографія І. С. Стороженка, в якій міститься не тільки важлива інформація про битви під Лоевом та Зборовом, але й проаналізовано як сильні, так і слабкі сторони козацького воєнного мистецтва [12, 213–231]. Відзначу і вдале визначення конкретних елементів цього мистецтва, що певною мірою збігається з 9 представленими вище стратегемами (1; 2; 3; 8; 11; 12; 15; 16; 17). Треба підкреслити, що серед наведених стратегем 3 (№ 5. Дотримання бойової дисципліни – «Добрий козак баче, де отаман скаче», № 6. Спільне несення військових тягарів проводом та козацьким загалом – «Спільний тягар» та № 7. Протидія пошестям – «Дбай про здоров'я – збережеш військо») козаки застосували по факту дотримання свого звичаю ведення війни, а тому опису їхнього змісту в конкретній частині жодної з опрацьованих робіт не існує (лише на підставі загального огляду тих подій можна виявити відповідні стратегеми).

Підкреслю, що перераховані стратегії і стратегеми багато у чому забезпечили перевагу козацькій зброї упродовж військових дій 1649 р. Врешті-решт, завдяки їм і вирішальна Зборівська битва завершилася перемогою козацьких і татарських військ. Але не все тоді вирішувалося на полі бою. Кримський хан Іслам-Гірей III в силу відмінних стратегічних інтересів суттєво знівельовав успіхи Війська Запорозького, уклавши на вигідних для себе умовах мир з Річчю Посполитою і примусивши до цього Гетьмана Богдана Хмельницького [2, 202–203]. Інакше кажучи, реальні результати військових дій козаків упродовж 1649 р. не вповні позначилися на умовах Зборівської угоди.

Після представленого аналізу основних козацьких стратегій і стратегем, виявлених упродовж військової кампанії 1649 р., варто здійснити їхнє порівняння з аналогами провідних армій античності (зокрема, Давнього Риму та Давньої Греції). З цією метою далі буде представлено перелік козацьких і античних стратегій і стратегем, де

спочатку подається козацький, а потім античний аналог. Останній буде супроводжувати коротка інформація з роботи С. Ю. Фронтіна «Стратегеми». Йдеться про номер відповідної книги, розділу, підрозділу та короткого опису відповідного прикладу застосування стратегеми. Часткову подібність античного аналогу до козацького взірця буде позначено за допомогою «**ЧАСТКОВО**». У разі відсутності античних аналогів, козацькі стратегії і стратегеми будуть підкреслені.

Пропоную такий перелік-порівняння козацьких і античних стратегій і стратегем:

1. Швидка мобілізація – «**Сполах**».

2. Стратегічна широта діяльності на суходолі – «**Звідусіль**» // Книга Перша, Розділ III, № 8: Сципій (римський полководець Публій Корнелій Сципій Африканський) попри перебування армії Ганнібала (карфагенський полководець Ганнібал Барка) в Італії переніс воєнні дії ще й на Північ Африки – ворожу територію. З цією метою він очолив висадку римських військ на цьому континенті. Несподіване розширення театру бойових дій посприяло здобуттю стратегічної перемоги у II Пунічній війні.

3. Співпраця з союзниками – «**Гуртом і батька легше бити**» // Книга Перша, Розділ V, № 16: Консул Кв. Мінучій (римський полководець Квінт Мінучій Терм) під час бойових дій в Лигурії опинився у складній ситуації, але вдало використав найманий / союзний загін нумідійської кінноти; // Книга Друга, Розділ III, № 13: Лакедемонянин Гастрон (спартанський воєначальник) на чолі найманого / союзного грецького угруповання допоміг єгипетській армії (фараона Нектанеба II) розгромити персидські війська; № 16: Для головної битви в Африці Ганнібал використав значні контингенти союзних військ: галлів, лігурців, балеарців, маврів, італіків і македонян. Сципій теж послуговувався силами союзників, серед яких найважливішою була нумідійська кіннота Массиніси (нумідійський цар). Вдалі дії кінноти відіграли дуже важливу роль у розгромі карфагенських військ під час битви при Замі.

4. Застосування практики військових нарад – «**Одна голова добре, а дві краще**» // Книга Перша, Розділ V, № 14 (Книга Четверта, Розділ V, № 9: те саме): Під час Самнітської війни трибун П. Децій (римський воєначальник) дав добру пораду консулу Корнелію Коссу (римський полководець) щодо порятунку військ, якою останній вчасно скористався. Йшлося про відволікаючий маневр загону П. Деція; № 15: Подібні дії здійснив і трибун Кальпурній Фламм (римський воєначальник Марк Кальпурній Фламм) для консула Атілія Калатіна (римський полководець Авл Атілій Калатін); Розділ 9, № 3: Г. Цезар (римський полководець і політик Гай Юлій Цезар) напередодні битви з германцями на чолі з Аріовістом (вождь племені свевів) з метою підняття бойового духу провів сходку цілої армії. Виказавши довіру та повагу до 10 легіону, йому вдалося підбадьорити усе військо та перемогти ворога; Книга Третя, Розділ I, № 1: Консул Т. Квінцій (римський полководець Тит Квінцій Капітолін Барбат) після перемоги над еквами і вольсками зібрав воїнів на сходку. Під час цієї ради йому вдалося пояснити потребу негайного штурму м. Анцій; Книга Четверта, Розділ VII, № 39: Після розгрому при Каннах була загальна рада залишків римських військ, на котрій вирішувалось питання їхньої подальшої долі і домінувала ідея втечі з Італії.

Полум'яна промова юнака П. Сципіона (майбутній полководець Публій Корнелій Сципіон Африканський) та його рішучість вплинула на відновлення бойового духу.

5. Дотримання бойової дисципліни – *«Добрий козак баче, де отаман скаче»* / Книга Четверта, Розділи I і II (стосуються різних засобів впровадження і підтримки дисципліни у військах).

6. Спільне несення військових тягарів проводом та козацьким загалом – *«Спільний тягар»* // Книга Перша, Розділ VII, № 7: Олександр Македонський (Цар Македонії Олександр III Великий) під час переходу пустелі відмовився від залишку води для себе – вилив її, чим підняв бойовий дух війська, засвідчивши спільність тягара; *Книга Четверта*, Розділ III (повністю стосується стриманості командувачів і воїнів); Розділ VI, № 2: Ксенофонт (грецький воєначальник) віддав коня звичайному воїну, щоб показати рівність у поході; № 3: Олександр Македонський взимку звільнив своє місце у вогнища для замерзлого воїна.

7. Протидія пошестям – *«Дбай про здоров'я – збережеш військо»*.

8. Здійснення різнорівневої розвідки – *«Все бачити й про все чути, щоб нічого не оминати»* // Книга Перша, Розділ II (повністю присвячений організації розвідки, у тому числі й за допомогою короткого зіткнення – № 5: М. Катон (римський полководець і державний діяч Марк Порцій Катон Старший) під час бойових дій в Іспанії з метою розвідки організував сутичку і захопив полоненого, що дало змогу отримати важливу інформацію про ворогів.

9. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення – *«Попереднє настрахання»* // Книга Друга, Розділ IV, № 4: Консул Ацилій Глабріон (римський полководець Маній Ацилій Глабріон) перед атакою на армію царя Антіоха (сирійський цар Антіох III Великий) неподалік Фермопільської ущелини вислав ударний загін трибуна Порція Катона (Марк Порцій Катон Старший), який розбив угруповання етолійців (грецький союз, що воював на стороні Антіоха III) на горі Калідром. У такий спосіб римляни не тільки здобули домінуючу висоту, що загрожувала ворожим позиціям з тилу, але й деморалізували основні війська противника перед генеральною битвою.

10. Повна блокада обложених – *«Обступ»* // Книга Третя, Розділ IV (подано 6 прикладів того, як викликати голод в оточених ворожих містах-фортецях. Серед них найбільш подібним є № 5: Олександр Македонський перед осадю Левкадії сприяв зосередженню в ній окрім власного гарнізону і населення ще й мешканців сусідніх поселень. У такий спосіб запас продовольства було швидше вичерпано).

11. Тримати противника у постійній бойовій готовності – *«Виснаження»* // Книга Друга, Розділ V, № 25: Ганнібал напередодні основної битви з військами диктатора Юнія (римський воєначальник-диктатор Марк Юній Пера) наказав невеликому загону кавалерії постійно імітувати атаки на противника цілу ніч під дощем. Римські війська втомилися і на наступний день програли битву; № 26: Фіванець Епамінонд (грецький полководець з м. Фіви) напередодні атаки укріплень Істми всю ніч турбував легкою кіннотою табір спартанців, що посприяло у здобутті перемоги під час ра-

нішнього штурму; Розділ XII, № 1: Консул Т. Квінцій під час війни з вольсками упродовж цілої ночі турбував їх однією когортою, а інші воїни відпочивали. Вони постійно шуміли й давали сигнали сурмами, чим втомили ворога і убезпечили римський табір від нічної атаки.

12. Приховування реального стану війська – *«Замилити очі»* // Книга Перша, Розділ I, № 9: Клавдій Нерон (римський воєначальник Гай Клавдій Нерон) непомітно для Ганнібала вивів більшість армії з табору й після швидкого переходу непомітно з'єднався з армією Лівія Салінатора (римський полководець Марк Лівій Салінатор). Об'єднане римське військо розгромило армію Гасдрубала (карфагенський воєначальник Гасдрубал Барка – брат Ганнібала); Розділ V, № 25: Дарій (персидський цар) залишив у таборі ослів і псів, що дозволило прикрити виведення своєї армії й обманути скіфські війська; *Книга Друга*, Розділ V, № 17: Олександр Македонський непомітно вивів з табору більшість військ, залишивши там частину, яка створювала вигляд присутності усєї армії. Завдяки цьому вдалося непомітно обійти укріплення противника і несподівано атакувати їх з неочікуваного напрямку; Книга Третя, Розділ XI, № 5: Епамінонд після невдалого штурму спартанських укріплень вивів вночі більшість війська із табору, створивши уяву, що військо й надалі відпочиває та гріється біля вогню. Завдяки цьому армія зробила перехід у 40 миль і несподіваною атакою здобула м. Мантінея.

13. Змушувати ворога даремно використовувати бойові припаси – *«Марнування»*.

14. Спроби тиску у листуваннях – *«Лякливі побрехеньки»* // Книга Друга, Розділ IX, № 7 Сиракузець Гермократ (грецький полководець з м. Сиракузи) через надмірне вживання алкоголю його воїнами після здобутої перемоги (були не здатні продовжити бойові дії) надіслав «перебіжчика» у табір ворога з брехливим повідомленням. Зокрема налякав їх «засідками», яких не було. Завдяки цьому противник утримувався від відступу, що дозволило здобути згодом остаточну перемогу над ним.

15. Прагнення до рішучих і швидких дій – *«Під лежачий камінь вода не тече»* // Книга Третя, Розділ I, № 2: М. Катон в Іспанії вдвічі швидше підійшов до ворожого міста й завдяки несподіваності та рішучості захопив його; Розділ XI, № 4: Віріат (лідер антиримського повстання на Піренеях) під час війни з сегобрійцями здійснив відступ упродовж трьох днів, а потім упродовж одного дня швидко повернувся і розгромив противника.

16. Несподівані атаки у найслабші місця ворога – *«Бий у пику – ноги самі впадуть»* // Книга Друга, Розділ I, № 14 і Розділ II, № 4: Лукулл (римський воєначальник Луцій Ліціній Лукулл) у битві під Тигранокертом у Великій Вірменії проти військ Тиграна (вірменський цар Тигран II Великий) і Мітридата (понтійський цар Мітридат IV Євпатор) мав набагато менше війська, але несподівано й рішуче атакував ворожу кінноту у незахищений фланг під час шиккування. Розбита кавалерія в паніці зруйнувала бойові порядки своєї ж піхоти, яку й доби́ли римляни; Розділ III, № 2: Цар Філіп Македонський (македонський цар Філіп II) у битві з гіліїцями зосередив найкращих воїнів на правому крилі, завдяки чому швидко розбив ворожі війська на

лівому крилі, а потім й основні сили у центрі; № 4: П. Корнелій Сципіон у битві під Ліпою розгромив карфагенську армію полководця Гасдрубала завдяки розташуванню кращих римських військ на крилах. Вони в бою легко розбили слабкі загоны ворога на крилах, а потім знищили міцний центр ворога.

17. Навальність у бою – *«Або пан – або пропав»* // Книга Друга, Розділ I, № 14 і Розділ II, № 4: Лукулл у битві під Тигранокертом (про неї вже згадано раніше) малими силами завдяки рішучій і навальній атаці розбив сили противника, які суттєво переважали в кількості; Розділ II, № 5: Вентідій (римський полководець Публій Вентідій Басс) розгромив армію парф'ян завдяки швидкій та навальній атаці (атаку здійснено з табору й на короткій відстані); Книга Третя, Розділ I, № 1: Консул Т. Квінцій перед штурмом м. Анцій (про це вже йшлося раніше) настроїв воїнів на рішучу й навальну атаку, що й дозволило здобути вороже місто-фортецю.

18. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд – *«Не лежи на печі – будеш їсти калачі»* // Книга Перша, Розділ III, № 10: Імператор Цезар Доміціан Август (римський імператор з династії Флавіїв) під час бойових дій з германцями наказав зробити просіку 120 миль. Завдяки цьому було ускладнено забезпечення непомітності їхніх нападів та відкрито поселення для атак римських військ; *Книга Четверта*, Розділ VII, № 2: Доміцій Корбулон (римський полководець) вважав, що ворога треба перемагати «сокирою» (військовими спорудами). Тобто, для здобуття перемоги треба добре працювати над будівництвом укріплень.

19. Вдалі дії стрільців – *«Влучне око»* / *«ЧАСТКОВО»*: Книга Четверта, Розділ VII, № 27: Сципіон Еміліан (римський воєначальник Публій Корнелій Сципіон Еміліан Африканський – прийомний син Публія Корнелія Сципіона Африканського) під час осадних боїв у Нуманції додав стрільців і пращників не лише до когорт, але й центурій. Таке рішення збільшило можливість використання влучного обстрілу противника [13].

Представлене порівняння дає підстави стверджувати, що існує значна подібність між стратегіями і стратегемами, застосованими Військом Запорозьким на чолі з Гетьманом Богданом Хмельницьким упродовж воєнної кампанії 1649 р., та аналогами античної доби, наведеними у праці С. Ю. Фронтіна. Так, з 19 козацьких стратегій і стратегем 15 мають достатню подібність до античних взірців і стосуються основних принципів і засобів здобуття переваги, а врешті-решт і перемоги над противником в окремі битви, кампанії або цілій війні. З метою чіткішого визначення подібності й вагомості стратегій та стратегем здійснено їхній поділ на 4 основні групи:

– до першої групи віднесено ті, що виявляють загальні підходи до організації та проведення війни / кампанії / битви, групування військ і підтримки їхньої єдності та боєздатності (широта стратегічного планування і здійснення бойових операцій; підкреслення спільності долі рядового і командного складу; пошук і утримання військових союзів; проведення військових нарад; підтримка дисципліни; організація різнорівневої розвідки);

– друга група стосується забезпечення переваг перед конкретним бойовим зіткненням (приховування стану й чисельності своїх військ; швидке й непомітне мане-

врування для забезпечення бойової переваги; блокування противника та його психологічне й фізичне виснаження; деморалізація ворожих військ перед основною битвою та їх дезінформація);

– третю групу становлять конкретні стратегеми щодо дії військ в бою, битві та війні (ініціативність і швидкість під час проведення бойових операцій; рішучість і навальність в атаці; несподіваний удар у найслабше місце противника);

– окремо виділено вагомість проведення фортифікаційних робіт у зв'язку з особливістю таких дій як перед, так і під час конкретних бойових зіткнень і цілих кампаній.

Серед проаналізованих стратегій і стратегем варто виокремити й таку, що лише частково є подібною у військовому мистецтві Війська Запорозького та в арміях античних часів. Йдеться про *застосування якісних стрільців*. Козацький спосіб ведення бою в силу специфіки озброєння вогнепальною зброєю та відповідного досвіду передбачав першорядне значення застосування якісних стрільців (як в наступі й обороні, так і під час облоги). Натомість, в античних арміях, зокрема, у римській перевага віддавалась іншим принципам ведення бою піхотними і кінними формуваннями. Саме тому й відповідна інформація зустрічається вкрай рідко (віднайдено інформацію лише про збільшення кількості лучників та пращників під час облоги Нуманції Публієм Корнелієм Сципіоном Еміліаном Африканським).

Окрім подібності, вдалося виявити й помітні відмінності козацьких стратегій і стратегем, застосованих у 1649 р. Йдеться про три козацьких елементи воєнного мистецтва, які не мали аналогів у представлений праці С. Ю. Фронтіна:

– у зазначеній раніше першій групі «загальні підходи до організації та проведення війни / кампанії / битви, групування військ і підтримки їхньої єдності та боєздатності» запорожці виявили ще й здатність швидко і максимально мобілізувати сили – стратегія «Сполох» – та намагались свідомо протидіяти пошестям – стратегія «Дбай про здоров'я – збережеш військо»;

– у другій групі «забезпечення переваг перед конкретним бойовим зіткненням» козаки додатково використали стратегему «Марнування» – змусили обложеного у Збаражі ворога даремно використовувати бойові припаси.

Варто підкреслити, що витворення та застосування зазначених стратегій і стратегем Військом Запорозьким відбулося завдяки специфічним обставинам існування цього утворення та новим реаліям ведення бойових дій, зокрема, й вагомістю використання вогнепальної зброї внаслідок поступу науково-технічного прогресу всередині XVII ст.

Підсумовуючи порівняння козацьких і античних стратегій та стратегем, наголошу на досить значній їхній подібності – понад 84 % (з 19 – 16; якщо ж не брати до уваги часткову подібність однієї стратегеми, то повну подібність мають 15 – майже 79 %). Цілковиту відмінність виявлено у майже 16 % проаналізованих стратегем, і стосуються вони загальних підходів до організації військового життя та підготовки до конкретного бою. При цьому, повні й часткові відмінності обумовлені не тільки

самобутністю козацького військового середовища, але й новим озброєнням, що вплинуло на принципи ведення бою.

На підставі зазначеного є сенс вести мову про певну універсальність основ воєнного мистецтва, принаймні в межах Європи. Свідченням цього є той факт, що як в античному світі, так і в українському козацькому середовищі попри відстань у понад півтора тисячоліття й природно-географічні відмінності між Середземномор'ям та степовою й лісо-степовою зоною Сходу Європи домінують подібності, а не відмінності у військових стратегіях і стратегемах. Виявлені відмінності підтверджують закономірність поступу військово-технічного прогресу та наявність певної самобутності воєнного мистецтва в козацькому середовищі.

У пропонованій статті зроблено спробу дослідити стратегії та стратегеми, застосовані Військом Запорозьким у 1649 р., і порівняти їх з античними аналогами, що дозволило виявити цікаву універсальність і самобутність цього аспекту воєнного мистецтва. Видається слушним продовжити дослідження зазначеної проблематики, а його результати можуть стати в нагоді не лише історикам та військовим, але й бізнесменам та політикам.

Summary

The author of the article formulated the main strategies used by Cossacks in the campaign of 1649 (they are in the works of domestic scientists devoted to the military actions of the Zaporozhian Army in 1649) and made their comparison with the analogues of the ancient armies (first of all, Ancient Rome and Ancient Greece). Examples of ancient strategies are contained in the work of an ancient Roman author S. Y. Frontin "Stratehemy". In this study, the comparative method played an important role. Among 19 Cossack strategies, 16 have similarities in the military art of the ancient troops. 3 strategies have revealed the feature of the martial art of the Cossacks. The universality of military strategies on the European continent is revealed, despite the territorial and chronological distances. Such results should contribute to the intensification of research in the field of military history.

Keywords: Zaporozhian Army, Cossacks, Military Art, Strategy, Antique World, Ancient Rome, S. J. Frontin.

Аннотация

В статье сформулированы основные стратегии и стратегемы, примененные казаками в кампании 1649 г. (на основе информации, почерпнутой в трудах отечественных ученых, посвященных боевым действиям Войска Запорозьского в 1649 г.) и осуществлено их сравнение с аналогами античных армий (в первую очередь, Древнего Рима и Древней Греции). Примеры античных стратегем почерпнуты в работе древнеримского автора С. Ю. Фронтин «Стратегемы». В ходе исследования важное место было отведено использованию метода сравнительного анализа. Среди 19 казацких стратегий и стратегем сходство с античными аналогами имеют 16, а 3 подтвердили самобытность военного искусства запорожцев. Выявлено универсальность военных стратегий и стратегем на европейском континенте несмотря на территориальную и хронологическую отдаленность. Такие результаты должны способствовать активизации исследований соответствующего направления военной истории.

Ключевые слова: Войско Запорозьское, казаки, военное искусство, стратегия, стратегемы, античный мир, Древний Рим, Секст Юлий Фронтин.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ, 2007. 68 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.
3. Журавльов Д. В. Визначні битви та полководці української історії. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. 416 с.
4. Задунайський В. Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самотність. *Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, 2017. № 1. С. 17–29.
5. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с.
6. Крип'якевич І. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). Львів: Світ, 1992. 713 с.
7. Мицик Ю. Облога Збаража. *Військо України*. 1995. № 7(8). С. 31–35.
8. Петрів В. Військово-історичні праці. Київ: Поліграфкнига, 2002. С. 56–236.
9. Разин Е. А. История военного искусства XVI–XVII вв. Санкт-Петербург: ООО «Издательство Полигон», 1999. 736 с.
10. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Київ: Альтернативи, 2003. 400 с.
11. Сокирко О. Г. Воєнна справа українського козацтва періоду Хмельниччини. *Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2 т.* Т. I. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 485–495.
12. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648–1652 рр. Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. 320 с.
13. Строков А. История военного искусства. В 3 т. Москва: Воениздат, 1955. Т. 1. 662 с.
14. Фронтин С. Ю. Военные хитрости (Стратегемы). Санкт-Петербург: Алтея, 1996. URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html> (дата звернення: 07.12.2018).
15. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.
16. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. Т. II. Львів: Світ, 1991. 392 с.
17. Serczyk W. Na plonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Warszawa: «Książka i Wiedza», 1998. 378 s.
18. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. 255 s.
19. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. 476 s.
20. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków: Agencja Wydawnicza DWWLA, 1989. 78 s.

References

1. Brekhunenko, V. (2007). Bohdan Khmelnytskyi [*Bogdan Khmelnytsky*]. Kyiv.
2. Hrushevskiy, M. S. (1995). Istoriiia Ukrainy-Rusy [*History of Ukraine-Rus*]. T. 8. Kyiv: Naukova dumka.
3. Zhuravlov, D. V. (2013). Vyznachni bytvy ta polkovodtsi ukrainskoi istorii [*Significant battles and generals of Ukrainian history*]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub Simeinoho Dozvillia».
4. Zadunaiskyi, V. (2017). Viiskove mystetstvo zaporozhtsiv chasiv Khotynskoi viiny 1621 r. ta yoho analohy v «Mystetstvi Viiny» Sun-Dzy: universalnist i samobutnist [*Military art of the Cossacks of the times of the Khotyn War of 1621 and its analogues in the "Art of War" Sun-ji: universality and originality*]. Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Donetsk, 1, 17–29.
5. Krypiakevych, I. (1990). Bohdan Khmelnytskyi [*Bogdan Khmelnytsky*]. 2-e vyd., vypravlene i dopovnene. Lviv: Svit.
6. Krypiakevych, I. (1992). Istoriiia Ukrainskoho Viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.) [*History of the Ukrainian Army (from the princes of the time to the 20's of the twentieth century)*]. Lviv: Svit.
7. Mytsyk, Yu. (1995). Obloha Zbarazha [*The siege of Zbarazha*]. Viisko Ukrainy, 7(8), 31–35.
8. Petriv, V. (2002). Viiskovo-istorychni pratsi. [*Military-historical works*]. Kyiv: Polihrafknyha, 56–236.
9. Razin, E. A. (1999). Istorია voennoho iskusstva XVI–XVII vv. [*The history of military art XVI–XVII centuries*]. Sankt-Peterburh: OOO «Izdatelstvo Polyhon».
10. Smolii, V., Stepankov, V. (2003). Bohdan Khmelnytskyi [*Bogdan Khmelnytsky*]. Kyiv: Alternatyvy.
11. Sokyрко, O. H. (2006). Voienna sprava ukrainskoho kozatstva periodu Khmelnychchyny [*The military affair of the Ukrainian Cossacks during the Khmelnytsky period*]. Istoriiia Ukrainskoho Kozatstva. Narysy: U 2 t. T. I. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 485–495.
12. Storozhenko, I. S. (1996). Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u Vyzvolnii viiny ukrainskoho narodu seredyny XVII st.: Knyha persha: Voienni dii 1648–1652 rr. [*Bohdan Khmelnytsky and military art in the Liberation War of the Ukrainian people in the middle of the XVII century: Book first: Military actions of 1648–1652 biennium*]. Dnipropetrovsk: Vyd-vo DDU.
13. Stokov, A. (1955). Istorია voennoho iskusstva [*The history of military art*]. V 3 t. Moskva: Voenizdat, 1955. T. 1.
14. Frontyn, S. Yu. (1996). Voennye khitrosti (Stratehemy) [*Military Tricks (Strategies)*]. – Sankt-Peterburh: Alteia. URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html>
15. Chukhlib, T. (2003). Hetmany i monarkhy. Ukrainska derzhava v mizhnarodnykh vidnosynakh 1648–1714 rr. [*Getmans and monarchs. Ukrainian state in international relations 1648–1714*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU.

16. Iavornytskyi, D. I. (1991). *Istoriia zaporozkykh kozakiv [History of Zaporozhye Cossacks]*. U 3 tomakh. T. II. Lviv: Svit.
17. Serczyk, W. (1998). *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651 [In the burning Ukraine. History of the Cossacks 1648–1651]*. Warszawa: «Książka i Wiedza».
18. Franz, M. (2002). *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku [The military of the Zaporizhian Cossacks in the 16th and 17th centuries]*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
19. Franz, M. (2006). *Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku [The idea of a Cossack state in the Ukrainian lands in the 16th–17th centuries]*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
20. Wójcik, Z. (1989). *Wojny kozackie w dawnej Polsce [Cossack wars in former Poland]*. Kraków: Agencja Wydawnicza DWWLA.

УДК 929.7 (477) «18»

М. ГОЛУБЕЦЬ: ПОГЛЯДИ НА ПОЛІТИЧНУ ІСТОРІЮ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.

Людмила Салазуб

У статті розглянуто погляди українського історика М. Голубця щодо політичного становища Гетьманщини XVIII ст.; окреслено питання, пов'язані з діяльністю політичних інституцій на українських теренах, взаємовідносинами українських гетьманів з представниками російського царату. Дослідження базується на принципах історизму, наукової об'єктивності, соціального підходу та причинності. Воно спирається на описовий, аналітико-синтетичний та історико-генетичний методи. Результатом дослідницької наукової роботи є характеристика політичного розвитку Гетьманщини протягом XVIII ст. через призму поглядів М. Голубця, обґрунтування обставин, які стали каталізатором для формування його концепції висвітлення тогочасної історичної «картини».

Результати цієї розвідки можуть стати в нагоді науковцям-початківцям під час дослідження окремих аспектів політичної історії Гетьманщини XVIII ст., у процесі викладання спецкурсів, присвячених подіям, що відбувалися в Україні в межах 1709–1764 рр. Перспективи подальшого дослідження проблеми полягають у залученні ширшого кола праць істориків, науково-дослідницька діяльність яких проходила на теренах Західної України в першій половині XX ст., порівнянні їхніх поглядів на події в історії Гетьманщини XVIII ст. та визначенні факторів, що вплинули на їхнє формування. Цінність розвідки – у висвітленні концепції М. Голубця щодо політичного становища Гетьманщини XVIII ст.

Ключові слова: *М. Голубець, історія Гетьманщини, автономні права, Малоросійська Колегія.*

Зі здобуттям незалежності України для вітчизняних істориків відкрилося багато нових можливостей, яких за радянських часів вони не мали. Зокрема: доступ до архівних документальних джерел, які раніше були засекречені, можливість вільно долучатися до здобутків західноєвропейської історичної думки тощо. Історія Гетьманщини XVIII ст. є однією з найбільш цікавих і водночас суперечливих. Дослідження її проб-

лематики пройшло кілька етапів. Зокрема: дореволюційний (XIX – поч. 20-х рр. XX ст.); радянський (поч. 20-х рр. XX ст. – 1991 р.) та сучасний (розпочався в 1991 р. і триває донині). До вивчення історії Гетьманщини долучилися такі видатні корифеї історичної науки: Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко.

Серед українських істориків, активна діяльність яких припадає на 20-ті – поч. 30-х рр. XX ст., знаковою постаттю є М. Голубець – автор праці «Велика історія України». Стислі біографічні відомості про нього здебільшого містяться у статтях Р. Я. Савицького [8], І. І. Сварника [9], Я. Гнатива [2], І. Головацького [3], Г. П. Герасимової [1]. В. А. Качкан висвітлює погляди М. Голубця через призму етнокультурного, українознавчого поля [5, 6]. Його діяльність у контексті мистецького процесу міститься у статті Т. Стефанишина [11]. Не зважаючи на це, публікацій, які б висвітлювали діяльність та науковий доробок М. Голубця як історика, бракує. Винятком є статті І. І. Сварника «Українська шляхта в дослідженнях Миколи Голубця» [10] та Л. Кічури «Ідея державності в публіцистиці Миколи Голубця (за матеріалами преси)» [7]. Жодна розвідка не присвячена окресленню концепту поглядів М. Голубця на події XVIII ст., що відбувалися на теренах Гетьманщини. Ця обставина й зумовила визначення проблематики дослідження. Мета статті полягає в характеристиці поглядів західноукраїнського історика Миколи Голубця на політичну історію Гетьманщини XVIII ст. та виявлення факторів, що зумовили їхнє формування.

У 1920-ті рр. доволі драматично склалася доля українців західних регіонів, які опинилися у складі різних держав. Не зважаючи на антиукраїнську політику, особливо польського та румунського режимів, ліквідацію українських кафедр у Львівському і Чернівецькому університетах, продовжувалося дослідження української історії. Через освітні заклади, політичні партії, громадські об'єднання «Просвіта», «Союз українок», «Рідна школа», «Пласт» поширювалися історичні знання серед населення. У Львові діяли Український тасмний університет, Українська тасмна висока політехнічна школа, Богословська академія. Лекції з історії у них читали І. Крип'якевич, І. Кревецький та ін. Продовжувало свою діяльність Наукове товариство імені Шевченка, яке утримувало бібліотеку, три музеї, два дослідницькі інститути. На спрямованість наукових досліджень істориків та історичну свідомість населення Західної України помітний вплив справляли праці ідеологів українського націоналізму, зокрема Д. Донцова.

Після встановлення радянської влади на території Західної України почав придушуватися плюралізм думок, який до цього там переважав. Так звані соціалістичні перетворення, радянська країна торкнулися історичної науки, українознавчих осередків, системи освіти, зокрема Львівського та Чернівецького університетів, НТШ, товариств «Просвіта», «Україна». Діяльність останніх була припинена. Тож за умов, коли українська історіографія в УСРР припинила існування як явище, єдиними острівцями її розвитку залишалася Західна Україна, а також українська діаспора в Центральній і Західній Європі, Канаді та США. У 1935 р. у Львові І. Тиктор видав «Велику історію України» за редакцією М. Голубця – українського історика, письменника, мистецтвознавця, архівіста, перекладача.

М. Голубець народився 15 грудня 1891 р. у м. Львові. Закінчив Львівську академічну гімназію та Академію мистецтв у м. Кракові. Навчався на філософському факультеті Львівського університету та у Віденському університеті. Протягом Першої світової війни був добровольцем Легіону Українських січових стрільців. Мав ранг підхорунжого. Наприкінці 1918 р. став командиром чоти Української Галицької армії, брав участь у бойових діях українсько-польської війни 1918–1919 рр. М. Голубець був першим чоловіком сестри М. Бачинської-Донцової – Лесі Бачинської, яка після його смерті одружилася з С. М. Підгірським – адвокатом, політиком, українським громадським активістом, членом двох скликань Української Центральної Ради та двох скликань Польського Сейму. Лесю, їхню з М. Голубцем доньку, Нану, та її чоловіка розстріляло гестапо за зв'язок з УПА.

На початку 1920-х рр. М. Голубець активно долучився до наукової, літературної та культурологічної діяльності. Був членом комісії Наукового товариства імені Шевченка у м. Львові з історії мистецтва, одним із організаторів Асоціації незалежних українських митців. Після вересня 1936 р. працював у Львівському міському архіві. Протягом німецької окупації Львова заснував Літературно-мистецький клуб, працював над тритомною історією української культури. Як дослідник історії українського мистецтва та історії України, Львова та регіону написав 84 книги та брошури, понад 1 500 статей. Він є автором низки брошур і статей про таких українських митців: О. Архипенко, Т. Шевченко, Ю. Нарбут, О. Кульчицька та ін. М. Голубець – видавець та редактор 14 тижневиків і щоденних газет, зокрема: «Світ» (1917–1918 рр.), «Життя і мистецтво» (1920 р.), «Українське мистецтво» (1926 р.) тощо. Художню творчість М. Голубець почав як поет збіркою віршів «Фрагменти» (1909 р.) та «Бувають хвилі» (1910 р.). Він є автором таких праць: «Слідами Хмельницького у Львові», «Українське мистецтво: Вступ до історії», «Начерк історії українського мистецтва» та ін. Із-поміж них одне з чільних місць посідає праця «Велика історія України» [4]. Двотомник охоплює величезний період історії українського народу – від найдавніших часів до 1935 р. Автором вступу є І. Крип'якевич – відомий радянський та український історик, академік Академії наук УРСР, заслужений діяч науки УРСР. Другий том «Великої історії України» охоплює виклад історії України з XVI ст. до 1935 р. У XXVII–XXVIII розділах праці висвітлені питання політичної історії Гетьманщини XVIII ст., що надає можливість проаналізувати ключові особливості тогочасних політичних перипетій на теренах Лівобережної України.

Висвітлення політичної історії Гетьманщини XVIII ст. у праці М. Голубця «Велика історія України» докорінно відрізняється від представленого радянськими істориками. Він не вважає вчинок гетьмана І. Мазепи зрадницьким, засуджує діяльність Малоросійської колегії, із великою шаную ставиться до українських гетьманів та їхньої діяльності, спрямованої на боротьбу за залишки автономних прав України. Автор так описує становище, в якому опинилася Україна на початку XVIII ст.: «Полтавський розгром і польсько-московсько-турецьке перемир'я, на довгі десятиліття закріпили розвал українського державного організму. Київщина, Волинь і Поділля залишилися під Польщею, Лівобережжя загорнула Московщина, на півдні панували

турки, а господарили татари. Тут, при Дніпровому гирлі, в Олешках, створили прихильні Мазепі запоріжці нову Січ, що втративши зв'язок з рідним краєм, перемилися в своєрідний табор інтернованих» [4, 119]. М. Голубець пояснює, що гетьманом після І. Мазепи був обраний І. Скоропадський. Автор схиляється до того, що спочатку він був однодумцем І. Мазепи, а після подій 1709 р. почав удавати прихильне ставлення до царя [4, 120]. Окрім того, він акцентує увагу на обмеженні влади українського гетьмана, повідомляючи про стольника Ізмайлова, який повинен був слідкувати за діями гетьмана, розпоряджатися двома московськими полками тощо [4, 121].

У праці простежується негативне ставлення М. Голубця до Петра І. Із ним автор пов'язує процес ліквідації автономних прав України. Акцентовано увагу на використанні українського козацтва у військових кампаніях, на будівництві різних каналів: «Вслід за «канальними роботами» почав цар Петро висилати козаків на війну з Персією, що почалася в 1721 р. Трицять тисяч з горою козаків післано на перський фронт протягом найближих трьох літ. З 6 800 козаків, що в 1725 р. стояли під Дербентом, згинуло в боях та від пошестей 5 200! Тільки 646 козаків залишилося при здоровлю. Решту відіслано інвалідами до дому. Отак цар Петро прибирав до рук Україну» [4, 122].

На відміну від радянських істориків, які недооцінювали діяльність українських гетьманів щодо захисту автономних прав України, М. Голубець зацентрував увагу на діяльності гетьмана І. Скоропадського. На його думку, політичні кроки українського керманіча рятували залишки автономних прав Гетьманщини, викликаючи недовіру російського царя Петра І [4, 122]. Виразно та цікаво автор характеризує причини створення Малоросійської колегії у 1722 р.: «Петро, що вмів приємно усміхатися, гладити словами, а нищити ділом, додумався врешті до того, що для забезпечення себе перед «зрадою» замало при гетьмані одного шпіона-провокатора. Для цього поставив він біля нього цілу їх шайку й назвав цю установу «Малоросійською Колегією»» [4, 122].

Після смерті І. Скоропадського наказним гетьманом України став П. Полуботок, який виступив проти дій царя Петра І та Малоросійської колегії щодо Гетьманщини. Більшість радянських істориків повідомляли про скарги населення на гетьмана і старшину, які подавалися до Малоросійської колегії, як правдиві. Натомість, М. Голубець відстоює іншу точку зору: «Царські агенти вислані на Україну для збирання жалоб на козацьку старшину, суди й адміністрацію, здебільша вертали з нічим. Заяви лояльності цареві й прозьби про заведення московських судів та порядків, як приміром від стародубського полку, фабрикувалися в канцелярії Велямінова й навіть царя не переконували» [4, 124].

1727 р. скасовано Малоросійську колегію і дозволено обрати нового гетьмана. Козацькою старшиною і представниками духовенства було «намічено» кандидатуру Данила Апостола. Саме його обрали гетьманом на Великій Раді 1 жовтня 1727 р. М. Голубець із неабияким «мовним забарвленням» характеризує російських високопосадовців, яких царат призначав до українських керманічів із метою обмеження їхніх прав, звуження можливостей реалізувати свій політичний вектор на теренах Гетьманщини. Зокрема, про Ф. Наумова знаходимо такі відомості: «... залишився при гетьмані, зразу як міністр-резидент, а відтак як тайний радник – випробуване вже

«царське око й ухо» [4, 125]. М. Голубець стверджує: «Все ж таки Апостол, за протят свого шестилітнього гетьманування, добре заслужився Україні, а вміраючи 17 січня 1734 р. залишав по собі жаль і добру пам'ять серед народу» [4, 127]. Смерть Д. Апостола була смертю й української автономії. Помираючи, він бажав передати владу генеральній старшині, але російський царат цього не дозволив. Від хворого гетьмана перейняв владу царський резидент Нарішкін, а як тільки Д. Апостол помер, у Петербурзі вирішили не обирати нового гетьмана. Його місце мала зайняти знову «Малоросійська Колегія», хоч і під новим іменем – «Правління Гетьманського Уряду». Окрім жорсткого режиму, на Україну «впав» ще й тягар московсько-турецької війни, що почалася в 1735 р. М. Голубець повідомляє: «Вже на самому початку невдачної, турецької кампанії в 1735 р. гетьманське військо втратило 12 000, заморених голодом, коней. У черговому році набрано 16 000 гетьманського війська та 4 000 запоріжців, при яких допомозі здобули москалі ханську столицю Бахчисарай» [4, 129].

М. Голубець зазначає, що за часів правління К. Розумовського справи України було переведено з сенату до міністерства закордонних справ, він теж подбав про підпорядкування Києва й Запоріжжя безпосередньо гетьманській владі, проте не міг відборонитися від московського контролю над українськими фінансами, врятувати для гетьманського скарбу приходів з мита від ввозу й вивозу з України, добитися права вільних зв'язків з чужоземними державами, як теж визволити України від обов'язків і тягарів, що падали на неї з приводу воєн поза межами України [4, 131].

Смерть цариці Єлизавети (1761 р.), коротке панування Петра III й палатна революція на користь його дружини, німецької княжни Катерини II, позначилися дуже болюче в історії України. Катерина II, пройнята ідеями централізації російської імперії, поклала свою тяжку руку на автономні права України. Доречним є включення до праці висловлювання Т. Г. Шевченка, мовляв «це той Первий, що розпинав неньку-Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину...» [4, 131]. Окрім висвітлення політичного розвитку Гетьманщини впродовж 1709–1754 рр., М. Голубець повідомляє також про розвиток Запоріжжя в цей період: «Вік Запоріжжя, як автономної одиниці в лоні Гетьманщини, від його повороту під московську руку в 1734–1735 рр. був уже недовгий [4, 133]. Автор надає відомості, ознайомившись із якими можна дізнатися, що населення Гетьманщини часто переходило на терени Запоріжжя. Причина – панщина на Правобережжі та закріпачення в Гетьманщині [4, 133].

Отже, виклад політичної історії Гетьманщини у праці українського історика М. Голубця «Велика історія України» докорінно відрізняється від панівної в ті часи «радянської концепції». На відміну від науковців, які займалися дослідженнями на теренах СРСР, історики західної України сприйняли концепцію історії України М. Грушевського, зокрема висвітлення політичної історії Гетьманщини. Підходи М. Голубця до вивчення політичної історії Гетьманщини подібні до поглядів українських істориків у західній діаспорі. Відзначимо також, що для стилю викладення цієї роботи характерна певна публіцистичність, заостреність характеристик, що демонструють відверте неприйняття автором україно-російського союзу як варіанта розвитку України.

Перспективи подальшого дослідження проблеми полягають у залученні ширшого кола праць істориків, науково-дослідницька діяльність яких проходила на теренах Західної України в першій половині ХХ ст., порівнянні їхніх концепцій висвітлення історії Гетьманщини упродовж ХVІІІ ст. та визначенні факторів, що вплинули на їхнє формування.

Summary

The Ukrainian historian N. Holubets's views on the political situation of the Hetmanate of the XVIIIth century have been considered in the article; the issues depicting political institutions activity on the territory of Ukraine, Ukrainian hetmans relationship with Russian tsarism representatives have been stated. The study is based on the principles of historical methods, scientific objectivity, social approach and causality. It is based on descriptive, analytical-synthetic and historical-genetic methods. The result of the research work is to characterize the Hetmanate political development of the XVIIIth century through M. Holubets views prism, to justify the circumstances which helped him to form his conception of that time historical situation.

The results of this work can help scientists-beginners to research certain aspects of the Hetmanate political history of the XVIIIth century while teaching special courses on the events that took place in Ukraine from 1709 till 1764. Prospects for further study of the problem are to attract a wider range of works of historians, research activities which took place on the territory of Western Ukraine in the first half of the twentieth century, comparing their views on the events in the history of Hetmanate of the XVIIIth century. and determining the factors that influenced their formation. The value of intelligence – in the light of the concept of M. Holubets on the political situation of the Hetmanate of the XVIIIth century.

Key words: *M. Holubets, the history of the Hetmanate, autonomous rights, the Small Russian Collegium.*

Аннотация

В статье рассмотрены взгляды украинского историка Н. Голубца относительно политического положения Гетманщины ХVІІІ в.; обозначены вопросы, связанные с деятельностью политических институтов на украинских просторах, взаимоотношениями украинских гетманов с представителями российского царизма. Исследование базируется на принципах историзма, научной объективности, социального подхода и причинности. Оно опирается на описательный, аналитико-синтетический и историко-генетический методы. Результатом исследовательской научной работы является характеристика политического развития Гетманщины в течение ХVІІІ в. через призму взглядов Н. Голубца, обоснование обстоятельств, которые стали катализатором для формирования его концепции освещения исторической «картины» того времени.

Результаты разыскания могут пригодиться начинающим ученым во время исследования отдельных аспектов политической истории Гетманщины ХVІІІ в., в течение преподавания спецкурсов, посвященных событиям, происходившим в Украине в пределах 1709–1764 гг. Перспективы дальнейшего исследования проблемы заключаются в привлечении более широкого круга трудов историков, научно-исследовательская деятельность которых проходила на территории Западной Украины в первой половине ХХ в., сравнении их взглядов на события в истории Гетманщины ХVІІІ в. и определении факторов, повлиявших на их формирование. Ценность разыскания – в освещении концепции М. Голубца относительно политического положения Гетманщины ХVІІІ в.

Ключевые слова: *Н. Голубец, история Гетманщины, автономные права, Малороссийская коллегия.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Герасимова Г. Голубець Микола. *Українські історики ХХ століття: біографічний довідник*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 2. Ч. 2. С. 109–110.
2. Гнатів Я. Кам'яна Господиня, або дитячі роки Миколи Голубця. *Гнатів Я. Кам'яна Господиня*. Львів: Місіонер, 2001. С. 13–52.
3. Головацький І. Дещо про Миколу Голубця. *Літопис Червоної Калини: історико-літературний часопис*. 1998. № 16/18 (82/84). С. 380–385.
4. Голубець М. Велика історія України. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001144>
5. Качкан В. А. З етнокультурного поля Миколи Голубця. *Українська періодика: історія і сучасність*: доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теор. конф. 22–23 грудня 1994 р. Львів, 1995. С. 214–217.
6. Качкан В. А. Українське народознавство в іменах: навч. посіб. у 2-х ч. Київ: Либідь, 1995. Ч. 2. 288 с.
7. Кічура Л. Ідея державності в публіцистиці Миколи Голубця (за матеріалами преси). URL: <file:///C:/Users/%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B0/Downloads/5187-10228-1-PB.pdf>.
8. Савицький Р. Микола Голубець: стисла бібліографія. *Мистецькі студії*. 1993. Чис. 2/3. С. 70–74.
9. Сварник І. Голубець Микола. *Довідник з історії України (А–Я)*. 2-ге вид., доопр. і доп. Київ: Генеза, 2002. С. 169.
10. Сварник І. Українська шляхта в дослідженнях Миколи Голубця. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Біла Церква, 2000. Вип. 1. С. 47–49.
11. Стефанишин Т. Художня критика Миколи Голубця у контексті мистецького процесу Львова 1920–1930-х рр. *Вісник Львівської академії мистецтв: зб. наук. праць*. Львів: ЛАМ, 2004. Вип. 14. С. 222–236.

References

1. Gerasimova, G. Golubec' Mikola. (2004). Ukraïns'ki istoriki HH stolittya: biografichnij dovidnik [*The Ukrainian historians of the twentieth century: a biographical dictionary*]. Kiïv: In-t istoriï Ukraïni NAN Ukraïni.
2. Gnativ, Ya. (2001). Kam'yana Gospodinya, abo dityachi roki Mikoli Golubcy. Gnativ Ya. Kam'yana Gospodinya [*Stone the Hostess, or Mykola Holubets's childhood*]. L'viv: Misioner.
3. Golovac'kij, I. (1998). Deshcho pro Mikolu Golubcy [Something about Mykola Holubets]. Litopis Chervonoï Kalini: istoriko-literaturnij chasopis, 16/18 (82/84), 380–385.
4. Golubec', M. (1993). Velika istoriya Ukraïni [*The Great history of Ukraine*]. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001144>
5. Kachkan, V. A. (1994). Z etnokul'turnogo polya Mikoli Golubcy [*From the ethno-cultural fields of Mykola Holubets*]. Ukraïns'ka periodika: istoriya i suchasnist': dop. ta povid. tret'oï Vseukr. nauk.-teor. conf., 214–217.

6. Kachkan, V. A. (1995). Ukrain's'ke narodoznavstvo v imenah [Ukrainian ethnology in names (Ch. 2)]. Kiiiv: Libid'.
7. Kichura, L. Ideya derzhavnosti v publicistici Mikoli Golubcy (za materialami presi) [The idea of nationhood in the journalistic writings of Mykola Holubets (press release)]. URL: file:///C:/Users/%D0%9B%D1%8E%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B0/Downloads/5187-10228-1-PB.pdf
8. Savic'kij, R. (1993). Mikola Golubec': stisla bibliografiya [Mykola Holubets: concise bibliography]. Mistec'ki studii, 2/3, 70–74.
9. Svarnik, I. (2002). Golubec' Mikola [Mykola Holubets]. Dovidnik z istorii Ukraïni (A–Ya). Kiiiv: Ġeneza.
10. Svarnik, I. (2000). Ukraïns'ka shlyhahta v doslidzhennyah Mikoli Golubcy [Ukrainian gentry in the research of Mykola Holubets]. Genealogichni zapiski Ukraïns'kogo geral'dichnogo tovaristva, 1, 47–49.
11. Stefanishin, T. (2004). Hudozhnya kritika Mikoli Golubcy u konteksti mistec'kogo procesu L'vova 1920–1930-h rr. [Art criticism of Mykola Holubets in the context of the artistic process of Lviv 1920–1930-ies.]. Visnik L'vivivs'koï akademii mistectv: zb. nauk. prac', 14, 222–236.

УДК 930 (19/20)

ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛІДННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Стоберська Надія

Статтю присвячено аналізу праць дореволюційного періоду з проблеми польського землеволодіння в губерніях Правобережної України. Входження регіону до складу Російської імперії змінило становище польських землевласників, що сприяло зростанню зацікавленості дослідників дореволюційної доби до його історії та тогочасного стану. Доробок авторів того покоління становить інтерес, оскільки вони досліджували сучасне їм явище. Метою цього дослідження є аналіз праць, створених у другій половині XIX – на початку XX ст., з проблеми польського землеволодіння в українських губерніях. Стаття спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, у процесі її написання застосовані аналітико-синтетичний, статистичний, історико-типологічний методи. Основу розвідки склали праці дореволюційних авторів, серед яких переважають історики та економісти.

Висвітлено погляди дослідників другої половини XIX – початку XX ст. на походження, становище, еволюцію польського землеволодіння. Показано, що дореволюційні дослідники акцентували увагу на дворянсько-поміщицькому господарстві Росії, тоді як польське згадувалося лише в його контексті, зокрема в частині законодавчого забезпечення обмеження польського впливу та зменшення їхнього землеволодіння. Характерною особливістю дореволюційних досліджень стало те, що в них зосереджений великий масив статистичного матеріалу щодо землеволодіння Правобережної України.

Ключові слова: польське землеволодіння, Правобережна Україна, дореволюційні дослідники, історіографія.

Соціально-економічний розвиток українських губерній у складі Російської імперії був тісно пов'язаний з еволюцією польського землеволодіння, що до початку ХХ ст. домінувало на Правобережній Україні. Адже основним масивом українських земель на Правобережній Україні володіли польські магнати Потоцькі, Браницькі, Любомирські та інші. Навіть незважаючи на істотні земельні втрати внаслідок обмежувальної політики царської адміністрації польські магнати зберігали визначальні позиції в аграрному секторі аж до революційного 1917 р., що позначалося на соціально-економічному становищі регіону. Вивчення польського землеволодіння розпочалося вже у ХІХ ст. Доробок авторів того покоління становить інтерес, оскільки вони досліджували сучасне їм явище.

Сучасні науковці зверталися до аналізу поглядів дореволюційних авторів щодо польського землеволодіння в українських губерніях. С. Борисевич, І. Кривошея, В. Лук'яненко, Н. Темірова, Н. Щербак та інші в контексті опрацювання ширших історичних проблем вивчають доробок дореволюційних авторів щодо вивчення історії польського землеволодіння [3; 7; 9; 14; 16]. Спеціальні історіографічні дослідження здійснені А. Криськовим, С. Бараненко та іншими [2; 8]. Незважаючи на інтерес науковців до історіографічного виміру історії польського землеволодіння, кожен з них вивчав його дотично. Тому наразі є потреба акцентувати увагу на поглядах дореволюційних авторів, які стояли біля витоків опрацювання цього явища в аграрному секторі України. Метою цього дослідження є аналіз праць, створених у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., з проблеми польського землеволодіння в українських губерніях. Стаття спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, у процесі її написання застосовані аналітико-синтетичний, статистичний, історико-типологічний методи. Основу розвідки склали праці дореволюційних авторів, серед яких переважають історики та економісти.

Говорячи про польські впливи в українській історії, передусім, варто звернути увагу до поглядів визначного історика Володимира Антоновича. Незважаючи на материнське виховання, у нього сформувалося відторгнення польських звичаїв і традицій. Польські повстанці намагалися залучити вченого до виступу 1863 р., але той заявив про свою невідданість польській шляхті з огляду на несприйняття її українськими селянами. Найвизраźніше ставлення до польського елемента В. Антонович виклав у праці «Моя сповідь», що з'явилася як відповідь на відкритий лист польського публіциста Зенона Фіша, який під псевдонімом Тадеуша Падалиці помістив його в «Основи», називаючи В. Антоновича «перевертнем». Історик пояснив причину його розриву з польською шляхтою, яку вважав поневолювачем українського народу. Автор у загальних рисах окреслив процес покріпачення українського селянства польською шляхтою. Він вважав, що цей вплив негативно позначився на українському населенні, відкидав саму думку про можливість добрих стосунків між польською шляхтою та селянством [1, 80]. В. Антонович звернувся до візаві із закликом не заманювати українців польськими вольностями: «Кожух, може, й теплий, та не нас шитий» [1, 84]. Відповідаючи Падалиці, автор наголосив на необхідності самосвідомлення поляками власного становища, відзначивши, що воно безвихідне, якщо

не відмовитися від посягань на українські землі. На його думку, існувало два шляхи вирішення «польського питання»: полюбити український народ, перейнятися його інтересами або ж переселитися на польську територію. Що ж до своїх переконань, то В. Антонович сформулював їх у такий спосіб: «... сподіваюся, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, так як я все готовий розділити з ними» [1, 90]. І висловив сподівання щодо повороту польського шляхетства до народу та усвідомлення необхідності працювати на його користь.

Історія польського землеволодіння в українських землях є складовою науковою концепцією М. Грушевського, який до цієї проблеми звернувся ще у своїй магістерській дисертації «Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII вв.)», а згодом розвинув у пізніших працях, зокрема у десятитомній «Історії України-Руси» [4; 5]. М. Грушевський зазначив, що в українських землях, підлеглих Польській короні, шляхетство сформувалося не відразу, певне підґрунтя було створене за литовської доби. Польська шляхта володіла цими землями на правах абсолютної власності, тобто мала право вільно розпоряджатися своїми землями і право спадку як з жіночого, так і з чоловічого боку. Далі шляхетські землі було звільнено від усіх служб, податків і повинностей, крім річної плати із залюдненої землі. Автор зауважив, що шляхта руських земель не мала самоврядування, яке існувало в коронних землях. Особиста свобода її обмежувалася примусовим проживанням на певній землі, без права вільного розпорядження маєтками [5]. Вивчаючи колонізацію південно-східного Поділля, історик зазначив, що на відміну від литовських князів польські королі земельні пожалування роздавали представникам не місцевого населення, а полякам та їхнім прибічникам. М. Грушевський привернув увагу до того, що польські колонізатори отримували найродючіші в регіоні землі, підтвердженням чого стала відсутність у джерелах згадок про отримання ними пустирних ділянок.

Найвища колонізаційна енергія польського уряду припала на другу чверть XV ст., з середини століття її темпи скоротилися. Наступне піднесення польської колонізації припало на межу XVI–XVII ст., чому сприяло посилення обороноздатності регіону та формування достатньо багаточисельної когорти безземельних шляхтичів [4, 59–60, 124]. При роздачі земель Польська корона мала на увазі не стільки заселення краю, як посилення польського елемента [4, 59]. М. Грушевський зазначає, що передача полякам населених маєтків могла відбуватися двома шляхами: переведенням вільних сільських общин у залежність до шляхтича або реквізиція майна місцевих і пожалування їх полякам [4, 61]. Уже в першій половині XV ст. відбувалися пожалування вже заселених територій внаслідок значного рівня залюдненості Поділля [4, 56]. Поступово на зміну дрібному польсько-шляхетському землеволодінню прийшли магнатські латифундії. Як наслідок, регіон перетворювався в комплекс кількох латифундій, в які входили нечисельні маєтки дрібних власників [4, 151]. Отже, М. Грушевський відстежив витоки польського землеволодіння на українських територіях.

Інша група досліджень має соціально-економічне спрямування та належить правникам, економістам. Достатня увага приділялася впливу російського законодавства на позиції польських землевласників. Російське законодавство щодо українських земель

проаналізував чиновник-українофіл Іван Рудченко. Обіймаючи посаду чиновника для особливих доручень при генерал-губернаторі, він підготував ряд записок-досліджень про особливості землеволодіння у Правобережних землях. Зокрема він проаналізував російське законодавство стосовно польського елемента після поділів Речі Посполитої. Автор показав, що законом 27 березня 1793 р. російської адміністрації підтверджувалися права і переваги кожного на рухому та нерухому власність, як і за коронного періоду. Виняток був для тих осіб, які відмовлялися від присяги, вони мали протягом трьох місяців продати майно та виїхати за межі Російської імперії. Якщо термін збігав, майно таких осіб належало до секвестру та передавалося до державної скарбниці. Автор зауважив, що в результаті за польськими землевласниками затверджувалося їхнє право на земельну власність з кріпосним населенням. Рескриптом 19 квітня 1794 р. за польським шляхетством було підтверджено право користування, «яко неотъемлемою собственностію», казенним майном, розібраним шляхтою ще 1775 р. Як наслідок, польська шляхта, спираючись на привілеї з боку російського керівництва, зміцніла і почала активно відбирати землю у селян [12]. У XIX ст. за сприяння царського уряду відбувалося зміцнення російського землеволодіння за рахунок польських маєтностей. Проте автор зауважив, що російське поміщицьке землеволодіння не мало подальшого розвитку, бо переважна більшість маєтків роздробилися через шлюбні угоди чи продажі та знову повернулися до поляків. І. Рудченко зазначав, що російський елемент слабшав, натомість польський, отримавши підтримку та силу, витіснив російське землеволодіння. Навіть конфісковані і державні маєтки в південно-західних губерніях перейшли в польські руки. І. Рудченко зауважив, що саме так зміцнювалося польське землеволодіння в південно-західній губернії, послідовно та енергійно, і до 25 червня 1840 р., коли були введені в дію загальні російські закони, захищалося польськими законами, які запровадили при існуванні Польської держави. Автор звертає увагу на те, що незважаючи на участь у повстанні 1831 р., польська шляхта не втратила своїх привілеїв, поплатилися лише окремі особи, землі яких були конфісковані. Але на думку І. Рудченка, повстання вже продемонструвало ненадійність польсько-шляхетського елемента стосовно російської адміністрації. На підтвердження він наводить слова генерал-губернатора Д. Бібікова: «Если они сегодня покорны, то завтра, при благоприятных каких-нибудь обстоятельствах, могут изменить и чести и совести и Государю» [12, 15].

Процес проникнення російського землеволодіння на українські землі досліджував В. Садовський. На основі докладного вивчення законодавчих актів, що обмежували права польських землевласників на землеволодіння, він відзначав позитивну роль приватного землеволодіння, при цьому наголошуючи на культурній ролі російського землеволодіння. В. Садовський удався до аналізу обмежувального рескрипту генерал-губернатора 14 січня 1863 р., відповідно до якого в рамках заходів щодо збереження спокою в губернії було здійснено секвестр нерухомих польських маєтків. Положення щодо конфіскації майна, причетних до польського повстання, діяло до 3 лютого 1874 р. 10 грудня 1865 р. було заборонено поляками купувати нерухоме майно всіма способами, крім успадкування за законом. Натомість потрібно було всім

власникам секвестрованих маєтків продати їх особам російського походження у дворічний термін. Правилами 27 грудня 1884 р. особам польського походження заборонено брати в запоруку нерухоме майно, знімати майно в довготривалу оренду, купувати землю. У 1891 р. заборонено передавати нерухоме майно особам польського походження в пожиттєве володіння. Поряд з обмежувальними заходами щодо польських власників проводилися заохочувальні заходи щодо осіб російського походження. Було складено положення про пільги покупцям непольського походження державних і приватних маєтностей. У 1865 р. державні та конфісковані маєтки було вирішено продавати без торгів і з розстрочкою платежу. Але цими правилами могли скористатися службовці у західних губерніях, військові і цивільні чини непольського походження, та всі особи російського походження, які отримали заслуги на державній службі. Російське керівництво турбувалося про організацію кредиту для російських поміщиків, з огляду на що було створено товариство покупців маєтків у Західній губернії. Товариство покупців приєднано до товариства взаємного поземельного кредиту, яке надавало кредит російським поміщикам, але натомість польським землевласникам це було заборонено. У такий спосіб відбувалося заохочення російського землеволодіння та витіснення польського. Автор наголосив на тому, що початок обмежувальної політики співпав з часом послаблення дворянського землеволодіння в цілому. Автор зауважив, що така підтримана урядом колонізація не могла призвести до створення російського землевласницького класу у краї, оскільки маєтки купувалися, але власники не оселялися в них, а віддавали в оренду полякам, тим, яких повинні були витіснити. Як наслідок, на думку В. Садовського, заохочення, пільги, позики не спромоглися створити в регіоні значного осілого російського землевласника [13, 45].

До проблеми законодавчої політики російської влади щодо польських землевласників звернувся В. Шульгін. Автор зазначав, що місцева адміністрація в середніх і нижчих інстанціях зосереджувалася в руках поляків. Офіційною мовою була російська, але використовувалася в документуванні у спотвореному вигляді. Законодавство в Південно-Західному краї являло собою суміш різночасових і різнонародних законопроектів. Нові закони існували поряд з литовським статутом і магдебурзьким правом. Право повної поземельної власності належало дворянським родам [15, 26]. Певний вплив поляки отримали через фінансові заходи. Було створено польський банк, що заволодів майже всіма фінансовими оборотами краю. Автор зазначив, що залучення капіталу зв'язувало південно-західних жителів міцними узами з Польщею, тим самим послаблюючи живий зв'язок з Росією.

Секретар Подільського губернського статистичного комітету, член Подільського епархіального історико-статистичного комітету, Подільського історико-археологічного товариства В. Гульдман, обіймаючи різні чиновницькі посади, проблеми землеволодіння вивчав у контексті соціально-економічного розвитку Подільської губернії. Результатом цього стала поява довідкової книги щодо поміщицьких губерній у Подільській губернії. У книзі детально описано поміщицьке землеволодіння як у межах губернії, так і по повітах, перелічені прізвища власників маєтків, наведені відомості про кількість та обсяги землеволодінь [6].

Польському землеволодінню у загальноросійському контексті з економічної точки зору приділив увагу Тихон Осадчий, який походив із розкріпачених селян. Статистик, секретар Київського товариства сільського господарства, викладач, він є автором близько 120 наукових праць, присвячених землеволодінню та землекористуванню. До дворянського землеволодіння звертався, порівнюючи його з селянським. Щодо польського землеволодіння, то він привернув увагу до розподілу землі між власниками у правобережній Україні [10, 8]. Т. Осадчий, опрацювавши багатовимірний статистичний матеріал, показав переважання у Правобережній Україні приватного землеволодіння, яке, до того ж, мало тенденцію до зростання. Так, за десять років між сільськогосподарськими переписами 1877 та 1887 рр. у регіоні воно склало 307,6 тис. дес. (з 6 429,7 до 6 737,3 тис. дес.). Найпомітнішим воно було у Волинській губернії, відповідно 2 760,5 і 3 037,6 тис. дес. Автор простежує втрати дворян за 1877–1878 рр., незважаючи на які вони зберігали домінуючі позиції у землеволодінні. У загальному контексті дворянського землеволодіння розглянуті великі польські землевласники, які переважали у Південно-Західному краї [10, 9].

Економіко-статистичні дослідження на зламі XIX–XX ст. проводив фахівець в економічній статистиці, громадсько-політичний діяч Микола Порш, який підготував ряд досліджень, в яких, серед іншого, проаналізував зміни приватновласницького землеволодіння. У результаті співставлення показників автор показав, що протягом 1877–1905 рр. частка приватновласницької землі зменшилася з 48 до 46,5 %. У Правобережній Україні, як він показав, дворянські землі обіймали 83,8 % [11, 10]. Причому, у Правобережній Україні цей показник був найвищим серед українських губерній. Зокрема на Поділлі дворянам належало 80,5 % приватної власності, 90,7 % особистої, на Київщині – 73,1 та 84,9 %, на Волині – 72,5 та 90,1 %. Ці дані дають можливість характеризувати дворянське землеволодіння Правобережжя як потужне [11, 15].

Вплив реформи 1861 р. на аграрний стан Правобережної України дослідив статистик, економіст, викладач політекономії Юлій Янсон. Автор зазначав про легкий перехід земель від безгрошових власників до рук грошовитих осіб. Він зауважив, що ніде такий швидкий перехід не відбувався, як у Південно-Західній Україні [17, 270].

Таким чином, польське землеволодіння привертало увагу дореволюційних дослідників, серед яких були історики, економісти, статистики. У своїй більшості вони зверталися до загальних проблем землеволодіння та землекористування у загальноросійському масштабі. Польське землеволодіння стало об'єктом уваги лише частини авторів. Вони приділили увагу історії його формування в українських землях, обмежувальній політиці російського уряду стосовно польських землевласників, змінам у землеволодінні на межі XIX–XX ст. Чи не найбільшим здобутком є нагромадження осяжного статистичного матеріалу, через що ці праці набували археографічного значення, створивши підґрунтя для наступних досліджень. Подальше опрацювання проблеми пов'язане з розширенням кола дослідників, які цікавилися історією польського землеволодіння, а також з визначенням внеску науковців наступних поколінь у його вивчення.

Summary

The article deals with the analysis of the pre-revolutionary works on the issue of Polish land tenure in the provinces of Right-Bank Ukraine. Presented are the views of the researchers of the second half of the XIX – early XX centuries on the origin of the Polish land tenure and its development. The incorporation of Right-Bank Ukraine into the Russian Empire changed the position of Polish landowners, which contributed to the increased interest of the pre-revolutionary researchers.

The achievements of those authors are of great interest because they present a deep research into the phenomenon they could witness. The purpose of this paper is to analyze the works created in the second half of the XIX – early XX centuries on the problem of Polish land tenure in Ukrainian provinces. The paper is based on the principles of scientific objectivity and historicism; in the research, analytical-synthetic, statistical, historical-typological methods were applied. The paper presents a study of the pre-revolutionary authors' (mostly historians' and economists') works. In general, pre-revolutionary researchers were focused on Russia's landlord's economy, with Poland being mentioned only in its context, namely in the legislative system of the autocracy to weaken the Polish influence and reduce their land tenure. A characteristic feature of pre-revolutionary studies is that they provide us with a vast array of statistical material concerning the land tenure of Right-Bank Ukraine.

Key words: Right-bank Ukraine, Polish land tenure, pre-revolutionary researchers, historiography.

Аннотация

Статья посвящена анализу работ дореволюционного периода по проблеме польского землевладения в губерниях Правобережной Украины. Освещены взгляды исследователей второй половины XIX – начала XX в. на наследие польского землевладения и его развитие. Вхождение Правобережной Украины в состав Российской империи изменило положение польских землевладельцев, что способствовало росту заинтересованности исследователей дореволюционной эпохи.

Работы дореволюционных авторов представляют интерес, поскольку они исследовали современное им явление. Целью данного исследования является анализ работ, созданных во второй половине XIX – начале XX в. по проблеме польского землевладения в украинских губерниях. Статья опирается на принципы научной объективности и историзма, в процессе ее написания применены аналитико-синтетический, статистический, историко-типологический методы. Основу исследования составили труды дореволюционных авторов, среди которых преобладают историки и экономисты.

Освещены взгляды исследователей второй половины XIX – начала XX вв. на происхождение, положение, эволюцию польского землевладения. В целом дореволюционные исследователи акцентировали внимание на дворянско-помещичьем хозяйстве России, а польское упоминалось исключительно в его контексте, в законодательной системе российского самодержавия относительно ослабления польского влияния и уменьшения их землевладения. Характерной особенностью дореволюционных исследователей стало то, что в их трудах мы находим большой массив статистического материала по землевладению Правобережной Украины.

Ключевые слова: Правобережная Украина, польское землевладение, дореволюционные исследователи, историография.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. *Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори*. Київ: Либідь, 1995. С. 78–90.
2. Бараненко С. Дворянство пореформеної доби в дореволюційній літературі. *Історичні і політологічні дослідження*. 2016. № 1(59). С. 100–109.
3. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). Київ: НАДУ, 2007. 422 с.
4. Грушевській М. Барське староство (XV–XVIII в.). *Історическіе очерки*. Киев, 1984. 404 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur50203.htm>
6. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский: тип. С. П. Киржацкого, 1903. 867 с.
7. Кривошея І. І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XIX – перша третина XIX ст.). Умань: ВПЦ «Візаві», 2014. 254 с.
8. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії дореволюційного періоду. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2015. Вип. 16(2). С. 83–90.
9. Лук'яненко В. П. Аграрне питання в громадсько-політичній думці України на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2009. 20 с.
10. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае: на Украине, Подолии, Вольни. Опыт статистико-экономического исследования. Київ, 1899. 132 с.
11. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. *Україна*. 1907. № 4. С. 146–180.
12. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. Киев, 1882. 237 с.
13. Садовський В. Русское землевладніе въ Правобережной Украине. *Украинская Жизнь*. Москва. 1913. № 1. С. 45–58.
14. Темірова Н. Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.
15. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). Київ: Тип. Ун-та, 1864. 254 с.
16. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: Ризографіка, 2005. 616 с.
17. Янсон Ю. Э. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в юго-западных губерниях. *Труды императорского вольного экономического общества*. СПб.: Общественная польза, 1868. С. 257–276.

References

1. Antonovych, V. B. (1995). Moia spovid [*My confession*]. Moia spovid. Vybrani istorychni ta publitsystychni tvory. Kyiv: Lybid, 78–90.
2. Baranenko, S. (2016). Dvorianstvo poreformenoi doby v dorevoliutsiinii literaturi [*The nobility of the post-reform period in pre-revolutionary literature*]. Istorychni i politolohichni doslidzhennia, 1(59), 100–109.
3. Borysevych, S. O. (2007). Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793–1886 roky) [*Legislative regulation of land relations in the Right-Bank Ukraine (1793–1886)*]. Kyiv: NADU.
4. Hrushevskiy, M. (1894). Barskoe starostvo (XV–XVIII v.). Ystorycheskie ocherky [*Bar starosta. (XV–XVIII). Historical outline*]. Kyev.
5. Hrushevskiy, M. Istoriia Ukrainy-Rusy [*History of Ukraine-Ruthenia*]. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur50203.htm>
6. Huldman, V. K. (1903). Pomestnoe zemlevladyeniye v Podolskoi gubernyy. Nastolno-spravochnaia knyzhka dlia zemlevladyeltsev y arendatorov [*Maetnye land tenure in Podolsk province. Nesting book for landowners and tenants*]. Kamenets-Podolskiy: typ. S. P. Kyrzhatskoho.
7. Kryvosheia, I. I. (2014). Shliakhta Umanshchyn v impersku dobu (kinets XIX – persha tretyna XIX st.) [*The Ulyanian nobility in the imperial day (the end of the XIX – the first third of the XIX)*]. Uman: VPTs «Vizavi».
8. Kryskov, A. A. (2015). Zemlevolodinnia i zemlekorystuvannia v huberniiakh Pravoberezhnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. v istoriohrafii dorevoliutsiinoho periodu [*Land tenure and land use in the provinces of the Right-Bank Ukraine in the XIX–XX centuries in the historiography of the pre-revolutionary period*]. Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny, 16(2), 83–90.
9. Lukianenko, V. P. (2009). Ahrarne pytannia v hromadsko-politychnii dumtsi Ukrainy na pochatku XX st. [*The agrarian question in the public-political thought of Ukraine in the early twentieth century*]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk. Donetsk.
10. Osadchyi, T. Y. (1899). Zemlia y zemledeltsi v Yuho-Zapadnom krae: na Ukrayne, Podolyy, Voliny. Opit statystyko-ekonomycheskoho yssledovanyia [*Land and agricultural producers in the South-Western region: in Ukraine, Podillya, Volhynia. Experience statistical-economic studies*]. Kyiv.
11. Porsh, M. (1907). Statystyka zemlevolodinnia v 1905 r. i mobilizatsiia zemelnoi vlasnosti na Ukraini vid 1877 r. i do 1905 r. [*Land tenure statistics in 1905 and the mobilization of land ownership in Ukraine from 1877 to 1905*]. Ukraina. 4, 146–180.
12. Rudchenko, Y. (1882). Zapyska o zemlevladyeny v Yuho-Zapadnom kraie [*Statement of Land Tenure in the Southwest Territory*] Kyiv.
13. Sadovskiy, V. (1913). Russkoe zemlevladyeniye vъ Pravoberezhnoi Ukrayne [*Russian land tenure in Right-Bank Ukraine*]. Ukrayskaia Zhyzn. Moskva, 1, 45–58.

14. Temirova, N. R. (2003). Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia [The landowners of Ukraine in 1861–1917: socio-economic evolution]. Donetsk: DonNU.
15. Shulhyn, V. Ya. (1864). Yuho-Zapadniy kraj v poslednee dvadtsatypiatyletye (1838–1863) [Southwestern edge in the last twenty-fifth anniversary (1838–1863)]. Kyiv: Typ. Un-ta.
16. Shcherbak, N. O. (2005). Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.). [The national question in the policy of tsarism in the Right-Bank Ukraine (the end of the XVIII – the beginning of the XX)]. Kyiv: Ryzohrafika.
17. Ianson, Yu. E. (1868). Vlyanye reformi 1861 hoda na selskoe khoziaistvo y khlebnuiu torhovliu v yuho-zapadnikh huberniyakh [Influence of the reform of 1861 on agriculture and bread trade in the southwestern provinces]. Trudi imperatorskoho volnoho ekonomycheskoho obshchestva. S.-Peterburh: Obshchestvennaia polza, 257–276.

УДК 94(477):63-058.12"18/19"

МЕТАМОРФОЗИ АГРАРНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Темірова Надія

Модернізаційні процеси, що активізувалися у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., не оминули тогочасну аграрну еліту українських губерній, репрезентовану, передусім, землевласниками дворянського походження. Стаття має на меті проаналізувати перетворення, яких вона зазнавала під впливом нових умов економічного та соціального життя на зламі двох століть. Підмурок дослідження становить концепція модернізації. Автор спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, послуговується історико-порівняльним, історико-типологічним, історико-генетичним, статистичним методами. За основу розвідки взяті статистичні, діловодні, публіцистичні, особового походження джерела.

Дослідження дозволило акцентувати увагу на карколомних перетвореннях, яких зазнавала аграрна еліта, репрезентована до середини ХІХ ст. дворянами, внаслідок скасування кріпацтва, аграрної кризи кінця ХІХ ст., селянського руху на початку ХХ ст., Столипінської реформи, Першої світової війни. Найочевиднішими зрушеннями були швидке скорочення дворянського землеволодіння, поповнення аграрної еліти «новими» землевласниками, підприємницька переорієнтація частини поміщиків. Новим умовам відповідала професіоналізація управління господарством, застосування нових технологій у сільському господарстві, розвиток промислового підприємництва, активна доброчинність, захист своїх прав через об'єднання у представницькі організації. Показано, що в означений період аграрна еліта рухалася від привілейованого стану до класу аграріїв-підприємців, які мусили орієнтуватися в умовах вільної конкуренції та реагувати на запити суспільства, але перетворення пережили революційні 1917–1921 рр., наприкінці яких аграрна еліта була ліквідована. Перспективи дослідження пов'язані з опрацюванням протилежних джерел щодо подолання криз аграрної еліти.

Ключові слова: аграрна еліта, перетворення, модернізація, криза, соціальна еволюція, українські губернії.

Друга половина XIX – початок XX ст. для українських губерній – період поглиблення модернізаційних процесів, що спричинило карколомні зміни в усіх ділянках економічного, соціального, політичного буття. Не оминули вони й аграрну еліту, в середині XIX ст. репрезентовану, передусім, землевласниками-дворянами, які в російському лексиконі іменувалися поміщиками, в українському – дідичами. Кріпосницька організація аграрного сектора почала розмиватися протягом першої половини XIX ст., але потужний імпульс руйнуванню системи, яка вичерпала свій потенціал, було задано саме в середині століття юридичним скасуванням кріпацтва. Саме тоді з'явився пазл, якого не вистачало у загальній картині капіталістичної переорієнтації – вільнонаймана робоча сила. Але оскільки самодержавна влада не наважувалася на кардинальне розв'язання «аграрного питання», модернізаційні перетворення розтяглися на кілька десятиліть, потрясаючи й аграрну еліту. На зламі XIX–XX ст. відбувалися тектонічні зрушення у складі, способах організації економічної діяльності, світогляді, поведінці аграрної еліти українських губерній, на чому й зосередимося далі.

Проблема соціально-економічної еволюції землевласницьких кіл у пореформені десятиліття та на початку XX ст. здобула широке висвітлення сучасними науковцями. Наразі маємо цілий ряд дисертаційних досліджень, статейних розвідок, а також кілька монографій [2; 3; 8; 10; 24]. Проте переважно проблема аналізується в регіональному або конкретно-предметному вимірі. Нині ж, коли минає століття з моменту початку кінця приватновласницького землегосподарювання, є потреба замислитися над зрушеннями, які відбувалися, та обмеженнями, що накладалися прагненням штучного збереження влади дворянської еліти, яка на той момент історично вичерпала свій потенціал. Підмурок дослідження становить концепція модернізації, відповідно до якої закономірним етапом у розвитку є перехід від традиційного (аграрного) до сучасного (індустріального) суспільства, що в українських землях спотсєрігалось в означений час. Автор спирається на принципи наукової об'єктивності та історизму, послуговується історико-порівняльним, історико-типологічним, історико-генетичним, статистичним методами. За основу розвідки взяті статистичні, діловодні, публіцистичні, особового походження джерела.

Виходячи з розуміння аграрної еліти як групи людей, що контролює багатства, привілеї, владу, до неї у другій половині XIX – на початку XX ст. належали великі землевласники. За підрахунками Івана Рибалки та Федора Турченка в 1905 р. в межах українських губерній таких налічувалось 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, які разом із сім'ями налічували 147,7 тис. осіб, що становило 0,6 % загальної чисельності населення України [16, 21]. В окреслених часових межах аграрна еліта під впливом модернізаційних процесів піддавалася перетворенням, які кардинально змінювали її соціальне обличчя. Першим потужним імпульсом стало скасування кріпацтва у 1861 р., внаслідок чого найгострішими питаннями для тодішніх поміщиків стали нестача капіталів і незабезпеченість робочими руками. У доповіді 1872 р. комісії під головуванням міністра державного майна Петра Валуєва зазначалося, що поміщики, які намагалися зразу після скасування кріпац-

тва перейти до застосування вільнонайманої праці, змушені були від цього відмовитися «внаслідок її збитковості як через недосвідченість в організації цієї справи, так і через невірність робітників» [6, 4–6]. Труднощі пореформеної перебудови поміщицьких господарств досить точно прокоментував управитель Чаплинського маєтку (Катеринославська губернія) графині Воронцової: «...не визначена справжня ціна на робітника і на продукт, ... маєток не встиг організувати господарство своє на даних вільної праці, раціональних і прибуткових для маєтку, – нарешті, ... дуже важко, а іноді навіть і неможливо мати службовців, які повністю розуміють раціональне господарство й сумлінно виконують свої обов'язки...» [17, 43, зв., 44]. Частина кріпосників, не зумівши пристосуватися до нових умов, вимушено позбавлялася своїх маєтностей, до яких потягнулися нові власники, так звані «нові поміщики». Наступним випробовуванням стала сільськогосподарська криза кінця XIX ст., зумовлена надходженням на європейський ринок дешевого зерна з Канади та Австралії, що різко знизило ціни на сільськогосподарську продукцію і змусило викидати землю на продаж. Нестабільності великим землевласникам додав селянський рух на початку XX ст. Подальші труднощі представників аграрної еліти були пов'язані з Першою світовою війною, внаслідок якої істотно скоротилося виробництво. У революційні 1917–1921 рр. розгорнулася остання сторінка в історії аграрної еліти, наприкінці якої відбулася її ліквідація.

Найочевиднішим зрушенням на межі століть було швидке скорочення дворянського землеволодіння. Протягом 1877–1905 рр. в українських губерніях воно зменшилося з 16 760 тис. до 10 855 тис. дес. Найбільших втрат зазнали дворяни Півдня України (на 50 %) та Лівобережжя (на 40 %). Протягом 1905–1917 рр. дворяни втратили ще понад 30 % маєтностей [20, 12–13, 58–65, 68–69, 72–73, 78–79; 18, 486, 60]. Економіст Юлій Янсон пояснював цю ситуацію причинами, які «лежать частково в загальних умовах нашого економічного й фінансового становища, частково у незвичці землевласників до серйозного та умілого ведення господарства...» [26, 177].

Одночасно частина дворян за рахунок організації інтенсивного господарства швидко збільшувала свої статки. На справедливе зауваження дослідника дворянства Катеринославської губернії Івана Кочергіна, після скасування кріпацтва більшість дрібних і середніх дворянських господарств вимушено стали на шлях трансформації або ж ліквідації, а для деяких скасування кріпацтва стало лише етапом в історії їхніх маєтків, оскільки підприємництвом вони займалися задовго до цієї події [10, 290].

Виявом модернізації стала зміна соціального наповнення аграрної еліти. За рахунок виставлених на продаж дворянських земель зміцнилися земельні позиції купців і духовенства (на 5–6 %), міщанства (в 1,2 рази), селян (у 2,8 рази) [20, 12–13, 58–65, 68–69, 72–73, 78–79; 18, 486, 60], внаслідок чого аграрна еліта поповнювалася «новими» землевласниками, які виявили підприємницький хист, прикладів чому чимало. Терещенки починали з торгівлі дріб'язком, потім – хлібом і лісом. Накопичивши пристойний капітал, Артемії Терещенко вклав його у цукрову промисловість. Сини – Нікола, Федір і Семен – продовжили справу. Після реформи 1861 р. Нікола

Терещенко скористався невмінням багатьох поміщиків вести господарство в нових умовах і брав в оренду як угіддя, так і промислові заклади. В результаті його земельні володіння сягнули майже 80 тис. дес. [9, 248–250]. У 1870 р. А. Терещенку, почесному громадянину, купцю 1-ї гільдії в «ознаменованіе особых заслуг отца и по делу водворения в Юго-Западном крае русского землевладения и в поощрение благотворительной деятельности...» було надано дворянство [23, 1–2]. Іван Харитоненко, розбагатівши на торгівлі, після реформи 1861 р. купив великі маєтки з цукровими заводами, за короткий час перетворившись на одного з найвпливовіших цукрозаводчиків і великого землевласника. На початку 1890-х рр. в його власності перебували найбільший у країні Павловський рафінадний завод і шість цукрових, ще два заводи орендувалися. Напередодні Першої світової війни його син Павло володів 67 тис. дес. землі, ще 11 тис. дес. орендувалися, на яких розташовувалися рафінадний і 12 цукрових заводів. І. Харитоненко 1881 р. заснував «Торговий дім І. Г. Харитоненко з сином», його син виступив одним із фундаторів синдикатів цукроварів і рафінерів, був заступником голови Товариства цукрозаводчиків, засновником кількох акціонерних товариств. Павло Іванович отримав спадкове дворянство [5; 7].

Новим умовам відповідала й інша система управління господарством. Керівництво поміщицькими економіями все частіше переходило до спеціальної групи людей, набуваючи професіоналізації. В результаті ці землевласники перетворювалися на капіталіста у класичному розумінні. Найбільші поміщики, власники кількох маєтків, розкиданих у різних місцевостях, з метою координації господарської діяльності запроваджували головні управління, нерідко у столичних містах. Наприклад, адміністрування Теплицько-Ситківецького маєтку графа К. Потоцького мало два рівні: головне та управління економіями. Керівництво фільварками здійснювали управителі, економі та їхні помічники, конторники, завідуючі складами, гуменні, наглядачі за виконанням робіт, отамани. Основне врядування зосереджувалося в руках 7 осіб, керівництво фільварками – 31, лісовим господарством – 56 осіб [21, 70–74]. Головне керування маєтками, заводами й торговельними підприємствами графів Бобринських зосереджувалося в головній конторі у Смілі. У Києві розташовувалося управління цукровою промисловістю маєтку. Смілянський маєток складався з 12-ти економій, на чолі яких стояли завідувачі. Щотижня по п'ятницях вони з'їжджалися до головної контори на наради, на яких обговорювалися всі питання стосовно наступних робіт. Кожен цукровий завод мав свою адміністрацію з директором на чолі. Лісове управління поділялося на сім лісництв, якими завідували лісники, що підпорядковувалися головному лісникові [22, 36].

Провідною галуззю поміщицьких господарств залишалося сільськогосподарське виробництво. Внаслідок сприятливої кон'юнктури зростала роль зернового виробництва на власницьких землях. Позитивні зрушення у землеробстві сприяли зростанню обсягів продукції. Успіхи в агротехніці спостерігалися здебільшого у великих господарствах. Одним із наслідків аграрної кризи кінця XIX ст. було збільшення валового збору хліба, в першу чергу, пшениці. Так, у 1864–1866 рр. в українських гу-

берніх він становив 398 млн пудів, у 1892–1900 рр. – понад 740 млн. Особливо помітним це зростання було на початку ХХ ст., що відбулося за рахунок розширення посівних площ і збільшення врожайності [15, 56–57]. Її показники підвищилися в Європейській Росії на 60 %, у лівобережних і південноукраїнських губерніях – на 84–86 %. На поміщицькі господарства припадало понад 40 % місцевого збору зернових, надлишок з яких надходив на ринок. Наприклад, Смілянський маєток Бобринських щороку давав понад 1 млн пудів зерна, з яких на продаж спрямовувалося 540 тис., маєтки Терещенків виробляли близько 10 млн пудів зерна, з яких близько половини реалізовувалося на ринку.

Важливе місце у поміщицькій економіці посідало промислове підприємництво, що найвиразніше засвідчувало модернізаційну переорієнтацію. Потужний розвиток одержала, передусім, технічна переробка сільськогосподарських продуктів. Залежно від природно-кліматичних умов на Правобережжі поширеними були цукроробство, винокуріння, у поміщицьких господарствах Лівобережжя розвивалися буряко-цукрові, винокурні, пивоварні заводи, млини, на Півдні домінувало зерноводство. Саме промислова продукція приносила землевласникам найвищі прибутки.

Визначальною рисою еліти є участь у соціально значущих проєктах. На межі ХІХ–ХХ ст. представники аграрної еліти робили помітний внесок у добродійність. До найвідоміших її виявів належить діяльність Терещенків. Щорічний прибуток тільки Н. Терещенка, який володів маєтками та цукровими заводами у Чернігівській, Курзькій, Київській, Волинській, Орловській губерніях, сягав 10 млн руб., що дало можливість надавати допомогу неміщам. Протягом 25 років проживання у Києві він пожертвував близько 2 млн руб. на різні місцеві потреби. На його кошти були засновані гімназія, торговельна школа та курси, жіночі комерційні класи, зведене приміщення політехнічного інституту, розширене приміщення Подільської жіночої гімназії та інших закладів [4, 141–142]. Окрім того, у кожному маєтку чи на підприємстві Терещенків діяла лікарня на 20–30 ліжок, провадився амбулаторний прийом навколишніх селян. Щороку на медичну допомогу службовцям маєтків, робітникам і навколишнім селянам витрачалося близько 15 тис. руб. Для дітей власниками влаштовувалися навчальні заклади: кілька двокласних училищ Міністерства народної освіти, Михайлівська сільськогосподарська школа [11, 9, 51; 14, 18, 47]. Терещенки перетворили добродійність на спадкову справу. Чимало прислужилася культурі родина Варвари Ханенко (старша дочка Н. Терещенка), якій, зокрема належить честь заснування художньої галереї у Києві на ділянці землі, подарованій їй батьком (нині – вул. Терещенківська, 15). Серед найвідоміших добродійців України бачимо родини Балашових, Бобринських, Браницьких, Галаганів, Кенігів, Потоцьких, Радзивілів, Смирненків, Харитоненків та інші.

Нова генерація аграріїв проявила себе і у сфері захисту своїх прав, задля чого сільськогосподарський капітал вдавався до об'єднання у представницькі організації. Одним із найвпливовіших було Всеросійське товариство цукрозаводчиків, започатковане у Києві 1897 р. До складу його правління входили найбільші цукрозаводчики:

граф О. Бобринський (голова правління), брати Бродські, П. Харитоненко, Б. Ханенко та інші. Серед членів товариства були й представники аристократії – граф В. Браницький, князь М. Щербатов, князь С. Долгорукий та інші. Більшість проблем цукрової промисловості вирішували за участю представників Товариства, воно фактично контролювало весь ринок цукрового виробництва в імперії та його експорт [25, 223, 227]. Великі землевласники брали участь у роботі інших представницьких організацій – сільськогосподарських товариствах, біржових комітетах, кооперативних з'їздах тощо, що детально показано Іриною Шандрою [25].

Протягом XIX ст., а найінтенсивніше у другій його половині дворяни втрачали привілеї, зближуючись у правовому відношенні з іншими станами. Зокрема внаслідок проведення реформ 1860–1870-х рр., вони позбавилися можливості формувати повітову поліцію, монопольного права на створення органів місцевого самоврядування, потрапили під юрисдикцію загальних судів, стали залучатись до військової повинності на загальних підставах. Реформа 1861 р. остаточно підірвала монополію на земельну власність. Від останньої третини XIX ст. дворяни сплачувати державні податки з міської нерухомості, земські повинності, поземельний податок у сільській місцевості та інші, чим було підірвано їхній податковий імунітет. Як зауважує Борис Миронов, до 1917 р. дворянство втратило більшість станових привілеїв, його престоїж уже не мав юридичної основи, а тримався на інерції традиції та підтримці самодержавного уряду, перетворившись на своєрідний «почесний клас» [12, 94–95].

Під впливом модернізаційних процесів частина дворян-землевласників переміщалися до інших соціальних і професійних груп. Збуваючи маєтки, вони ставали чиновниками, лікарями, художниками, письменниками тощо. Тому є немало прикладів. Рід Миклашевських вів початок з першої чверті XVIII ст. Найвідоміші представники його – Михайло Андрійович, генеральний осавул, чернігівський полковник; Михайло Павлович – наприкінці XVIII ст. малоросійський генерал-губернатор, сенатор. А от Іван та Олександр Миколайовичі наприкінці XIX ст. були відомими економістами, професорами відповідно Харківського та Юр'ївського університетів [19, 458]. Яскравим прикладом кардинальної зміни соціального статусу із землевласника на підприємця є представник дворянського роду, есаул Війська Донського Іван Іловайський. Наприкінці 1850-х рр. на землях у межах сучасного міста Макіївка, що на Донеччині, був заснований вугільний рудник, до якого за двадцять років входило вже сім шахт, які наприкінці 1880-х рр. давали близько 160 тис. т вугілля на рік. Шахти були оснащені паровими машинами, між рудником і станцією Харцизьк на гроші Іловайського була прокладена залізниця довжиною у 14,5 верст. Вирішальним його кроком став продаж майже всіх земельних володінь, а це 60 тис. дес., після чого залишилося 173 дес. На виручені гроші була проведена реконструкція вугільних підприємств. Згодом він став пайщиком французького акціонерного товариства «Уніон», виступив одним з ініціаторів З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [12, 121].

Аналіз різномірних джерел показує, що частина дворянства, а також аграрії не-дворянського походження, які сприйняли виклик модернізації, докладали зусиль до

перетворення своїх маєтків і всього життєвого укладу, виступивши аграрною елітою, яка визначала перспективи поступу не лише сільськогосподарського сектору, а й суспільства загалом. Американський дослідник Сеймур Беккер привернув увагу до того, що позбуття своєї землі великою кількістю дворян після звільнення селян було проявом не занепаду, а здатності пристосовуватися до нових соціальних та економічних обставин [1, 311]. У цьому ж контексті прийнятною, на наш погляд, є думка І. Кочергіна: «Досвід і практика господарювання катеринославських дворян-землевласників спростовує думку про їх неспроможність ефективно розпоряджатися землею й отримувати прибутки від занять сільським господарством» [10, 291]. Парадокс же Російської імперії, як зауважив С. Беккер, полягав у штучному збереженні ієрархічної системи станів, що диктувалося страхом імперського уряду перед соціально-економічною модернізацією та намаганням за будь-яких умов зберегти власну політичну монополію [1, 316].

Отже, на зламі XIX–XX ст. відбувалася глибинна трансформація аграрної еліти, зумовлена модернізаційними процесами, переходом від аграрного суспільства до індустріального. Від привілейованого стану землевласників-дворян, економічний добробут яких спирався на працю кріпосних селян і підтримку імперського уряду, вона рухалася до класу аграріїв-підприємців, які мусили орієнтуватися в умовах вільної конкуренції та захищати власні інтереси, що все більше залежали від загального стану суспільства. У революційні 1917–1921 рр. розгорнулася остання сторінка в історії аграрної еліти, наприкінці якої відбулась її ліквідація. Незважаючи на спроби українських і неукраїнських урядів урегулювати «земельне питання», гору взяв радикальний підхід, коли у силовий спосіб було вибито ґрунт із-під ніг економічного істеблішменту. У грудні 1917 р. поміщицькі маєтки почали передаватися у відання волосних земельних комітетів. До них прийшли нові господарі, переважно колишні робітники панських маєтків, які в більшості були некомпетентними в організації великого господарства. Маєтки були пограбовані, а їхні власники або вимушено емігрували, або ж їх на батьківщині спіткала невесела доля. Це була остання метаморфоза, яка обернулася катастрофою не лише для аграрної еліти, а й для українства загалом.

Проблема модернізації аграрної еліти потребує поглибленого вивчення, зокрема на основі опрацювання нарративних джерел щодо походження, відчуття та спроб подолання криз аграрної еліти, що зможе дати ключ до розуміння наступних зламів аж до сьогоденного в життєдіяльності українських еліт.

Summary

In the Ukrainian provinces, for the agrarian elite represented mostly by the nobility landowners, the modernization process, which intensified in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, did not pass unnoticed. The paper seeks to analyze the transformations among the agrarian elite at the turn of two centuries. The latter serves as the conceptual foundation of research enriched with the data of statistical, clerical, publicist character as well as those in private ownership of landowners.

Upon the abolition of serfdom, the agrarian crisis of the late nineteenth century, the large-scale peasant movement at the beginning of the 20th century, the Stolypin reform, and the First

World War, the agrarian elite, which consisted of nobles until the mid of the nineteenth century, was subjected to sweeping transformations. Among the most noticeable shifts were the rapid reduction of the nobility's land ownership, the replenishment of the agrarian elite by the «new» landowners, and the entrepreneurial reorientation of part of the landlords. The professionalization of the household management, the application of new technologies in agriculture, the development of industrial enterprise, active charity, the rights protection through membership in various organizations became part of the new reality. In this period, the agrarian elite moved from a privileged state to a class of agrarian entrepreneurs, who found themselves in the conditions of free competition and had to respond to the demands of society. The transformation was interrupted by the revolutionary 1917-1921s, after which the agrarian elite was liquidated. The present research would be further developed through studying of the narrative sources by the agrarian elite on the overcoming of the crisis.

Key words: *agrarian elite, transformation, modernization, crisis, social evolution, Ukrainian provinces.*

Аннотация

Модернизационные процессы, активизировались во второй половине XIX – начале XX в. Не обошли они и тогдашнюю аграрную элиту украинских губерний, представленную, прежде всего, землевладельцами дворянского происхождения. Статья имеет целью проанализировать преобразования, которые она испытывала под влиянием новых условий экономической и социальной жизни на рубеже двух веков. В основу исследования поставлена концепция модернизации. Автор опирается на принципы научной объективности и историзма, использует историко-сравнительный, историко-типологический, историко-генетический, статистический методы. За основу взяты статистические, делопроизводственные, публицистические, личного происхождения источники.

Исследование позволило акцентировать внимание на кардинальных преобразованиях, которые переживала аграрная элита, представленная к середине XIX в. дворянами, в результате отмены крепостного права, аграрного кризиса конца XIX в., крестьянского движения в начале XX в., Столыпинской реформы, Первой мировой войны. Очевидными движениями были быстрое сокращение дворянского землевладения, пополнение аграрной элиты «новыми» землевладельцами, предпринимательская переориентация части помещиков. Новым условиям отвечала профессионализация управления хозяйством, применения новых технологий в сельском хозяйстве, развитие промышленного предпринимательства, активная благотворительность, защита своих прав через объединение в представительские организации. В указанный период аграрная элита продвигалась от привилегированного сословия в класс аграриев-предпринимателей, которые вынуждены были ориентироваться в условиях свободной конкуренции и реагировать на запросы общества. Преобразования превали революционные 1917–1921 гг., в конце которых аграрная элита была ликвидирована. Перспективы исследования связаны с разработкой нарративных источников, позволяющих углубить понимание способов преодоления аграрной элитой кризисов.

Ключевые слова: *аграрная элита, преобразования, модернизация, кризис, социальная эволюция, украинские губернии.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. 344 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 334 с.

3. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). Київ: НАДУ, 2007. 422 с.
4. Восьмидесятилетие тайного советника Николая Артемьевича Терещенко. Киев, 1900. 156 с.
5. Герб Харитоненко. *Общий гербовник*. URL: <https://gerbovnik.ru/arms/3973.html>
6. Доклад высочайше учрежденной комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России. С.-Петербург., 1873.
7. Донік О. Харитоненки. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kharytonenky_rid
8. Гуржій І. О., Русанов Ю. А. Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 172 с.
9. Ковалинский В. Меценаты Киева. Киев: Кий, 1998. 536 с.
10. Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). Дніпропетровськ: Герда, 2015. 576 с.
11. Краткое описание имений наследников Ф. А. Терещенко. Киев, 1896. 103 с.
12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XIX – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Т. 1. С.-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. 548 с.
13. Нестерцова С. М., Заярна Д. О. Родина Іловайських – підприємці Півдня Росії. *Нові сторінки історії Донбасу: Зб. статей*. Донецьк, 2009. Кн. 17/18. С. 112–122.
14. Описание имений, принадлежащих Н. А. Терещенко. Киев, 1900. 47 с.
15. Подвінський О. Основні елементи сільсько-господарського балансу України за 1909–1913 рр. Харків: ЦСУ УСРР, 1930. 65 с.
16. Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції. *Український історичний журнал*. 1981. № 11. С. 20–23.
17. Російський державний архів давніх актів. Ф. 1261. Оп. 2. Спр. 1370.
18. Російський державний історичний архів. Ф. 395. Оп. 2. Спр. 3577и.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том VII. Малоросия. С.-Петербург, 1903. 518 с.
20. Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. С.-Петербург, 1907. 199 с.
21. Теплицко-Ситковецкое заповедное имение графа К. К. Потоцкого Киевской и Подольской губерний. Киев, 1897. 188 с.
22. Труды комиссии по описанию имений, состоящих при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Киев, 1893. 231 с.
23. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Ф. 830. Оп. 1. Спр. 396.

24. Чубіна Т. Рід Потоцьких в Україні (тульчинська лінія). Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2008. 512 с.
25. Шандра І. О. Представницькі організації буржуазії українських губерній (1861–1919 рр.). Харків: Майдан, 2016. 316 с.
26. Янсон Ю. Э. Сравнительная статистика России и западно-европейских государств. Т. II. Отдел I. С.-Петербург, 1880. 662 с.

References

1. Bekker, S. (2004). *Myf o russkom dvorianstve: Dvorianstvo y pryvylehyu posledneho pery oda ymperatorskoi Rossyy [The myth of the Russian nobility: the nobility and privileges of the last period of imperial Russia]* / Per. s anh. B. Pynskera. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye.
2. Bovua, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini: 1863–1914: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [The Battle for Land in Ukraine: 1863–1914: Poles in Socio-Ethnic Conflicts]*. Kyiv: Krytyka.
3. Borysevych, S. O. (2007). *Zakonodavche rehuliuвання pozemelnykh vidnosyn u Pravoberezhnii Ukraini (1793–1886 roky) [Legislative regulation of land relations in the Right-Bank Ukraine (1793–1886)]*. Kyiv: NADU.
4. Vosmydesiatyetye tainoho sovetnyka Nykoli Artemevycha Tereshchenko (1900) [*The eightieth birthday of Privy Councilor Nikola Artemyevich Tereshchenko*]. Kyev.
5. Herb Kharytonenko [*Emblem of Kharitonenko*]. Obshchyi hrebovnyk. URL: <https://gerbovnik.ru/arms/3973.html>
6. *Doklad visochaishe uchrezhdennoi komysyy dlia yssledovaniya nineshneho polozheniya selskoho khoziaistva y selskoi proyzvodyelnosti v Rossyy (1873). [Report of the highest commission established to study the current situation of agriculture and rural productivity in Russia]*. S.-Peterburh.
7. Donik, O. Kharytonenky [*Kharitonenky*]. Entsyklopediia istorii Ukrainy. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kharytonenky_rid
8. Hurzhii, I. O., Rusanov, Yu. A. (2017). *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.: sotsialno-pravovy status i mistse u vladnykh strukturakh Rosiiskoi imperii [The nobility of the left-bank Ukraine of the late XVIII – early XX centuries: the social and legal status and place in the power structures of the Russian Empire]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
9. Kovalynskiy, V. (1998). *Metsenati Kyeva [Patrons of Kiev]*. Kyev: Kyi.
10. Kocherhin, I. O. (2015). *Sotsialna transformatsiia katerynoslavskoho dvorianstva (druga polovyna XIX st. – pochatok XX st.) [Social transformation of the Katerynoslav nobility (second half of the nineteenth century – the beginning of the twentieth century)]*. Dnipropetrovsk: Herda.

11. Kratkoe opysanye ymenyi naslednykov F. A. Tereshchenko [*Brief description of the estates of F. A. Tereshchenko's heirs*] (1896). Kyev.
12. Myronov, B. N. (1999). Sotsyalnaia ystoria Rossyy peryoda ymperyy (XIX – nachalo XX v.). Henezys lychnosity, demokratsheskoi semy, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva [*The social history of Russia in the period of the empire (XIX – early XX century). The genesis of the individual, the democratic family, civil society and the rule of law*]. T. 1. S.-Peterburh: Yzd-vo «Dmytryi Bulanyn».
13. Nestertsova, S. M., Zaiarna, D. O. (2009). Rodyna Ilovaiskykh – pidpriettsi Pivdnia Rosii [*Ilovaisky' Family – entrepreneurs of the South of Russia*]. Novi storinky istorii Donbasu: Zb. statei. Donetsk, kn. 17/18, 112–122.
14. Opysanye ymenyi, prynadlezhashchykh N. A. Tereshchenko [*Description of the estates owned by N. A. Tereshchenko*] (1900). Kyev.
15. Podvinskyi, O. (1930). Osnovni elementy silsko-hospodarskoho balansu Ukrainy za 1909–1913 rr. [*The main elements of the agricultural balance of Ukraine for 1909–1913*]. Kharkiv, TsSU USSR.
16. Rybalka, I. K., Turchenko, F. H. (1981). Sotsialno-klasova struktura naseleennia Ukrainy naperedodni Zhovtnevoi revoliutsii [*Socio-class structure of the population of Ukraine on the eve of the October Revolution*]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, № 11, 20–23.
17. Rosiiskyi derzhavnyi arkhiv davnikh aktiv. F. 1261. Op. 2. Spr. 1370.
18. Rosiiskyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv. F. 395. Op. 2. Spr. 3577y.
19. Rossyia. Polnoe heohrafycheskoe opysanye nasheho Otechestva [*Russia. Full geographical description of our Fatherland*] (1903). Tom VII. Malorossyia. S.-Peterburh.
20. Statystyka zemlevladyeniya 1905: Svod dannikh po 50-ty huberniyam Evropeiskoi Rossyy [*Statistics of land ownership in 1905: Data on 50 provinces of European Russia*] (1907). S.-Peterburh.
21. Teplytsko-Sytkovetskoe zapovednoe ymenye hrafa K. K. Pototskoho Kyevskei y Podolskoi hubernyi (1897). [*Teplitsko-Sitkovets reserve estate of Count K. K. Potocki of Kiev and Podolsk provinces*]. Kyev.
22. Trudu komysyssi po opysaniyu ymenyi, sostoiaishchykh pry Kyevskom obshchestve selskoho khoziaistva y selskokhoziaistvennoi promishlennosti (1893). [*Proceedings of the commission for the description of estates, consisting of the Kiev Society of Agriculture and Agricultural Industry*]. Kyev.
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (m. Kyiv). F. 830. Op. 1. Spr. 396.
24. Chubina, T. (2008). Rid Pototskykh v Ukraini (tulchynska liniia) [*The Potocki generation in Ukraine (Tulchin line)*]. Cherkasy: Cherkaskyi TsNTEI.
25. Shandra, I. O. (2016). Predstavnytski orhanizatsii burzhuzaii ukrainskykh hubernii (1861–1919 rr.) [*Representative organizations of the bourgeoisie of Ukrainian provinces (1861–1919)*]. Kharkiv: Maidan.
26. Ianson, Yu. E. (1880). Sravnytelnaia statystyka Rossyy y zapadno-evropeiskykh hosudarstv [*Comparative statistics of Russia and Western European countries*]. T. II. Otdel I. S.-Peterburh.

УДК 323(004):274(477)"1909/1913"

ЦИРКУЛЯРИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИСВІТЛЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОТЕСТАНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ У 1909–1913 РР.

Плевако Катерина

Метою статті є аналіз циркулярів центральних органів влади як джерела з історії протестантського руху в Україні у 1909–1913 рр. У ході дослідження було передбачено виконання таких наукових завдань: здійснення джерелознавчого аналізу циркулярів, визначення видів наявної джерельної інформації, введення до наукового обігу нових документів та окреслення їхнього значення для подальшого наукового дослідження. Проаналізовано документи, що розкривають особливості проведення богослужінь і молитовних зібрань релігійними угрупованнями протестантського руху, правила переходу до осередків неправославної віри й засади стосовно надання статистичних даних про розвиток цих осередків. Методологічна основа ґрунтується на принципах історизму та об'єктивності. У ході написання статті використані метод системного джерелознавчого аналізу, архівна евристика, описовий метод, метод аналізу та синтезу.

Опрацьовані джерела мають великий інформативний потенціал щодо політики уряду до релігійної опозиції, різних аспектів діяльності окремих спрямувань протестантського руху, а також надають можливість детально дослідити феномен популярності протестантського руху на українських теренах у досліджуваний період. Запровадження до наукового обігу визначених циркулярів сприятиме об'єктивному вивченню особливостей протестантського руху. Наукова цінність статті зумовлена постановкою та вивченням актуальної джерелознавчої проблематики з історії протестантського руху в Україні.

Ключові слова: циркуляри, історичні джерела, протестантський рух, генерал-губернаторство.

На початку ХХ ст. політика самодержавства щодо опозиційного руху в релігійній сфері характеризувалася низкою дій, спрямованих на встановлення всеохоплюючого контролю над напрямками протестантського руху в Україні. Важливою проблемою є визначення його особливостей в українському середовищі. Аналіз документів дає уявлення про еволюцію політики уряду доби самодержавства щодо різних релігійних напрямків неправославного сповідання. Актуальність дослідження зумовлена залученням джерел, які сприятимуть розширенню дослідницької бази з історії протестантського руху на теренах України. Певною мірою в сучасній історіографії досліджено окремі напрямки пізнього протестантизму. Вивченню зародження та розвитку руху адвентизму, баптизму, євангельського християнства в губерніях приділили увагу науковці С. Головащенко, С. Санніков [1], В. Любашенко [3], І. Опря [4], Р. Сітарчук [5]. Проте, на сьогодні не існує робіт, присвячених висвітленню окремих груп документів з антирелігійної політики уряду щодо загального протестантського руху в Україні. Метою цієї статті є аналіз документів, що висвітлюють особливості впровадження урядових засад у циркулярних постановках у зазначений період.

Опрацьовані джерела зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДАК України) й локально обмежені Київським, По-

дільським, Волинським генерал-губернаторствами. Особливою рисою циркулярів є обґрунтування «шкідливого» впливу поширення так званих сектантських ідей, які підірвали авторитет влади й сіяли ідейно-політичний популізм думок серед населення.

Першу групу складає невелика кількість документів, які містять розпорядження щодо контролю за дотриманням правил переходу людей, що відпали від православ'я, затверджених 18 серпня 1905 р. за № 4628 і фіксацією цього акту у відповідній документації. Специфікою цієї групи є те, що документи відображають механізм переходу людей з одного віросповідання в інше, а також надають можливість дослідити політику регулювання та контролю з боку владних органів щодо сектантських організацій.

Одним із прикладів розпорядчого документа, який регулював процес зміни віросповідання, є Циркуляр міністерства внутрішніх справ від 31 травня 1910 р. за № 5585. У ньому повідомляється про віковий ценз для віросповідних змін і дані з переліку інославнох християнських віросповідань. Разом з цим, документ був доповнений декількома правилами переходу. Зазначені переходи були дозволені губернським начальством лише за зверненням безпосередньо зацікавлених осіб, без участі духовенства того віросповідання, до якого вони бажають долучитися. Перейти до іншого віросповідання можуть особи, які досягли двадцятидворічного віку. Для переходу з одного євангельсько-протестантського віросповідання в інше таке ж не потрібен дозвіл цивільної влади, оскільки визнається достатнім, щоб особи, які бажають здійснити перехід, надавали свідцтва проповідників колишніх своїх приходів про волевиявлення цього наміру. Причому, проповідники, які приймали ці свідцтва, відповідно до закону від 19 квітня 1904 р., зобов'язані були повідомляти про всякий перехід через місцеву консисторію губернатору. Також перехід дозволений з будь-яких інославнох християнських віросповідань і віровчень, належність до яких не каралася кримінальним законом, у такі ж самі віросповідання та віровчення [10; арк. 97, 97 зв.].

У Циркулярі міністерства внутрішніх справ від 23 листопада 1909 р. за № 7306 зазначений порядок переходу до іншого сповідання. Визначено, що особи, які бажали перейти з православ'я в одне з інославнох християнських сповідань, мали звертатися із заявою до місцевого губернатора безпосередньо або через повітову адміністративно-поліцейську владу (справник, повітовий начальник). В останньому випадку повітова адміністративно-поліцейська влада невідкладно представляла заяву губернському начальству і одночасно з цим повідомляла про бажання особи захарувати її до іншого сповідання православного приходського священника за належністю; губернатор, після отримання заяви як безпосередньо йому поданої, так і переданої повітовою адміністративно-поліцейською владою, негайно повідомляв про те православно-му єпархіальному начальству, і за цим не пізніше, ніж протягом місячного терміну від дня одержання заяви, надсилав на розсуд місцевого інославнох духовного начальства; про приєднання православного до інославної віри інославне духовне начальство сповіщало губернатора, який повідомляв про те православної духовній владі [9, 18].

Цирюляри другої групи містять інформацію щодо проведення сектантами зібрань і богослужінь. Документи розкривають суспільно-політичну характеристику віро-

вчень напрямків протестантського руху та дають можливість дослідити більш детально аспекти релігійної опозиції. Зокрема, у Циркулярі від 12 січня 1909 р. за № 212 містяться положення про «лояльне» ставлення уряду до сектантських зборів. Зазначено, що сектантські зібрання не повинні відчувати утисків з боку влади, оскільки вони не суперечать державній політиці або моральним потребам. Одночасно з цим прописана вказівка щодо встановлення контролю над розвитком будь-якого прояву протестантського руху [8, 12].

У Циркулярі від 14 квітня 1910 р. за № 3459 зазначено, що релігійні збори стали перетворюватися на релігійні маніфестації, а промови сектантів переймали характер релігійного мітингу [10, 76 зв.]. Особливу увагу слід звернути на Циркуляр Київського губернатора від 18 лютого 1909 р. за № 516, в якому зазначені свідчення про окремі випадки перепон без належних підстав з боку начальників поліції на шляху вільного проведення богослужінь [6, 6]. Копія цього документа прикріплена до Цирюляра Київського губернатора від 27 лютого 1909 р. за № 630 і є відповіддю на Цирюляр міністра внутрішніх справ від 12 січня 1909 р. за № 212. У документі зазначено, що в Київській губернії є тільки баптисти й адвентисти, віросповідання яких регулюється статтею 1106 Статуту духовних іноземних сповідань, виданого у 1896 р. Згідно з цим, суспільні богослужіння можуть проводитись у спеціально відведених для цього будинках і з дозволу губернатора [6, 5]. Слід зауважити, що з цього моменту починалося посилення контролю за діяльністю угруповань неправославної віри, євангельських віруючих звинувачували у протестантській орієнтації та антидержавній політиці Росії.

31 березня 1910 р. були затверджені правила за підписом міністра внутрішніх справ про проведення сектантських віровчень на подібних зібраннях, в яких зазначено, що влаштування з'їздів допускається з особливого дозволу міністра внутрішніх справ щоразу виключно уповноваженими особами від декількох (не менше дванадцяти), затверджених в установленому порядку громад того самого віровчення; тим самим громадам дозволялася протягом року організація не більше одного релігійного та одного ділового з'їзду; тривалість з'їздів обмежувалася десятьма днями; іноземні піддані не допускалися в якості організаторів і керівників з'їздів і не могли користуватися на них ні вирішальним, ні дорадчим голосом; програма доповіді або обговорення питань підлягала затвердженню міністром внутрішніх справ. При цьому предметами доповідей і суджень могли бути тільки питання, що безпосередньо зачіпали інтереси цього віровчення в межах Російської Імперії; організація грошових зборів на з'їздах не допускалася; на з'їзді мав бути присутній особливий представник міністерства внутрішніх справ [10, 77]. Окремий розділ присвячений виключно правилам організації релігійних з'їздів, які влаштовували для духовно-морального вдосконалення послідовників одного віровчення та обговорення питань догматичного або канонічного характеру та мали підпорядковуватися загальним правилам про молитовні та богослужбові збори і могли відбуватися виключно в наявних і зареєстрованих у належному порядку молитовних будинках. На релігійних зібраннях не допускалися доповіді або судження з питань, що виходили за межі зазначених предметів.

Щодо ділових з'їздів, то їх влаштовували для обговорення культурно- та духовно-просвітницьких, а так само і господарських потреб, затверджених у належному порядку громад, підкорялися загальним правилам при публічних зборах. Не допускалося перетворення ділових з'їздів на молитовні зібрання або релігійні секти. Міністр внутрішніх справ одночасно з програмами належних обговоренню питань затверджував перелік осіб, яким належало право дорадчого та вирішального голосу, склад керівників і доповідачів з'їзду [10, 77 зв.].

4 жовтня 1910 р. до начальника губернії надійшов Циркуляр міністра внутрішніх справ, в якому простежується явно скептичне ставлення уряду до сектантів. Зазначено, що сектанти влаштовували під видом молитовних зібрань публічні збори для читання та бесід на різні релігійні теми, організовували релігійні зустрічі в тих місцевостях, де відсутні послідовники віровчення. За даними уряду, сектанти влаштовували дитячі зібрання, які набували характеру «євангелізації та катехізації» неповнолітніх, які не належать до навчання секти, а також під час публічних проповідей відкрито закликають до відпадання під православної церкви [10, 150]. Документ містить нові правила для організації сектантами богослужінь і молитовних зібрань, що складаються з дев'яти глав. Вказано, що релігійна община, до якої повинно входити не менше двадцяти п'яти осіб і яка бажає влаштувати молитовне зібрання, повинна про свій намір заявити до адміністративно-поліцейської влади; для участі іноземців на молитовному зібранні в кожному окремому випадку необхідний дозвіл міністерства внутрішніх справ. Відповідно до правил, місцева адміністративно-поліцейська влада повинна обрати особу для присутності на молитовному зібранні, до компетенції якої входив нагляд за тим, щоб під виглядом молитовного зібрання не влаштовувалися зібрання іншого характеру та щоб на зібранні не було наруги над догмами православної церкви, непристойного ставлення до її вірувань, а також не допускалось закликів до відпадання від православ'я. Згідно з правилами, сектантам дозволялося проводити зібрання під відкритим небом і під час ритуальних процесій (не враховуючи похоронні). Для неповнолітніх осіб, які належали до сімей, сповідуючи їхнє віровчення, участь у молитовних зборах дозволялася за особливими правилами міністерства внутрішніх справ [10, 151–152].

Положення Цирюляра від 31 січня 1913 р. за № 28574 підсилюють необхідність встановити контроль за дотриманням сектантами всіх діючих постанов, а також винних притягати до законної відповідальності. Начальникам поліції доручалося контролювати, щоб при проведенні сектантами молитовних зборів не було ніякого відступлення від правил. Основою документа є доповнення до правил, де вказано, що молитовні збори можуть відвідувати лише ті особи, які офіційно відпали від православ'я й числяться як сектанти за документами. Організація молитовних зборів, згідно з правилами, можлива лише в тих будинках, які будуть визнані будівельним відділенням губернського правління для відповідної мети. При цьому організатори молитовних зборів повинні доповідати начальникам поліції про день і час проведення молитовних зборів [11, 5–6].

До третьої групи віднесено циркуляри, які стосуються вимог уряду щодо збирання статистичних даних по губерніях. У Циркулярі від 9 жовтня 1909 р. за № 7515 містяться положення про необхідність повідомлення даних про реєстрованих і нереєстрованих віросповідних громад із зазначенням приблизної кількості осіб. Згідно з даними документами, губернаторам необхідно надіслати дані щодо наявних у губерніях братств, релігійних осередків, конвентів, молитовних будівель і приміщень, бібліотек і т. д. Окремо зауважена потреба в ознайомленні через компетентних осіб з характером і напрямком головних організацій, що переслідують освітні та виховні цілі [8, 97]. Взагалі переслідування осіб, що сповідували неправославну віру, відбувалися на місцевому рівні шляхом тиску з боку цивільної та духовної влади.

24 листопада 1909 р. надіслано Циркуляр губернаторам за № 8940, який по суті закріплював попередній і наголошував на прискореному збиранні статистичних даних стосовно сектантства, а також відомості та міркування про розвиток сектантського руху [8, 130].

29 листопада 1909 р. міністерство внутрішніх справ надіслало Циркуляр за № 9131, в якому наголошено на тому, щоб всі свідчення про число осіб, які відпали від «панівної віри в інославні та іновірні сповідання» за поточний рік із зазначенням статі, надавалися до 1 січня [8, 133].

У серпні (точна дата не зазначена) 1912 р. Житомирському поліцмейстеру та повітовим справникам Волинської губернії було надіслано Циркуляр за № 2953/413, де містилися вказівки стосовно збирання даних для департаменту духовних справ про наявні у межах губернії сектантські і старообрядницькі відомості з визначенням чисельності кожного віровчення зареєстрованих громад, а також окремих особистостей, які до громад не належали. Разом з цим, вимагалось зібрати відомості про молитовні споруди та школи сектантів і зареєстровані переходи православних у сектантство у період від прийняття Указу від 17 квітня 1905 р. [9, 63, 63 зв.] Цей документ цікавий ще й тим, що він містить спеціальні відомості з метою досягнення «однаковості в показаннях всіх перерахованих даних». Правила для складання статистичної відомості по сектантству мали характерні положення. По-перше, міститься вказівка про поділ сектантів на дві групи – тих, які відпали від православ'я, й тих, що відділилися від інославних сповідувальців. По-друге, в окремій графі вказана необхідність перелічити існуючі в губернії віровчення та секти, в наступній графі – вказати загальну кількість осіб-послідовників віровчення (зареєстрованих і незареєстрованих). Третю графу слід заповнити детальним переліком місць, де проживали послідовники секти або віровчення, а з четвертої до дванадцятої необхідно було вказати загальні дані по губернії [9, 70 зв.].

Положення Цирюляра від 10 вересня 1913 р. за № 8377 надають інформацію стосовно порушення судових справ проти цілого ряду осіб на ґрунті проявів сектантства, а також притягнення до кримінальної відповідальності сектантських і старообрядницьких наставників. У документі департамент духовних справ брав на себе відповідальність збирати всі дані, що характеризували стан сектантства та його прояви, й точні дані про характер спрямування та діяльність сектантських наставників [12, 149].

Таким чином, проаналізовані джерела надають відомості про окремі аспекти політики самодержавства щодо проявів протестантського руху. Зокрема, про порядок переходу з православ'я в інославне сповідання, регламентацію проведення богослужбових і молитовних зібрань і контроль за розвитком так званого сектантського руху, який включає в себе збір статистичних даних. Джерелознавча цінність документів полягає в тому, що вони дають змогу виявити особливості еволюції правової моделі ставлення уряду до різних проявів духовного життя українського народу. Джерела доповнюють науковий погляд на розвиток протестантського руху в Україні.

Разом з тим, проаналізовані джерела не дають підстав для повного неупередженого висвітлення політики царського уряду щодо протестантів, і тому, незважаючи на свій інформативний потенціал, потребують співставлення з джерелами інших груп з порушеної проблеми.

Summary

The article's purpose is analysis of the circular of central government authorities as the light source of special aspects of the Protestant movement in Ukraine 1909–1913. While of the research was being provided task performance: analyzed historiographic circulars, identification of species of available sources information, introduce into scientific use new documents and contour their significance for follow-up scientific investigations. The documents have been analyzed clue special aspects of an act of worship and religious meetings by religious groups of the Protestant movement, rules of conversion into meshes of non-Orthodox faith and the basis of statistical data submission on development of the meshes. While of the research was being used an approach of system historiographic analysis and design method.

Refined sources have given information content about government policy to religious opposition, various activity's aspects some of trends of the Protestant movement and also possibility of an examine in depth of popularity's phenomenon of the Protestant movement in Ukrainian area in the period which was being investigated. The introduce into scientific use of these circulars will help for objective studying of special aspects of the Protestant movement. Scientific value of the article is contingent on researching of actual historiographic problematic of Protestant movement's history in Ukraine.

Key words: *circulars, historical sources, Protestant movement, governor-generalship.*

Аннотация

Целью статьи является анализ циркуляров центральных органов власти как источника освещения особенностей протестантского движения в Украине в 1909–1913 гг. В ходе исследования предусмотрено выполнение следующих научных заданий: источниковедческий анализ циркуляров, определение видов имеющейся информации в источниках, введение в научный оборот новых документов и определение их значения для дальнейшего научного исследования. Проанализированы документы, которые раскрывают особенности проведения богослужения и молитвенных собраний религиозными группировками протестантского движения, правила перехода в группы неправославной веры и положения относительно предоставления данных о развитии этих групп. Методологическая основа построена на принципах историзма и объективности. В ходе исследования были использованы метод системного источниковедческого анализа, архивная эвристика, описательный метод и метод анализа и синтеза.

Источники содержат большой информативный потенциал относительно политики правительства к религиозной оппозиции, разных аспектов деятельности отдельных направле-

ний протестантського руху, а також надають можливість детально вивчити феномен популярності протестантського руху на українській території в досліджуваній період. Введення в науковий оборот циркулярів буде сприяти об'єктивному вивченню особливостей протестантського руху. Наукова цінність статті обумовлена постановкою та вивченням актуальної теми історико-наукової проблематики по історії протестантського руху в Україні.

Ключові слова: циркуляри, історичні джерела, протестантський рух, генерал-губернаторство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Головащенко С. І., Решетников Ю. Е., Санников С. В. Історія євангельсько-баптистського руху в Україні, Одеса: Богомыслие, 1998. 277 с.
2. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Павленко С. Ф. Історичне джерелознавство. Київ: Либідь, 2002. 488 с.
3. Любащенко В. І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. Київ, 1998. 40 с.
4. Опря І. Я. Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2006. 20 с.
5. Сітарчук Р. А. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії: історико-політичний аспект (друга половина ХІХ ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Київ, 2009. 32 с.
6. Циркуляр Міністра Внутренніх Дел о том, что молитвенные собрания сектантов, отделившиеся от признанных Правительством инославных исповеданий, не подлежат стеснению, 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 102.
7. Циркуляр Міністра Внутренніх Дел по Департаменту Духовних Дел о сообщении в Министерство данных, касающихся старообрядческого и сектантского движения, 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 339.
8. Циркуляри Міністерства Внутренніх Дел, 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 369.
9. Циркуляри Вольнского губернатора, 1910–1912 гг. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 66.
10. Циркуляри Міністерства Внутренніх Дел, 1910 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 256.
11. Циркуляри Міністерства Внутренніх Дел, 1913 р. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 862. Спр. 298.
12. Циркуляри Департамента поліції, 1913 г. *ЦДІАК України*. Ф. 442. Оп. 863. Спр. 329.

References

1. Golovaschenko, S. I., Reshetnikov, Yu. E., Sannikov, S. V. (1998). *Istoriya evangelsko-baptistskogo dvizheniya v Ukraine [The history of the evangelical Baptist movement in Ukraine]*. Odessa: Bogomyislie.
2. Kalakura, Y. S., Voytsehivska I. N., Pavlenko, S. F. (2002). *Istorichne dzhereloznavstvo [Historical Source Studies]*. Kyiv: Libid.
3. Lyubaschenko, V. I. (1998). *Protestantizm v Ukrayini: geneza, struktura, mistse u sotsiokulturnih protsesah. [Protestantism in Ukraine: genesis, structure, place in socio-cultural processes]*. (Abstract of PhD thesis), Kyiv.
4. Oprya, I. Y. (2006). *Stanovische ta diyalnist piznoprotestantskih gromad Pravoberezhnoyi Ukrayini (1900–1917 rr.) [The stanovische that activity of the piopian protestant communities of the right bank of Ukraine (1900–1917 rr.)]*. (Abstract of PhD thesis), Kyiv.
5. Sitarchuk, R. A. (2009). *Adventisti somogo dnya v ukrayinskih zemlyah u skladI Rosiyskoyi Imperiyi: istoriko-politichniy aspekt (druga polovina XIX st. – 1917 r.) [Seventh-day Adventists in the Ukrainian lands of the Russian Empire: historical and political aspect (second half of the XIX century – 1917)]*. (Abstract of PhD thesis), Kyiv.
6. Tsirkulyar Ministra Vnutrennih Del o tom, chto molitvennyie sobraniya sektantov, odelivshiesya ot priznannyih Pravitelstvom inoslavnyih ispovedaniy, ne podlezhata stesneniyu, 1909 [The Circular of the Minister of Internal Affairs that the prayer collections of sectarians, separated from the government's acknowledged non-Orthodox confessions, are not subject to confusion]. *TsDIAK Ukrainy* F. 442. Op. 859. F. 102.
7. Tsirkulyar Ministra Vnutrennih Del po Departamentu Duhovnyih Del o soobschenii v Ministerstvo dannyih kasayuschihsiya staroobryadcheskogo i sektantskogo dvizheniya, 1909 [The Circular of the Minister of Internal Affairs for the Department of Spiritual Affairs about reporting to the Ministry of data relating to the Old Believers and the sectarian movement]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 859. F. 339.
8. Tsirkulyaryi Ministerstva Vnutrennih Del, 1909 [Circulars of the Ministry of the Interior]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 859. F. 369.
9. Tsirkulyaryi Volyinskogo gubernatora, 1910–1912 [Circulars of the Volyn Governor]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 860. F. 66.
10. Tsirkulyaryi Ministerstva Vnutrennih Del, 1910 [Circulars of the Ministry of the Interior]. *TsDIAK Ukrainy* F. 442. Op. 860. F. 256.
11. Tsirkulyaryi Ministerstva Vnutrennih Del, 1913 [Circulars of the Ministry of the Interior]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 862. F. 298.
12. Tsirkulyaryi Departamenta politsii, 1913 [Circulars of the Police Department]. *TsDIAK Ukrainy*. F. 442. Op. 863. F. 329.

УДК 3.083.92:314.15.044:323.39:94(437.3)

ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЙНОЇ ЕЛІТИ: ОЦІНКА В ЧАСІ (ЧСР, 1918–1939 рр.)

Зубко Ольга

Діяльність українського еміграційного осередку в міжвоєнній Чехословаччині – яскраве явище української науки та культури. Відірвана від батьківщини та позбавлена елементарних засобів праці (бібліотек, архівів, колекцій, власних матеріалів), еміграція змогла не тільки витворити змістовний і привабливий образ українства, а й піднести його науково-культурний доробок до явища світового рівня. Однак, як відомо, на кожну бочку з медом віднайдеться своя ложка дьогтю. В нашому випадку «ложкою дьогтю» виступатиме питання еміграційних науково-культурних втрат. Яких з них було більше: гуманітарних чи технічних? Яким саме чином та, головне, за яких саме умов втрачалися знання та досягнення? І, врешті, чому з німим докором чекають на нас занедбані могили Ольшанського, Свято-Матейського, Мальвазинського цвинтарів Праги, а з ними Мельниківські, Подєбрадські, Ліберецькі, Терезинські та Німецько-Яблонські поховання, на яких упокоїлись ті українці-інтелектуали, про яких ми знаємо дуже багато, або ті, про яких ми не знаємо практично нічого? Спроба відповідей на ці питання є метою нашої розвідки.

Українська політична еміграція в ЧСР, будучи фактично, інтелектуально-трудовою, створила фундамент для незалежної Української держави. Вона (еміграція) виконувала щонайменше два потужних завдання: творила передумови для незалежності України і разом з тим творила інтелектуальний та духовно-культурний продукт світової цивілізації. Для цього було цілеспрямовано, грамотно і продумано створено систему структурних об'єднань, які можна вінести до двох типів: 1) національно-політичні та суспільно-громадські організації; 2) науково-освітні, академічні, молодіжні, релігійні, культурні, видавничі та інформаційні організації. Зі свого боку, використання такого творчого інтелекту окремих талановитих особистостей, на прикладі яких ми можемо простежити появу еміграційного феномену, дозволяє говорити про якісно новий людський ресурс, який виник на основі взаємопроникнення і взаємодії двох (або кількох) культур.

На жаль, через комерцію, байдужість, брак патріотизму та просто людське забуття створений міжвоєнною еміграцією в ЧСР інтелектуальний продукт або не використовується повною мірою, або цілком ігнорується.

Ключові слова: міжвоєнна Чехословаччина, українська еміграція, гуманітаристика, технічні новинки, здобутки, втрати.

Діяльність українського еміграційного осередку в міжвоєнній Чехословаччині, осередку, зауважимо, політичного та інтелектуального за своєю сутністю – яскраве явище української науки та культури. Відірвана від батьківщини та позбавлена елементарних засобів праці (бібліотек, архівів, колекцій, власних матеріалів), еміграція змогла не тільки витворити змістовний і привабливий образ українства, а й піднести його науково-культурний доробок до явища світового рівня. Внесок «українських пражан» справді важко переоцінити. Однак, як відомо, на кожну бочку з медом віднайдеться своя ложка дьогтю. В нашому випадку «ложкою дьогтю» виступатиме саме питання еміграційних науково-культурних втрат. Яких із них було більше: гуманітарних чи технічних? Яким саме чином та, головне, за яких саме умов втрачалися

знання та досягнення? І, врешті, чому з німим докором чекають на нас занедбані могили Ольшанського, Свято-Матейського, Мальвазинського цвинтарів Праги, а з ними Мельниківські, Подебрадські, Ліберецькі, Терезинські та Німецько-Яблонські поховання, на яких упокоїлись ті українці-інтелектуали, про яких ми знаємо дуже багато, або ті, про яких ми не знаємо практично нічого? Спроба відповідей на ці питання є метою нашої розвідки.

Потрібно зазначити, що поняття «втрата», «здобуток», «еліта» та «інтелігенція» – це, здебільшого, поняття філософсько-соціологічні. В історико-політологічному аспекті (з урахуванням того, що питаннями еміграції модерна (материкова) наукова українська спільнота зацікавилася переважно після відкриття архівів у 1990-х рр.) проблеми міжвоєнної еміграційної «еліти» та «інтелігенції», їх «здобутків» і «вtrat» проаналізовані в роботах Р. Коваля [5], В. Жадька [3] та у конференційному збірнику Донецького національного технічного університету [12].

Стаття Романа Коваля «Врятувати могили українських героїв!» була написана ще в далекому 2008 році, після найперших відвідин автором українських могил в ЧСР. Занедбаний стан більшості з них, а то й повне руйнування деяких, разом із орендною поліцією ЧСР щодо будь-яких поховань, змусили Романа Петровича бити на сполох.

Цьому ж питанню присвячена й «Енциклопедія некрополістики» Віктора Жадька. На відміну від Романа Коваля, Віктор Жадько проілюстрував українські могили не тільки в ЧСР, а й по всьому світі, акцентуючи увагу на тому, що в ЧСР, на відміну від інших країн, українські могили в дуже занедбаному стані. Акцентував увагу також Віктор Олексійович і на питанні статусу і консолідації нинішнього українського еміграційного осередку у Чехії. Останній в силу певних політичних та історичних обставин має зовсім інші пріоритети.

А ось конференційний збірник Донецького національного технічного університету лишається поки єдиною спробою з різних підходів і боків розглянути питання феномену трагізму як української міжвоєнної інтелігенції, так і української інтелігенції загалом. Феномен трагізму української міжвоєнної інтелігенції кривея в тому, що за відсутності міцного фінансового підґрунтя українська інтелігенція намагалася «всидіти на трьох стільцях» одночасно. Вона відстоювала інтереси найскривдженіших, працюючи на роботодавців і водночас відстоюючи їхні інтереси. Органічно поєднати таку роботу було практично неможливо, бо інтелігенція через власну бідність не змогла відмовитися від фінансових надходжень.

Після поразки національно-визвольних змагань, згідно зі статистичними даними, близько 22 тис. осіб у складі української інтелігенції, політичних, військових і громадських діячів знайшли свій притулок у Чехословаччині. У цей період Прага стала найпотужнішим осередком культурно-наукового життя українських емігрантів за кордоном, завдячуючи, насамперед, Українському Громадському Комітету (1921–1925 рр.). За сприянням останнього в ЧСР були відкриті такі українські наукові й навчальні інституції: Український вільний університет, Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська Господарська академія, Українська Студія

пластичного мистецтва, Український Академічний Комітет, Українське Історико-Філологічне Товариство, Музей Визвольної боротьби (1925–1948 рр.). Саме ці установи сконсолідували «українських пражан» і певним чином стабілізували їхнє життя.

Відштовхуючись від переліку установ, перше, що кидається в око, – це перевага українських еміграційних закладів гуманітарного профілю над технічними, бо, власне, суто технічним навчальним і науковим закладом була тільки Господарська академія (м. Подебради), в якій готували інженерів, лісівників, агрономів, кооператорів (економістів), фармацевтів. Відомими «подебрадцями» на цей час є: Борис Мартос, Кость Мацієвич, Олександр Вілінський, Ростислав Лашенко, Іван Шовгенів, Василь Королів (Старий), Модест Левицький, Михайло Теліга, Леонід Мосендз. Щоправда, наприклад, Леонід Мосендз – наш славетний подолянин, уродженець міста Могилева-Подільського, – більше відомий як поет «празької поетичної школи», ніж фаховий інженер. Тоді як його інженерні здобутки є не менш вагомими за поетичні. Як відомо, в 1922 р. Л. Мосендз переїздить з Польщі до Подебрад, де йому спершу довелося закінчити Матуральні курси при УГА (матура (лат.) – останній іспит після закінчення гімназії, що давав право перейти до університету – О. З.). Тільки після курсів він стає студентом хіміко-технологічного відділу Української Господарської академії. Під час навчання в ній працює асистентом на кафедрі технічної фізики, а потім – хімічної технології. Його цікавила, насамперед, переробка нафти. Це й стало темою дипломної роботи під керівництвом професора Василя Іваниса. Отримавши диплом інженера-технолога, він залишається в академії як професорський стипендіат. А з 1931 р., захистивши докторську дисертацію, стає одним із двох перших інженерів-технологів, що здобули у стінах академії звання доктора технічних наук. Мосендза-інженера може схарактеризувати такий епізод. Коли він зацікавився питанням технології переробки нафти, професор Іванис порадив йому поміняти спеціалізацію, оскільки майже вся фахова література з нафтопереробки була німецькою та англійською мовами. Мосендз одразу ж рішуче кинув: «До осені я вивчу німецьку!». Так воно й сталося.

У дослідженні С. Наріжного «Українська еміграція» викладено послужний список Мосендза-вченого упродовж його перебування в Академії [7, 68]. Ще студентом він переклав з чеської мови підручник Я. Форманека «Короткий нарис неорганічної хімії». Разом із професором Іванисом удосконалив ряд лабораторних приладів. Для монографії свого наукового керівника про бітуми та їхні аналоги створив понад тисячу ілюстрацій. Один із винаходів Л. Мосендза закупили чеська та швейцарська фірми. Коли ж йому довелося працювати в 1937 та 1938 рр. у Хусті на Закарпатті (вчителював у комерційній школі), написав підручник із товарознавства. Після окупації Закарпаття угорцями перебрався до Братислави, де працював у тамтешньому дослідному відділі винарства. Тоді й з'явилася низка його праць словацькою мовою вже з цієї галузі. Однак, за якихось чотири місяці до смерті Мосендз пише у листі до свого приятеля Арсена Шумовського таке: «Моя хемія була добра. Лише я з неї покористав мало. Коли я р. 1931 працював над дисертацією на Техніці Чеській у Брні, малося на меті, що опісля поїду до Англії спеціалізуватися на газовому ділі... Докто-

рат зробив, але Академія луснула... Потому я працював як інженер-будівник: проектував дороги, на кампанію їздив на цукровари. Варто для того було робити докторат? Р. 1939 до 1945 в Державному Словацькому Винарському Інституті. Канцелярщина й рутинна. У Брні би з мене були люди. Знаєте Ви, що таке «важка вода»? За її відкриття Урей дістав Нобелеву премію. Я про неї знав перед Уреєм. А де було робити? Було ще декілька речей, от, напр., тепер модерні силікони. Я пропонував професорові ще Р. 1930 над ними попрацювати. Але ці речі робляться лише в лабораторії. Добра це річ, чиста, прецизна! Одна така мікровага чого варта (а я вже й забув на ній важити!). От тепер з мене «він і хемік і поет – одним словом вінігрет...» [10].

Перевага «гуманітаріїв» над «техніками» пояснювалася наявним серед українських вихідців у міжвоєнній ЧСР так званім «рейтингом професій» (внутрішнім – О. З.), за яким професії інженера й економіста обіймали почесне «срібло»; вчителі, бібліотекарі, журналісти, перекладачі, митці та музики утримували «золото»; юристи й філософи – «бронзу», а медики посідали аж «четверте місце» [13, 14–16].

Викладачі та випускники Українського вільного університету, як бачимо, в середовищі «українських пражан» перебували на «третьому й четвертому місцях» відповідно. Чому також «на четвертому»? Бо з переїздом УВУ з Відня до Праги «університет почав керуватися приписами Карлового університету», де, крім філософського та юридичного факультетів, був також лікувальний факультет. Відомі українським сучасникам «увусти»: Д. Чижевський, О. Ейхельман, С. Шелухін, С. Дністрянський, В. Старосольський, Л. Окіншевич, І. Горбачевський, Д. Антонович, О. Лотоцький. Зокрема, життя та діяльність останнього, в нинішніх умовах розбудови Української Помісної Церкви, є актуальними як ніколи.

Олександр Гнатович Лотоцький – ще один відомий подолянин, український громадсько-політичний діяч, письменник і науковець, уродженець села Бронниці біля Могилева-Подільського – був знавцем не тільки проблем української дипломатії та інтелектуальної еміграції, не тільки дитячим казкарем і фахівцем з ділянки історії церкви й церковного права, а й тим першим, хто в 1919–1920 рр., будучи надзвичайним послом УНР у Туреччині, вів переговори із Вселенським Патріархатом стосовно надання автокефалії Українській Православній Церкві. Він на особистому досвіді пере-свідчився, наскільки складно і непросто розв'язувати церковні справи. Можна сказати, що то була перша спроба здобуття Томосу про автокефалію, яка, на жаль, не мала успіху (Формальним приводом для відмови в розгляді цього питання стала відсутність у той час на престолі Вселенського Патріарха, вибори якого мали відбуватися згодом. (Детальніше про цю історію можна дізнатися із книги спогадів О. Лотоцького «В Царгороді» – О. З.)). Однак, його власний досвід, як і досвід його колеги В. Микульського, варто було б врахувати у реаліях українського сьогодення [8].

Окремо кілька слів потрібно сказати і про українських медиків. Усього на еміграції в ЧСР опинилося 119 лікарів. На відміну від інших фахових емігрантів, українські лікарі відразу були поставлені перед вимушеним неприємним кроком. Чехословацька «Палата лікарів», враховуючи «Російську допомогову акцію», відразу забезпечила

себе стосовно конкурентів з колишніх Російської та Австро-Угорської імперій. Усі українські лікарі змушені були підписати так званий «реверс» – документ, за яким зобов'язувалися офіційно не займатися лікарською практикою! Цій категорії української еміграційної інтелігенції, можна сказати, було чи не найважче, бо лікарі, на відміну від інших фахівців, практично не змінювали свій фах. Проте, й вони полишили по собі слід, котрий, на жаль, не використовується нащадками. Йдеться про Латинсько-український медичний (термінологічний) словник і медичні розробки з ділянок свгеніки та гігієни. Латинсько-український медичний (термінологічний) словник побачив світ у 1928 р. у Празі за упорядкування лікаря-хірурга, доктора медицини, автора перших хірургічних праць українською мовою, засновника термінологічної секції Українського наукового товариства Мартирія Андрійовича Галина (1858–1943 рр.). На сьогодні це, фактично, єдине якісне україномовне спеціалізоване фахове видання [6]. Коло українських свгеністів на той час очолював професор Борис Матюшенко. Свгеніка, як наука, нині заборонена у світі. І все тому, що її основи ґрунтувалися переважно, на так званій «відбіркової» генетиці. «Сучасна твереза соціальна політика, – писав, власне, Борис Матюшенко ще в 1925 р., – побудована на основах превентивності, намагається не тільки лікувати хворих, а й не допускати хвороби, а ще зменшувати кількість тих, кому потрібна лікарська допомога. Для збереження здоров'я людини потрібно турбуватися про збереження життєвих функцій і про те, щоб люди, по змозі, народжувалися з добрими біологічними ознаками...». «Чоловікові та дружині просто необхідні так звані «шлюбні свгеністичні поради»: дошлюбні лікарські огляди, вивчення родоводів, офіційна заборона шлюбів з хворими на туберкульоз, венеричні й психічні захворювання» [2, 80]. Тоді як те раціональне, що було накопичене українськими еміграційними фахівцями з ділянки так би мовити «свгеністичної гігієни», варто було б узяти до уваги. Мова йде, насамперед, про медико-генетичні консультації в якості патронату вагітних.

Діяльність Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, Української Студії пластичного мистецтва, Українського Академічного Комітету і Українського Історико-Філологічного Товариства, як верхівки української еміграційної спільноти в ЧСР, теж свідчила про ряд здобутків і втрат. Так, викладач УВП, подоляннин-ямпільчанин Петро Іванович Савицький (1893–1983 рр.), геолог, ректор Українського Технологічно-Господарського Інституту в Мюнхені в 1952–1961 рр., (правонаступника Подебрадської УГА – О. З.) упродовж 1930-х – 1940-х рр. розшукував для відомого концерну «De Beers» технічні діаманти в Південно-Африканській Республіці, Конго та у Бразилії [4, 281–286].

Подолянка-літинчанка Ніна Дяченко-Гордаш (1900 – після 1962 р.) не тільки написала та видала підручник з теорії вокального співу, а й від 1930-х до 1950-х рр. була прямою Чеської та Словацької опер.

Графік Студії пластичного мистецтва Роберт Антонович Лісовський (1893–1982 рр.), котрий до того ж займався станковою й книжковою графікою, сценографією та дизайном, а також ілюстрував третє видання збірки П. Тичини «Сонячні кларнети» в

1922 р., вважається винахідником логотипа авіакомпанії «Lufthansa». Історія цієї найбільшої нині у світі авіакомпанії за кількістю літаків і пасажирів розпочалася у 1926 р. в Берліні. А вже в 1927 р. авіакомпанія офіційно оголосила конкурс на кращий логотип, відомий нині у формі кола журавель у польоті. Але авторство Р. Лісовського «заперечується» власне самою «Люфтганзою». Німецька сторона стверджує, що розробка логотипа належить німецькому графіку й архітектору Отту Фірлу, який взявся до розробки логотипа ще в 1918 р. У «Люфтганзі» також не можуть підтвердити факт проведення конкурсу чи участі у ньому Р. Лісовського. Єдиним підтвердженням його участі в роботі над логотипом «Lufthansa» на сьогоднішній день є свідчення доньки художника Зої Лісовської-Нижанківської, які їй переповів батько [14]. Роберт Антонович створив також проекти символіки України на замовлення українських політичних структур в еміграції, емблеми політичних організацій, зокрема емблему ОУН «Тризуб з мечем», а також проекти українських шрифтів, фірмових знаків, ескібрисів тощо.

Представник єдиного суто наукового Українського історико-філологічного товариства у Празі (1925–1939 рр.) біолог-бактеріолог Петро Євгенович Андрієвський (1880–1945 рр.) був першим з української професури, хто підняв питання регламенту робочого часу професора та доцента, а також гідної оплати їхньої праці. Річ у тім, що звичні нам вузівські засідання ректорату та деканату тривалістю 2–3 години при п'ятиденному робочому тижні в 1920–1930 рр. були зовсім іншими. На той час практикувався шестиденний робочий тиждень, а до усього засідання ректорату (Професорської ради) або деканату (Ради відділу) тривали близько 9–10 годин у вихідний день. До того ж, відсутність професора чи доцента як з поважних, так і без поважних причин не вберігала їх від грошових штрафів при тогочасній погодинній оплаті праці. Тому Петро Євгенович домагався та мотивував: «Тої інтенсивної праці 6 днів тижнево, що мушу проводити як професор університету та академії, не можу витримати без недільного відпочинку і вже через те не можу учащати регулярно на засіданнях професорських рад, які звичайно відбуваються в суботу–неділю та продовжуються 10–15 годин... Жодна установа й жодна висока школа, зокрема, не мають права штрафувати професора або доцента за відсутність поза межами робочих часів з 8.00 до 20.00 трьох буденних днів та з 8.00 й до 16.00 у суботу... Професор та доцент без шкоди будуть тільки тоді відвідувати ради, коли вони відбуватимуться без погодинної платні і не триватимуть більше 3–4 годин» [11]. Варто зауважити, що не поцінованими лишаються й розробки П. Андрієвського щодо вакцинації тварин, особливо від загрозливої й досі «чуми» свиней.

Якщо ж говорити про яскравих представників окремої філії Українського історико-філологічного товариства – Українського Академічного комітету, – то серед них варто відзначити відому піаністку Любов Олександрівну Колессу (1902–1997 рр.) та фізика Івана Павловича Пулюя (1845–1918 рр.). Любов Олександрівна (більше відома як Любка Колесса) репрезентувала Україну по всьому світу тоді, коли власне самої незалежної України ще й не було на карті. Вона найпершою в 1937 р. знялася у

програмі Лондонського телебачення в національному українському одязі та однією з перших накривала клавіатуру своїх інструментів українськими вишиванками [10]. Тоді як її батько – Олександр Михайлович Колесса – зі своїми колегами по Академічному комітету першими підняли питання про вшанування Івана Пулюя і його, а не В. Рентгена, внесок у винаході X-променів. Річ у тім, що члени Українського Академічного комітету дуже ретельно й відповідально ставилися до репрезентації українських наукових винаходів у світі. На думку тодішніх науковців, внесок В. Рентгена у дослідження X-променів був явно завищеним. Німецький фізик надавав значення тільки фактам, а не їх поясненню. Як не дивно, певний час він навіть заперечував вивчення механізму явищ, у тому числі й нововідкритих променів. Тоді як І. Пулюй, на відміну від В. Рентгена, досліджував мікроскопічні процеси на атомно-молекулярному рівні. Вже у наш час український дослідник Ю. Гривняк віднайшов інформацію про те, що В. Рентген познайомився з І. Пулюєм під час роботи в лабораторії Кундта та провадив досліди з катодними трубками під впливом Пулюя. А Гельмут Ліндер у книзі «Картини сучасної фізики» зауважує, що шлях, яким німецький дослідник прийшов до свого відкриття, є загадковим. Дослідники його життя та діяльності не залишили поза увагою факт, пов'язаний з відкриттям X-променів: працюючи в лабораторії, він перебував у повній ізоляції від зовнішнього світу, записи про свої спостереження тримав у таємниці і заповів спалити відразу після смерті, що і було зроблено. Посилаючись на досліди своїх попередників у галузі газорозрядних процесів, В. Рентген ніколи не згадував І. Пулюя чи його трубки, хоча вони у той час були добре відомі серед науковців. До усього, у 90-х рр. XIX ст. І. Пулюй відіграв вирішальну роль як керівник проектування та будівництва багатьох електростанцій на змінному струмі в Чехії. Якість проектів та їхня реалізація були дуже високими, із дотриманням екологічних вимог навіть сучасного рівня (тому, зокрема, мешканці Праги досі використовують електроенергію, яку дає їм «Пулюєва» електростанція) [1].

Через комерцію, байдужість і брак патріотизму українці втрачають і пам'ятки. Як відомо, на початку 2018 р. сталася жорстока розправа над рештками Олександра Олеся (Кандиби) та його родини. Хоча, сьогодні подібне загрожує багатьом іншим міжвоєнним українським похованням. На Ольшанському кладовищі знайшли спокій свого часу: киянин Юрій Вовк – один із найшанованіших художників міжвоєнної Праги, ім'я якого добре знають і чеські мистецтвознавці; голова дипломатичної місії УНР у Чехословаччині, поет і перекладач, близький приятель Лесі Українки Максим Славінський; міністр пошти і телеграфу уряду УНР, посол УНР у Відні Григорій Сидоренко; член Української Центральної Ради, генеральний суддя УНР Сергій Шелухін; вчений, заступник міністра фінансів в уряді УНР Аполінарій Маршинський; посол УНР у Лондоні Микола Стаховський; посол УНР в Угорщині, лікар і політик Люцій Кобилянський; член Української Центральної Ради, історик Іван Мірний і його дружина, громадська активістка Зінаїда Мірна («Українська Юнона» – О. 3.); письменник і драматург Спиридон Черкасенко; Олекса Приходько – диригент, перший адміністратор відомої у світі Української республіканської капели Олександра

Кошиця; стрілець УГА, архітектор Степан Дзидза; хорунжий Армії УНР, педагог, меценат, культурний і громадський діяч Іван Кобизський (*на свої кошти допомагав утримувати дітей в українському притулку (сиротинці) у Празі – О. 3.*); архітектор, уродженець Житомирщини Артемій Корнійчук; історик, дослідник античної культури Федір Слюсаренко; скульптор Ніна Левитська та її чоловік – композитор Борис Левитський; Микола (Нік) Тобілевич – син відомого режисера, засновника українського професійного театру Миколи Садовського; винахідник і меценат Олександр Ярошевський, чия опіка підтримала не одного українця в Чехії.

Осиротів пам'ятник на могилі відомого українського художника, керівника Української мистецької академії Івана Кульця на пражському Виноградському кладовищі. На цвинтарі Святого Матея в Празі похований видатний учений-хімік, перший в європейській історії міністр охорони здоров'я Іван Горбачевський, на пражському кладовищі «Мальвазинки» похований відомий винахідник, астроном і перекладач Іван Пулюй, на Страшніцкому кладовищі спочиває Іполит Ольгерд Бочковський – археолог, який серед перших у своєму відкритому листі сповістив світ про Голодомор в Україні. Там само похована і Оксана Косач-Шимановська – перекладачка, молодша сестра Лесі Українки.

Перелік українських недоглянутих поховань, як з відомими нам іменами, так і невідомими, на нині чеських кладовищах можна продовжити. Можливо також продовжити і перелік не поцінованих і забутих «гуманітаріїв» і «техніків». Однак, до байдужості, браку патріотизму й комерції варто додати ще й звичайне забуття.

Отже, українська міжвоєнна еліта була і лишалась невід'ємною частиною українського народу і творила глобальний український простір. Українська еміграційна еліта спричинила до появи вагомих культурних надбань, які є в першу чергу надбаннями українськими, а вже опісля світовими. Тому українські нащадки мусять пам'ятати про те, що було раніше створене, і про тих, хто стояв біля витоків створеного.

Крилатий вислів Джорджа Сантаяна «ті, хто не пам'ятають історії, не знатимуть майбутнього» підкреслює головну роль української еміграційної інтелігенції – збереження історичної пам'яті українського народу, а значить – її майбутнього, її незалежності. До того ж, українська еміграційна інтелігенція посприяла ще й такому феномену, як тяглість, неперервність у просторі (*маємо вже четверту хвилю еміграції – О. 3.*). Так, якщо центром інтелектуальної і творчої думки у міжвоєнний період стала українська діаспора Чехословаччини, то у повоєнний час естафета перейшла до української діаспори Австрії й Німеччини, а згодом – до української діаспори США, Канади, Франції. Зрештою така безперервна взаємодія у часі та просторі системно організованих і чітко структурованих національно-патріотичних, інтелектуально-творчих, духовно-культурних і молодіжних організацій та установ посприяла таким результатам: 1) здійсненню давньої мрії української еміграції – проголошенню у 1991 році незалежної соборної держави Україна; 2) створенню глобального українського простору – входженню українців у світове співтовариство шляхом створення інтелектуального, духовно-культурного продукту у країнах проживання. Мусимо про це не забувати.

Summary

The activity of the Ukrainian emigration center in the interwar Czechoslovakia is a bright phenomenon of Ukrainian science and culture. Taken away from the homeland and deprived of elemental means of labor (libraries, archives, collections, own materials), emigration was able not only to create a meaningful and attractive image of Ukrainians, but also to expose its scientific and cultural achievements to the phenomenon of a world-class level. However, as you know, every barrel of honey will find its own spoon of tar. In our case, the "spoon of tar" will be the issue of emigration scientific and cultural losses. Which of them was more: humanitarian or technical? In what way and, most importantly, under what conditions were knowledge and achievements lost? And, finally, why are the ghosts of Olshansky, the Mateyskiy, Malvazinsky cemeteries of Prague awaiting the dumb reproach to us, and with them Melnikovsky, Podebrady, Liberecky, Teresino and German-Yablonsky burials, on which the Ukrainian intellectuals, whom we know a lot or those we do not know about anything? An attempt to answer these questions is the purpose of our intelligence.

Ukrainian political emigration in the Czechoslovak Socialist Republic was, in fact, an intellectual labor emigration that created the foundation for an independent Ukrainian state. She (emigration) performed at least two powerful tasks: he created the prerequisites for the independence of Ukraine and at the same time created the intellectual, spiritual and cultural product of world civilization. For this purpose, a system of structural unions was designed, competently and thoughtfully created, which can be classified into two types: 1) national-political and social-public organizations; 2) scientific and educational, academic, youth, religious, cultural, publishing and information organizations. In turn, the use of such creative intelligence of individual talented individuals, for example, we can trace the emergence of an emigration phenomenon, allows us to talk about a qualitatively new human resource that arose on the basis of the interpenetration and interaction of two (or several) cultures.

Unfortunately, due to commerce, indifference to the lack of patriotism and just human oblivion, the creation of interwar emigration in the Czechoslovakia, the intellectual product is either not used in full or is completely ignored.

Key words: *interwar Czechoslovakia, Ukrainian emigration, humanitarian, technical novelties, achievements, losses.*

Аннотация

Деятельность украинской эмиграционной элиты в межвоенной Чехословакии – яркое явление украинской науки и культуры. Оторванная от родины и лишённая элементарных средств труда (библиотек, архивов, коллекций, собственных материалов), эмиграция смогла не только создать содержательный и привлекательный образ украинства, но и преподнести его научно-культурный вклад к явлению мирового уровня. Однако, как известно, на каждую бочку с мёдом найдётся своя ложка дёгтя. В нашем случае «ложкой дёгтя» будет выступать сам вопрос эмиграционных научно-культурных потерь. Каких из них было больше: гуманитарных или технических? Каким образом и, главное, при каких именно условиях терялись знания и достижения? И, наконец, почему с немым укором ждут нас заброшенные могилы Ольшанского, Свято-Матейского, Мальвазинского кладбищ Праги, а с ними Мельниковские, Подебрадские, Либерецкие, Терезинские и Немецко-Яблонские захоронения, на которых упокоились те украинцы-интеллектуалы, о которых мы знаем слишком много, или те, о которых мы не знаем практически ничего? Попытка ответов на данные вопросы является целью нашей публикации.

Українська політична еміграція в ЧСР була фактично інтелектуально-трудова еміграція, створивши фундамент для незалежного Українського державства. Она (еміграція) виконувала по меншій мері два потужних завдання: творила передумовки для незалежності України і разом з тем створювала інтелектуальний і духовно-куль-

турный продукт мирового уровня. Для этого целенаправленно, грамотно и продуманно создавалась система структурных объединений, которые можно отнести к двум типам: 1) национально-политические и общественно-общественные организации; 2) научно-образовательные, академические, молодежные, религиозные, культурные, издательские и информационные организации. В свою очередь, использование такого творческого интеллекта отдельных талантливых личностей, на примере которых мы можем проследить появление эмиграционного феномена, позволяет говорить о качественно новом человеческом ресурсе, который возник на основе взаимопроникновения и взаимодействия двух (или нескольких) культур.

К сожалению, из-за коммерции, равнодушия, недостатка патриотизма и просто человеческого забвения, созданный межвоенной эмиграции в ЧСР интеллектуальный продукт или не используется в полной мере, либо полностью игнорируется.

Ключевые слова: межвоенная Чехословакия, украинская эмиграция, гуманитаристика, технические новинки, достижения, потери.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гаврилюк О., Шумська В. Учений-енциклопедист з Гримайлова. *Вільне життя плюс*. Тернопіль. 2015. 6 лют. С. 2.
2. Ганіткевич Я. В. Борис Матюшенко – український вчений-гігієніст і суспільно-політичний діяч (до 120-річчя від дня народження). *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2003. № 3. С. 78–82.
3. Енциклопедія некропелезнавства / Автор-упорядник В. О. Жадько. Наук. керівник В. Андрущенко. Київ: Преса України, 2013. 706 с.
4. Зубко О. Ямпільчанин Петро Савицький (1894–1983) та технічні діаманти «De Beers». *Перша Ямпільська науково-красознавча конференція. Матеріали конференції, 28–29 вересня 2018 р.* Ямпіль–Вінниця: ПП Балюк І. Б, 2018. 456 с.
5. Коваль Р. Врятувати могили українських героїв! *Пороги*. Прага: Українська ініціатива в Чеській республіці. Березень–квітень, 2008. С. 8–11.
6. Латинсько-український медичний словник. Злагодив д-ра мед. М. Галин. Видання «Спілки українських лікарів в Чехословаччині» під ред. д-ра мед. проф. Б. Матюшенка й В. Наливайка. Прага, 1928. 302 с.
7. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами (1918–1939). Ч. 1. Прага, 1942. 371 с.
8. Окіпнюк В., Козлов Д. Томос і УНР: як «українській нунції» у Стамбулі боровся за автокефалію УПЦ. URL: <http://argumentua.com/stati/tomos-unr-yak-ukra-nskii-nunts-i-u-stambul-borovsya-za-avtokefal-yu-upts> (Дата доступу: 26.10.2018 р.).
9. Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX–XX століття: 36. наук праць та матеріалів. Львів, 2005. 479 с.
10. Слабошпицький М. 25 поетів української діаспори. Леонід Мосендз. Ідеаліст. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/25poetiv4.html> (Дата доступу: 12.04.2013р.).
11. Уткін О. І. Український вчений-бактеріолог, професор П. Є. Андрієвський (1880–1945) URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-4/14.pdf> (Дата доступу: 12.09.2017р.).
12. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 95-річчя заснування Донецького національного технічного університету): матеріали

Всеукраїнської науково-практичної конференції (Красноармійськ, ДонНТУ, 17–18 березня 2016 р.) / Вст. сл. проф. М. В. Кашуба; відп. ред. проф. М. О. Нікульчев. Красноармійськ: ДВНЗ «ДонНТУ», 2016. 316 с.

13. Шрамченко Л. Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах ЧСР. Статистичний нарис. Подєбриди, 1926. 34 с.
14. Hoshovskyi I., Zasiadko M. Was the Lufthansa Logo Designed by a Ukrainian artist? URL: https://en.cfts.org.ua/articles/was_the_lufthansa_logo_designed_by_a_ukrainian_artist_ (Дата доступу: 27.09.2017 р.).

References

1. Gavrylyuk, O., Shumska, V. (2015). Ucheny`j-encyklopedy`st z Gry`majlova [*Scientist-encyclopedia from Grimaylov*]. Vil`ne zhy`ttya plyus. Ternopil, 6 lyut., 2.
2. Ganitkevych, Ya. V. (2003). Borys Matyushenko – ukrayins`ky`j vcheny`j-gigiyenist i suspil`no-polity`chny`j diyach (do 120-richchya vid dnya narodzhennya) [*Borys Matyushenko – Ukrainian Hygienist and Social-Political Person (to the 120th anniversary of his birthday)*]. Visnyk social`noyi gigiyeny` ta organizaciyi oxorony` zdorov`ya Ukrayiny`, 3, 78–82.
3. Encyklopediya nekropoleznavstva (2013). [*Encyclopedia of necropolis*] (Avtor-uporядny`k V. O. Zhadko. Nauk. kerivny`k V. Andrushhenko). Kyiv: Presa Ukrayiny`.
4. Zubko, O. (2018). Yampil`chanyn Petro Savy`cz`ky`j (1894–1983) ta texnichni diamantry` «De Beers» [*Yampilchanin Petro Savitsky (1894–1983) and technical diamonds "De Beers"*]. Persha Yampil`ska naukovo-krayeznavcha konferenciya / Materialy` konferenciyi, 28–29 veresnya 2018 r., Yampil`–Vinny`cya: PP Balyuk I. B.
5. Koval`, R. (2008). Vryatuvat` mogyl` ukrayins`ky`x geroyiv! [*Save the graves of Ukrainian heroes!*]. Porogy`. Praga: Ukrayins`ka iniciaty`va v Ches`kij respubliki, Bezen`–kviten`, 8–11.
6. Lats`ns`ko-ukrayins`ky`j medy`chny`j slovny`k (1928). [*Latin-Ukrainian Medical Dictionary*] Zlagody`v d-ra med. M. Galy`n. Vy`dannya «Spilky` ukrayins`ky`x likariv v Chexoslovachy`ni» pid red. d-ra med. prof. B. Matyushenka j V. Naly`vajka. Praga.
7. Narizhny`j, S. (1942). Ukrayins`ka emigraciya. Kul`turna pracya ukrayins`koyi emigraciyi mizh dvoma svitovy`my` vijnamy` (1918–1939). [*Ukrainian emigration. Cultural Work of Ukrainian Emigration between Two World Wars (1918–1939)*]. Chasty`na 1. Praga.
8. Okipnyuk, V., Kozlov, D. Tomos i UNR: yak «ukrayins`kij nuncij» u Stambuli borovsya za avtokefaliyu UPCz. [*Tomos and UPR: As a "Ukrainian Nuncio" in Istanbul, i fought for the Autocephaly of the UOC*.] URL: <http://argumentua.com/stati/tomos-unr-yak-ukra-nskii-nunts-i-u-stambul-borovsya-za-avtokefal-yu-upts> (Data dostupu: 26.10.2018 r.)
9. Rody`na Kolessiv u duxovnomu ta kul`turnomu zhy`tti Ukrayiny` kincyа XIX–XX stolittya [*Family of Wheels in the spiritual and cultural life of Ukraine of the end of XIX–XX centuries*]: Zb. nauk pracz` ta materialiv. L`viv, 2005.

10. Slaboshpy`cz`ky`j M. 25 poetiv ukrayins`koyi diaspory`. Leonid Mosendz. Idealist. [25 poets of the Ukrainian diaspora. Leonid Mosendz. Idealist]. URL: <http://ukrlife.org/main/evshan/25poetiv4.html> (Data dostupu: 12.04.2013 r.)
11. Utkin O. I. Ukrayins`ky`j vcheny`j-bakteriolog, profesor P. Ye. Andriyevs`ky`j (1880–1945) [*Ukrainian bacteriologist, professor P. E. Andrievsky (1880–1945)*]. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2017-4/14.pdf> (Data dostupu: 12.09.2017 r.)
12. Fenomen ukrayins`koyi inteligencyi v konteksti global`ny`x transformacij (do 95-richchya zasnuvannya Donecz`kogo nacional`nogo texnichnogo universy`tetu): materialy` Vseukrayins`koyi naukovo-prakty`chnoyi konferencyi (Krasnoarmijs`k, DonNTU, 17–18 bereznya 2016 r.) (2016) [*The phenomenon of the Ukrainian intelligentsia in the context of global transformations (to the 95th anniversary of the foundation of Donetsk National Technical University): materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Krasnoarmeysk, DonNTU, March 17–18, 2016)*] / Vst. sl. prof. M. V. Kashuba; vidp. red. prof. M. O. Nikul`chev. Krasnoarmijs`k: DVNZ «DonNTU».
13. Shramchenko, L. (1926). Ukrayins`ke, bilorus`ke ta gruzy`ns`ke studentstvo na vy`soky`x shkolax ChSR. Staty`sty`chny`j nary`s [*Ukrainian, Belarussian and Georgian students at high schools of the Czech Republic. Statistical essay*] Podyebrady`.
14. Hoshovskyi I., Zasiadko M. Was the Lufthansa Logo Designed by a Ukrainian artist? // Elektronny`j resurs. – Rezhy`m dostupu: https://en.cfts.org.ua/articles/was_the_lufthansa_logo_designed_by_a_ukrainian_artist_ (Дата доступу: 27.09.2017 p.).

Студії історії зарубіжжя

УДК 94(7/8)

«ДОМІНІКАНСЬКИЙ ПРОЕКТ» В ІСТОРІЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДОПОМОГИ ЄВРОПЕЙСЬКИМ БІЖЕНЦЯМ (КІНЕЦЬ 1930-Х – ПОЧАТОК 1940-Х РОКІВ)

Юшкевич Володимир

У статті аналізується один з епізодів міжнародного реагування на ситуацію з німецькими біженцями, що виникла наприкінці 1930-х рр. Під час переговорів на Евіанській конференції 1938 р. представники домініканської делегації заявили про готовність країни прийняти в себе до ста тисяч вимушених мігрантів з Центральної Європи. Ця пропозиція викликала інтерес з боку Міжурядового комітету з питань біженців та американського Президентського дорадчого комітету з питань політичних біженців. Метою статті є дослідження практичної реалізації гуманітарної ініціативи Домініканської республіки стосовно створення аграрної колонії для єврейських втікачів від нацистських переслідувань. При написанні дослідження використовувалися як загальнонаукові (системного аналізу) так спеціально-історичні (історико-системний, історико-описовий, історико-компаративістський, періодизації) методи наукової систематизації та аналізу досліджуваних сюжетів минулого. Також необхідно зазначити, що стаття ґрунтується на принципах науковості, системності та історизму. Підсумки роботи можуть бути використані фахівцями при здійсненні досліджень із всесвітньої історії середини ХХ ст., а також у процесі розробки й викладання нормативних і спеціальних курсів новітньої історії США та історії Латинської Америки. Перспективи подальших досліджень слід пов'язувати з вивченням впливу «Домініканського проекту» на реалізацію американської допомогової політики в інших країнах регіону.

Ключові слова: Домініканська республіка, єврейські біженці, Ф. Рузвельт, Р. Трухільйо, Соса, Джойнт, Д. Розенберг, Д. Розен.

Великі військові конфлікти і соціальні катаклізми традиційно супроводжувалися появою великого числа біженців. Особливо значних масштабів це явище набуло під час та після Першої світової війни. Формування міжнародної системи опіки над вимушеними переселенцями у міжвоєнний період тільки почалося. За таких умов пошук практичних механізмів надання оперативної підтримки та допомоги європейським біженцям наприкінці 1930-х рр. ставало однією з найбільш важливих гуманітарних місій для світової спільноти.

Пропонована тематика американської участі у допомогових акціях є для української історичної науки новою. В той же час тема створення поселення для вимушених європейських мігрантів висвітлювалася в зарубіжних дослідженнях. У контексті історії Голокосту ця тема побіжно згадувалася в роботах Д. Вімана [22] та Р. Бартропа [3]. Різні аспекти організації сільськогосподарського поселення єврейських втікачів від нацизму в Домініканській республіці розглядалися М. Каплан [9] та А. Велсом [20]. Особливості американсько-домініканських стосунків у контексті нової політики

«Доброго сусіда» знайшли відображення у статтях А. Метца [10], Р. Пулея [13]. Проте, вищевказані праці висвітлювали тільки деякі епізоди довоєнного формування заasad політики міжнародної опіки над біженцями. На сьогодні можна констатувати факт недостатнього наукового опрацювання питання участі та оцінювання ролі Сполучених Штатів у процесах координації міжнародних гуманітарних зусиль і реформування організаційного інструментарію для реалізації цих акцій напередодні та у перші роки Другої світової війни.

Метою статті є дослідження співпраці США та Домініканської республіки стосовно практичної реалізації гуманітарної ініціативи зі створення аграрної колонії для єврейських втікачів від нацистських переслідувань. Для написання статті використувалися матеріали єврейської періодики, документи поселенської асоціації, аналітичні доповіді. Особлива увага звертається на місце та роль США у реалізації «домініканського поселенського проекту».

У другій половині 1930-х рр. у зв'язку із триумфом реваншистських настроїв у Німеччині різко загострилися проблеми переслідувань груп людей за дискримінаційними ознаками – інші політичні погляди, етнічне походження, релігійні вподобання тощо. Їм загрожували різноманітні форми репресій – економічне розорення, пониження в політичних та громадянських правах, арешти та ув'язнення, вигнання з країни. На відміну від попереднього десятиліття, тогочасні інтернаціональні інституції, представлені Лігою Націй та Міжнародною організацією праці, не могли впоратися з новими викликами та надати оперативну і дієву підтримку вимушеним мігрантам. Курс німецького керівництва щодо перегляду європейських кордонів та серйозність загрози демографічної катастрофи стали зрозумілими після здійснення анексії Австрії. За таких обставин американський лідер Франклін Делано Рузвельт у березні 1938 р. запропонував скликати міжнародну конференцію з метою координації гуманітарних зусиль для невідкладної допомоги політичним біженцям з Німеччини та Австрії.

Упродовж квітня–травня 1938 р. тривали консультації Держдепу США з іноземними партнерами стосовно місця проведення і точного складу учасників Міжнародного форуму. В кінцевому підсумку для цієї мети було обрано французьке курортне містечко Евіан-ле-Бен. У роботі Евіанської конференції, яка пройшла з 6 по 15 липня 1938 р., взяли участь представники понад тридцяти країн та майже п'ятдесят громадянських організацій. До складу домініканської делегації увійшли дипломати Вірджиліо Трухільйо Моліна (надзвичайний та повноважний посланець у Франції та Бельгії, брат домініканського диктатора) й Сальвадор Парадас (постійний представник країни в Лізі Націй). На одному із засідань конференції брат диктатора Вірджиліо Трухільйо заявив, що Домініканська республіка готова прийняти у себе до 100 тис. європейських біженців з Австрії та Німеччини. Згодом він запропонував чеським промисловцям єврейського походження направити три тисячі євреїв з Чехії на острів, проте політичні події у Східній Європі стали на заваді подальшому опрацюванню шляхів вирішення цього питання.

Після Евіану переговори стосовно можливості розміщення європейських біженців велися з представниками філіппінського, домініканського, британського, французького, нідерландського, австралійського та канадського урядів.

Враховуючи участь більшості країн Латинської Америки в роботі Евіанської конференції та участь представників регіону в засіданнях Виконкому Міжурядового комітету з питань біженців, у Вашингтоні вирішили активізувати залучення південноамериканських держав до наявних і створення нових проектів допомоги вимушеним мігрантам з Німеччини, Австрії та Чехословаччини [3, 62]. Для продовження практичної реалізації гуманітаристських зусиль Білого Дому наприкінці 1938 р. американська делегація мала актуалізувати питання біженців на Восьмій Міжнародній конференції Американських держав у Лімі, яка мала проходити 9–27 грудня 1938 р. Спочатку, в листопаді 1938 р., Франклін Рузвельт на зустрічі з головою дорадчого комітету Джеймсом МакДонадлом попросив прискорити зусилля структури щодо пошуку якомога більшої кількості місць притулку біженців, особливо у Латинській Америці. Потім виконавчий секретар Президентського комітету Джордж Воррен повідомив Держдеп, що шанси на офіційну підтримку Панамериканською конференцією допомоги біженцям мізерні. Більшість країн регіону все ще не розуміли всю гостроту проблеми, а також зробили жорсткішими норми міграційного законодавства після Великої депресії [3, 63]. З іншого боку, Д. Воррен пропонував перевести тему розміщення євреїв у площину двосторонніх відносин, і за цих умов латиноамериканські уряди могли б прийняти значну кількість мігрантів, здатних допомогти у розвитку сільського господарства та промисловості [17, 273].

Не зважаючи на те, що питання допомоги біженцям за підтримки бразильського делегата Евіану Хеліу Лобоса було включене до порядку денного, у кінцевому підсумку ця тема не увійшла до тексту підсумкової декларації та була відхилена членами Пан-Американського Союзу. Більше того, ситуація повторилася за два роки у липні 1940 р. в Гавані під час обговорення питання захисту колоній Франції та Нідерландів. Тоді Державний секретар США Кордел Халл безуспішно намагався залучити країни регіону до колективного вирішення проблем біженців [17, 274]. Невдовзі, представники Аргентини, Уругваю та Парагваю під час обговорення торговельної угоди домовилися про необхідність ухвалення більш жорстких міграційних норм, щоб унеможливити проникнення до себе «небажаних» осіб, що пояснювалося міркуваннями безпеки [22, 792].

Не дивлячись на провал американських ініціатив у Лімі наприкінці 1938 р., вже у січні 1939 р. диктатор Трухільйо та формальний лідер Домініканської республіки «церемоніальний президент» Хасінто Пейнадо схвалили план щодо створення поселення для біженців. Так було покладено початок «Домініканському проекту». Ідею створення єврейського поселення у Санто-Домінго ще 1882 р. висунув генерал Грегоріо Луперон [21, 48–58].

Попри активність американської дипломатії та аналітиків практичне вирішення питання надання оперативної допомоги європейським біженцям проходило не надто

швидко. Після Евіанської конференції 1938 р. вирішення питання розселення європейських біженців експертами бачилося шляхом використання різних механізмів та підходів – розпорочений прийом, робота з квотами, створення агроколоній. Враховуючи потенційні загрози з появою великої кількості біженців у короткотерміновій перспективі, курс на організацію великих територіальних поселень міг себе виправдати. Щоправда, час на збір коштів і проведення переговорів з іноземними урядами зовсім не відповідав реальним викликам кінця 1930-х рр. Завдання зі швидкого створення таких поселень можна було реалізувати винятково в умовах країн, що перебували у значній або повній залежності від США. Для такої ролі представники американської адміністрації обрали дві країни. Так, на Філіппінах діяв спеціальний державний режим перехідного характеру, з частковим американським контролем над внутрішньою та зовнішньою політикою. Повне проголошення незалежності очікувалося тільки в 1946 р. Не дивлячись на наявність власного уряду та державних структур, роль американського генерал-губернатора залишалася високою. У випадку з Домініканською республікою карибська країна ще з 1905 р. передала повний контроль над власною фінансовою системою в руки США.

За умов повільної розбудови структур МКБ втілення допомогівих ініціатив Ф. Рузвельта взяв на себе Президентський дорадчий комітет з питань політичних біженців. Проте, існував елемент «незручності» залучення до проекту гуманітарної допомоги домініканського лідера, який незадовго до того влаштував етнічні чистки всередині своєї країни. Мова йде про «петрушкову різанину» – кривавий апогей реалізації антигаїтянського курсу карибського диктатора. 2–8 жовтня 1937 р. відбулися масові вбивства темношкірого населення гаїтянського походження у прикордонному районі Сібао, розташованому вздовж річки Ріо-Дабахон. Число жертв за різними оцінками коливається від дванадцяти до тридцяти тисяч осіб [18, 590]. Після втручання американців домініканський уряд погодився на арбітраж, офіційно визнав загибель 17 500 гаїтян і відшкодував 525 тис. \$. Названий американським виданням «The Nation» «Гітлером в мініатюрі» домініканський диктатор в інтерв'ю «New York Times» назвав ці події «прикордонними сутичками між фермерами та скотарями».

Тому авторитарний неформальний лідер Домінікани Рафеель Леоніас Трухільйо вирішив використати можливість «відбилити» свою репутацію на міжнародній арені, найперше в очах американського суспільства та істеблішменту. Цей задум, імовірно, було розгадано представниками опозиційних до Трухільйо мігрантських кіл. Так, 18 січня 1940 р. колишній міністр закордонних справ Домініканської республіки Персіо Франко у Вашингтоні поширив заяву, в якій повідомляв, що епохальне для домініканського народу та Західної півкулі рішення стосовно прийому в країні ста тисяч біженців ухвалювалося без відома та згоди її громадян, в одноосібному порядку та у притаманному диктатурі Трухільйо стилі.

7 липня 1939 р. відбувся перший офіційний візит Рафаеля Трухільйо до США. На той момент президентом він не був, і приїхав до Вашингтону в ранзі генералісімуса та головнокомандувача домініканської армії. Сам факт приїзду свідчив про мож-

ливість успішної реалізації задумів диктатора. Упродовж короткого відрізка часу автократ кілька разів приїздив до США – у вересні він зустрівся у Нью-Йорку з Д. Розенбергом, а в жовтні 1939 р. приїхав до США втретє [20, 74].

В останній день проведення американської зустрічі виконкому МКБ, 26 жовтня, відбувся званий обід, організований представником Агро-Джойнту Джеймсом Розенбергом з метою ознайомлення високопоставлених чиновників з «домініканським проектом». Формально колишній президент Трухільйо у Вашингтоні заявив про готовність негайно прийняти в країні 500 родин єврейських біженців, а домініканський посол Андрес Пасторіца повідомив про перспективу розміщення на острові до ста тисяч біженців у майбутньому [16, 8–13]. Зустріч виявилася досить представницькою, на ній були присутні керівники МКБ (Г. Емерсон, Д. Рабілі), представники Президентської ради (Д. Воррен, І. Бовман), політики (Карлос Давіла – колишній президент Чилі, Поль ван Зеланд – колишній прем'єр Бельгії) та інші.

Під патронатом ПДКПБ та АЖАС вирішили створити Домініканську поселенську корпорацію – DORSA. Президентом асоціації став Д. Розенберг, а віце-президентом – Джоозеф Розен. Останній народився у Москві, родина мігрувала за кордон, коли він був дитиною. Ще до Першої світової війни налагодив агробізнес в українських губерніях Російської імперії – мав філії в Харкові та Катеринославі. Після перемоги більшовиків добивався від нової влади повернення громадянських прав євреям «позбавленим». У 1924 р. домовився з радянською владою щодо реалізації масштабного проекту «аграризації» євреїв, суть якого зводилася до масового переселення радянських та іноземних представників єврейської національності до українських степів Північного Причорномор'я з метою їхнього господарського освоєння. До 1937 р. для цих цілей вдалося зібрати 16 млн \$. Напередодні актуалізації «домініканського переселенського проекту» входив до складу спеціальної комісії, ініційованої американською стороною, яка вивчала можливості Британської Гвіани для розміщення там європейських біженців [7, 5].

Ще раніше за направленням Президентського дорадчого комітету з питань політичних біженців у період з 7 березня до 18 квітня 1939 р. у столиці (на той час мала назву Сьюад-Трухільйо) працювала комісія у складі Генрі Бейкера (голова), Вільяма Крамера та Артура Кочера. Комісією було підготовано вичерпний звіт «Польові дослідження поселенських можливостей деяких місцевостей Домініканської республіки» [2]. У доповіді аналізувалася придатність земель атлантичного узбережжя від ріки Маймон до міста Сабана-де-ла-Мар для розміщення великої кількості єврейських біженців. Членами комісії відзначався наявний потенціал для розвитку сільського господарства – 100 тис. акрів могли бути придатні для розселення трьох з половиною тисяч родин. При цьому вказувалося на низький рівень розвитку транспортного сполучення. Серед іншого потенційним агроколоністам пропонувалося займатися звичною для багатьох євреїв торгівлею, до якої місцеві мешканці «не мали здібностей».

З окремою місією наприкінці 1939 р. в Домініканську республіку був направлений керівник DORSA Джеймс Розенберг. Вже під час реалізації проекту рада дирек-

торів організації розширювалася. До складу в різні роки входили: Бернард Кан (скарбник, почесний голова Європейської ради Джойнту), Рубі Мозес (помічниця скарбника), Джон Кленсі (секретар), Ребека Гурвіч Рейхер (виконавчий секретар), Леон Фолк-молодший, Джозеф Хаймен, Руфус Джонс, Александр Кан (один із засновників та віце-президент Джойнту), Едмунд Кауфманн, Луїс Кенеді, Стівен Морріс, Кларенс Пікетт, Ірвінг Сарторіус, Девід Швайцер, Вільям Талхаймер, Джордж Воррен. У жовтні 1941 р. Леон Фолк-молодший буде обраний президентом асоціації [12, 4].

Перед DORSA стояли завдання стосовно переселення, надання медичної та фінансової допомоги мігрантам з Австрії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехословаччини. Штаб-квартира організації розташовувалася у Нью-Йорку, діяльність здійснювала у Сосуа та Сьюдад-Трухільйо. Закордонна робота пов'язана із вербуванням переселенців та збором коштів. В кінцевому підсумку на березі Атлантичного океану було створено єврейське поселення Сосуа [10, 3]. За сприяння DORSA було придбано 22,3 тис. акрів землі. Фінансування забезпечувала американська неурядова організація Арго-Джойнт.

Офіційний старт «домініканському експерименту» дала підписана на початку 1940 р. угода. Церемонія відбулася в домініканській столиці у Національному палаці у присутності секретаря МКБ В. Морріса та представника Держдепу США Роберта Пела. «Переселенський пакт» скріпили своїми підписами міністр внутрішніх справ та поліції Хосе Гарсія, міністр сільського господарства, промисловості та праці Рауль Карбуссія та керівники DORSA Д. Розенберг і Д. Розен [4, 1]. Угода, підписана 30 січня 1940 р. між Домініканською поселенською асоціацією та урядом, гарантувала для єврейських колоністів дотримання релігійних свобод та містила митні й податкові пільги, що мали б сприяти активізації подальшої міграції євреїв. Переселенська акція мала стартувати з п'ятисот родин з перспективою значного розширення аж до прийому ста тисяч мігрантів. Так, кожна родина мала одержати 82 акри землі (33 га), десять корів (передбачалася опція надання двох додаткових голів великої рогатої худоби з розрахунку на одну дитину), мула, коня та кредитні кошти обсягом 10 тис. \$ з низькою процентною ставкою (1 % річних). Угоду було ратифіковано двома палатами домініканського конгресу на спеціальних засіданнях, що пройшли 20–21 лютого 1940 р.

Потенційних поселенців шукав у Європі (Нідерланди, Більгія, Люксембург та окупована частина Франції) представник DORSA Соломон Троун. Доки Італія зберігала нейтралітет у війні, австрійських, чеських та німецьких євреїв відправляли звідти [1, 4]. Потім Троун намагався переправити їх до Швейцарії, а вже звідти до Португалії. Транспортування біженців здійснювалося морським шляхом на пуерторіканських (Coamo), британських (Cameronia) чи американських (S. S. Cherokee) суднах. За домовленістю, кораблі зупинялися на о. Елліс, поблизу Нью-Йорка, який вважався «міграційними воротами» США. Не дивлячись на те, що домініканськими дипустановами у Європі було видано близько п'яти тисяч віз, до місця призначення прибула лише частина з них. На практиці, віза цієї карибської країни давала євреям можливість легально залишити окуповану Європу та рушити в іншому напрямку (Палес-

тина або США). Для незаможних біженців прибуття на Домінікану ускладнювалося через складне транспортне сполучення та вартість переїзду.

Перша група із 37 поселенців прибула в Домініканську республіку в травні 1940 р., а до кінця року їхня кількість досягла чотирьохсот осіб. У Сосуа мігрантами було збудовано синагогу, школу, приватні будинки, гуртожитки, майстерні, невелику лікарню, автономну електростанцію, відкрито підприємство з обробки молока та виготовлення сиру [12, 4]. У липні 1941 р. в Сосуа перебували 234 чоловіки, 90 жінок, 28 дітей – усього 352 особи. Частина єврейських біженців поселилися у столиці країни – Сьюдад-Трухільйо. Зі свого боку, уряд Домініканської республіки виділяв субсидії для придбання землі та розвитку аграрного виробництва. Також представники домініканської влади заявили, що будуть надавати перевагу особам, які мають досвід праці в сільському господарстві.

Початок європейської війни ускладнив пошук спонсорів, тож Джойнт активізував свої зусилля зі збору коштів. Так, на замовлення DORSA компанією Paramount Film Corporation у 1941 р. було створено фільм «Sosua: Heaven in the Caribbean», де висвітлювалося повсякденне життя єврейських поселенців у Сосуа. Також у 1942 р. керівники поселенської асоціації звернулися до генеральної асамблеї єврейських федерацій і фондів допомоги у Чикаго з метою сприяння у пошуку додаткових 150 тис. \$ [8, 2]. Вказувалося на критично важливе значення успішної реалізації домініканського переселенського проекту, що могло б сприяти залученню країн Латинської Америки до повторення подібного досвіду.

«Домініканський проект» також приваблював Президентську раду та МКБ своїм невеликим кошторисом. Так, за підрахунками фахівців, вартість переселенської акції з обрахунку на одного біженця коливалася від 4 тис. \$ (Аргентина та Родезія) аж до 2,5–6 тис. \$ (Палестина). А міграція у Домінікану обійшлася б в 1–1,6 тис. \$ [14, 19]. У кінцевому підсумку під час реалізації проекту на практиці його вартість зросла з 230 тис. до 650 тис. \$, з яких 110 тис. – транспортні витрати. За деякими оцінками, сумарні витрати на домініканську агроколонію майже досягли одного мільйона.

Досвід Сосуа вивчався представниками американського Інституту Брукінгса, які аналізували втілення «цінного експерименту, спрямованого на вирішення проблеми переслідування у цілому світі» та підготували окрему книгу. Авторський колектив очолила Дана Мунро – директор школи суспільних та міжнародних відносин Принстонського університету. Фахівці відзначили практичне значення та унікальність домініканського досвіду тому, що більшість незайнятих територій знаходилися у тропіках і субтропіках, а сприятливий результат цієї агроколонії міг показати, чи буде успішним цей досвід в інших місцях [14].

Після смерті Хасінто Пейнадо 7 березня 1940 р. новим маріонетковим лідером Домініканської республіки став Мануель Тронкосо де ла Конча. Він вручив нагороди шістьом американцям, причетним до створення агроколонії Сосуа. Четверо з них представляли переселенську асоціацію – Д. Розенберг, Л. Фолк-молодший, Д. Швейтцер,

Г. Ліндер [15, 3]. Пізніше Л. Фолк-молодший був нагороджений орденом Дуарте і став почесним доктором місцевого університету [12, 4].

Після початку реалізації «домініканського проекту» можна стверджувати, що задум Трухільйо стосовно покращення відносин зі США вдався. З одного боку, Ф. Рузвельту напередодні виборів було необхідно показати початок практичної реалізації та перші результати своїх ініціатив щодо допомоги на конкретному прикладі. Проте, відсутність значної зацікавленості у прийомі біженців з боку інших країн регіону навіть дозволила одержати деякі преференції. Так, 24 вересня 1940 р. було укладено угоду зі США («пакт Халл-Трухільйо»), за яким країна повертала собі контроль над фінансовою сферою [13, 29–30]. На честь цієї події у столиці було відкрито Монумент економічної свободи.

Функціонування домініканської агроколонії для біженців мало велике символічне та пропагандистське значення. За цим прикладом почали вивчати можливість створення подібних поселень у США. 19 березня 1941 р. Сосу відвідав директор відділу острівних володінь і територій міністерства внутрішніх справ США Руперт Емерсон. Він ознайомився з домініканським досвідом з метою його використання в майбутньому. Тоді мова йшла про створення тимчасового поселення біженців на американських Віргінських островах. Проте ідея міністра Ікеса нагтовхувалася на рішучий опір Держдепу та міністерства військово-морських сил [19, 2]. У жовтні 1941 р. після домініканського досвіду Перу та Венесуела заявили про готовність розмістити у себе європейських політичних біженців [11, 4]. Тоді ж Майрон Тейлор (посланець американського президента у Ватикані) заявив про важливість «домініканського експерименту», довгостроковий ефект колонізації та створення єврейського поселення для біженців.

За планами та деклараціями домініканського керівництва, створення агроколонії Сосу не було одноразовою акцією. З офіційними заявами стосовно готовності продовжити приймати в себе єврейських вимушених мігрантів повноважні представники Домініканської республіки виступали й пізніше. Після завершення Другої світової війни вони ще двічі виявляли бажання прийняти єврейських поселенців. Так, у листопаді 1945 р. домініканським посольством у Вашингтоні було оприлюднено заяву, де йшлося про намір надати притулок додатково декільком тисячам осіб [5, 4]. Потім подібна ініціатива була озвучена вже у квітні 1957 р. під час приїзду чотирьох американських сенаторів до Сосу. Тоді, невдовзі після Суецької кризи, на зустрічі з конгресменами (Чудофф, Доллінджер, Фрейдел, Зеленко) черговий «церемоніальний президент», брат диктатора, генералісімус Гектор Трухільйо повідомив, що Домініканська республіка готова негайно відкрити п'ять тисяч віз для єврейських біженців з Єгипту [6, 3]. Тодішній очільник Сосу Альфред Розенцвейг став першим євреєм, обраним до Палати депутатів Домініканського конгресу.

Отже, «домініканський проект» є маловідомою сторінкою довоєнної історії пошуку місць притулку для європейських політичних біженців. У статті підтверджено тезу, що реалізація поселенського експерименту зі створення агроколонії в Сосу

відбувалася в душі гуманітарних ініціатив президента Ф. Рузвельта і супроводжувалася можливою підтримкою з боку Президентського комітету та американських громадських організацій. Початок світової війни ускладнив втілення проекту в задуманих масштабах. Замість очікуваних ста тисяч єврейських біженців з країн Центральної Європи упродовж 1939–1942 рр. домініканськими дипустановами було видано п'ять тисяч віз, щоправда до Сосуа та Сьюдад-Трухільйо прибули тільки близько семисот переселенців. У результаті дослідження було встановлено комплекс заходів, вжитих американською стороною, направлених на успішну реалізацію домовленостей з домініканською стороною стосовно створення та розбудови сільськогосподарського поселення Сосуа. Перспективи подальших досліджень слід пов'язувати з вивченням впливу «Домініканського проекту» на реалізацію американської допомогової політики в інших країнах регіону.

Summary

The article analyzes one of the episodes of the international response to the situation with German refugees which arose in the late 1930s. Representatives of the Dominican delegation during the negotiations at the Eivan Conference in 1938 declared the country's readiness to host one hundred thousand forced migrants from Central Europe. This proposal was of interest to the Intergovernmental Committee on Refugees and the American Presidential Advisory Committee on Political Refugees. The purpose of the article is to investigate the practical implementation of the humanitarian initiative of the Dominican Republic on the establishment of an agrarian colony for Jewish escapees from Nazi persecution. During the research and preparation of the given article general scientific (of systematic analysis) and special historical (historical-systematic, historical-descriptive, historical-comparative, periodization) methods of scientific systematization and analysis were used. It should also be noted that the article is based on the scientific principles, systematicity and historicism. The results of the paper can be significant for specialists in conducting studies on the world history of the mid-twentieth century, as well as for the development and teaching of normative and special courses on contemporary history of the USA and the history of Latin America. Prospects for further research should be linked to the study of the impact of the "Dominican project" on the implementation of American assistance policies in other countries of the region.

Key words: Dominican Republic, Jewish refugees, FDR, R. Trujillo, Sosua, Joint, J. Rosenberg, J. Rosen.

Аннотация

В статье анализируется один из эпизодов международного реагирования на ситуацию с немецкими беженцами, возникшую в конце 1930-х годов. Во время переговоров на Эвианской конференции 1938 г. представители доминиканской делегации заявили о готовности страны принять у себя до ста тысяч вынужденных мигрантов из Центральной Европы. Это предложение вызвало интерес со стороны Межправительственного комитета по вопросам беженцев и американского Президентского совещательного комитета по вопросам политических беженцев. Целью статьи является исследование практической реализации гуманитарной инициативы Доминиканской республики по созданию аграрной колонии для еврейских беженцев от нацистских преследований. При написании исследования использовались как общенаучные (системного анализа), так и специально-исторические (историко-системный, историко-описательный, историко-компаративистский, периодизации) методы научной систематизации и анализа исследуемых сюжетов прошлого. Также необходи-

мо отметить, что статья основывается на принципах научности, системности и историзма. Итоги работы могут быть использованы специалистами при проведении исследований по всемирной истории середины XX века, а также в процессе разработки и преподавания нормативных и специальных курсов новейшей истории США и истории Латинской Америки. Перспективы дальнейших исследований следует связывать с изучением влияния «Доминиканского проекта» на реализацию американской гуманитарной политики в других странах региона.

Ключевые слова: Доминиканская республика, еврейские беженцы, Ф. Рузвельт, Р. Трухильо, Сосуа, Джойнт, Д. Розенберг, Д. Розен.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. 44 Refugees Embark on Last Lap of Trip to Sosua Colony. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1940. October, 22. Vol. VII. № 164. P. 4.
2. Barker H. D. Report covering field investigations of settlement potentialities existent on selected lands in the Dominican Republic. Washington: Government Printing Office, 1939. 58 p.
3. Bartrop P. R. The Evian Conference of 1938 and the Jewish Refugee Crisis. Cham: Palgrave Macmillan, 2018. 128 p.
4. Dominican Refugee Pact Signed; Settlement to Start Soon on Tract Given by Trujillo. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1940. January, 31. Vol. VI. № 148. P. 1.
5. Dominican Republic Ready to Admit Additional Jewish Immigrants from Europe. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1949. April, 3. Vol. XII. № 268. P. 4.
6. Dominican Republic Willing to Admit 5,000 Jewish Refugees from Egypt. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1957. April, 25. Vol. XXIV. № 79. P. 3.
7. Dr. Joseph Rosen, Agro-joint Director Who Resettled 250,000 Jews in Russia, Dies in N. Y. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1949. April, 3. Vol. XVI. № 77. P. 5.
8. Jewish Federations Asked to Contribute \$150,000 for Colonization in Sosua. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1942. January, 27. Vol. IX. № 22. P. 2.
9. Kaplan M. A. Dominican Haven: The Jewish Refugee Settlement in Sosua, 1940–1945. New York: Museum of Jewish Heritage, 2008. 255 p.
10. Metz A. Why Sosúa? Trujillo's motives for Jewish refugee settlement in the Dominican Republic. *Contemporary Jewry*. 1990. Vol. 11. № 1. Pp. 3–28.
11. Peru, Venezuela Also Ready to Admit Jewish Refugees, Rosenberg Discloses. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1941. October, 21. Vol. VIII. № 258. P. 4.
12. Progress of Jewish Settlement in Dominican Republic Acknowledged by Government. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1941. October, 19. Vol. VIII. № 256. P. 4.
13. Pulley R. H. The United States and the Trujillo Dictatorship, 1933–1940: The High Price of Caribbean Stability. *Caribbean Studies*. 1965. Vol. 5. No. 3. Pp. 22–31.
14. Refugee Settlement in the Dominican Republic. A Survey Conducted Under The Auspices Of The Brookings Institution / ed. by Dana G. Munro. Washington: The Brookings Institution, 1942. 410 p.

15. Schweitzer Named to Direct Work at Sosua; Troncoso Decorates Six. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1941. February, 4. Vol. VIII. № 48. P. 3.
16. Text of the Dominican refugee offer. 1939. October, 19. *Dominican Project. 1939–1941*. Myron C. Taylor Papers. Archivists of the Franklin D. Roosevelt Library and Museum
17. The Nazi Holocaust. Historical articles on the destruction of European Jews. Volume 1. Part 8. Bystanders to the Holocaust / ed. by Michael Robert Marrus. London, Westport: Meckler, 1989. 474 p.
18. Turits R. L. A World destroyed, a nation imposed: the 1937 Haitian Massacre in the Dominican republic. *Hispanic American Historical Review*. 2002. Volume 82. Issue 3. Pp. 589–635.
19. Virgin Islands Refugee Plan Revived in Washington. *Jewish Telegraphic Agency. Daily News Bulletin*. 1941. March, 21. Vol. VIII. № 86. P. 2.
20. Wells A. Tropical Zion: General Trujillo, FDR, and the Jews of Sosúa. Durham, London: Duke University Press, 2009. 480 p.
21. Wischnitzer M. The Historical Background of the Settlement of Jewish Refugees in Santo Domingo. *Jewish Social Studies*. 1942. Vol. 4. № 1. Pp. 45–58.
22. Wyman D. S., Rosenberg C. H. The World Reacts to the Holocaust. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. 981 p.

УДК 94:3391.924 (536)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНІ ЗАТОКИ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЙ «АРАБСЬКОЇ ВЕСНИ»: ВИСНОВКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Швед В'ячеслав

Проаналізовано історичні витоки формування сучасної інтеграційної архітектури у такому ключовому регіоні Близького Сходу, як Затока, визначено головні тенденції та особливості розвитку інтеграційних процесів у зазначеному просторі після революцій «арабської весни». Виявлено основні чинники підвищення ролі арабських монархій в арабському світі протягом зазначеного часу.

Досліджено вплив на ускладнення процесів інтеграції у рамках такого об'єднання, як Рада співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ); таких чинників, як політичне загострення саудівсько-іранського протистояння, близькосхідна політика нового президента США Д. Трампа, катарська криза тощо.

Розглядаються останні спроби Саудівської Аравії спільно з Об'єднаними Арабськими Еміратами сформувати новий центр інтеграційного тяжіння лояльних до них арабських держав, насамперед Єгипту та Йорданії через такі проекти, як новий воєнно-політичний та економічний союз між Саудівською Аравією та ОАЕ, а також проект NEOM.

Сформульовано основні висновки щодо врахування нинішнього стану інтеграційних процесів та геополітичного балансу в регіоні Затоки на реалізацію стратегічних завдань України на Близькому Сході в цілому і у регіоні Затоки зокрема.

Ключові слова: інтеграційні процеси, Близький Схід, Затока, Рада співробітництва арабських держав Затоки, катарська криза.

Протягом останнього десятиліття регіон Затоки, який посідає нині головне місце в арабському світі, зазнав кардинальних змін. «Арабська весна», запекла конфронтація арабських монархій з іранським режимом, прихід до влади нової генерації політиків у Саудівській Аравії та інші чинники призвели до серйозної корекції інтеграційних процесів у зазначеному регіоні, виявили низку нових тенденцій та особливостей.

У цьому контексті важливо здійснити системний аналіз сучасних інтеграційних процесів у зазначеному регіоні арабського світу. Це дозволить опрацювати оптимальний формат стратегічних орієнтирів зовнішньополітичного курсу Української держави з арабськими країнами Затоки, розкрити їхні потенційні можливості як важливих партнерів нашої держави у відстоюванні її територіальної цілісності, поверненні анексованих та окупованих українських територій та у кардинальній трансформації України.

В Україні аналізу цих процесів присвячені роботи О. А. Коппель, Б. О. Пархонського, М. А. Субха, В. О. Шведа та інших. З огляду на важливість аналізу зазначених питань для обґрунтування зовнішньополітичного курсу США у регіоні Затоки, вони активно досліджуються у таких американських аналітичних центрах, як Вашингтонський інститут Близького Сходу, Вашингтонський інститут арабських держав Затоки, Інститут Брукінса та деяких інших.

Незважаючи на пророблену значну роботу у дослідженні запропонованої тематики, існують такі фактично ще невирішені проблеми, особливо у вітчизняній історіографії, як виявлення та аналіз тих чинників, що дозволили арабським монархіям Затоки посісти лідируючі позиції в сучасному арабському світі, роль саудівсько-еміратського альянсу у зміні стратегічного ландшафту Близького Сходу і регіону Затоки, головні чинники сучасної корекції інтеграційних процесів у зазначеному регіоні, формування нових інтеграційних проєктів на основі наявної РСАДЗ і таких країн, як Єгипет, Йорданія тощо.

Метою статті є аналіз особливостей сучасних інтеграційних процесів у регіоні Затоки в контексті тих стратегічних завдань, що постали нині перед Українською державою.

Джерельною базою статті стали аналітичні доповіді про розвиток РСАДЗ, виступи та інтерв'ю керівництва провідних арабських країн Затоки, документи та матеріали офіційного та робочого візитів Президента України П. Порошенка до Держави Кувейт і Держави Катар, фактичний матеріал, що міститься у використаних статтях провідних американських, європейських та арабських фахівців із зазначеної проблематики.

На трансформаційні процеси у Близькосхідному регіоні протягом останнього часу найбільш суттєво вплинули дві події – інтервенція США в Іраку у 2003 р. та події «Арабської весни» 2010–2011 рр., які вирішальним чином і визначили спрямованість змін у геополітичному та геостратегічному балансі сил у регіоні. Внаслідок цих двох ключових моментів в історичному розвитку Близькосхідного регіону відбулось достатньо серйозне зниження ролі таких традиційних регіональних центрів сили, як Багдад, Каїр та Дамаск. Вакуум, що утворився, був заповнений арабськими монархіями Затоки, які виявили енергійність та рішучість. Спираючись на свої колосальні фінансові резерви, відносно внутрішню стабільність та нову динамічну генерацію політиків, вони досить швидко здобули безпрецедентний вплив. Лідерами цієї групи арабських країн Затоки стали Саудівська Аравія та Об'єднані Арабські Емірати, які згодом сформували та запропонували бачення свого власного майбутнього та регіону Затоки в цілому [10].

У 1981 р. шість арабських монархій створили інтеграційне об'єднання – Раду співробітництва арабських держав Затоки (РСАДЗ), яка впродовж майже чотирьох десятиліть була найуспішнішою регіональною структурою на теренах арабського світу, своєрідним локомотивом його історичного поступу. Виникнення РСАДЗ стало результатом внутрішніх регіональних та міжнародних процесів протягом 70-х–80-х рр. ХХ ст., які не лише створили необхідні об'єктивні умови такого інтеграційного об'єднання у просторі Аравійського півострова, але й визначили його головні особливості, ступінь міцності та релейні точки вразливості. Створення такої структури обумовлювалось не лише потребами економічного, соціального та гуманітарного розвитку, а й дуже серйозними безпековими, воєнно-політичними та геополітичними викликами, що постали перед арабськими монархіями наприкінці 1970-х рр. У 1979 р. в Ірані перемогла антишахська революція, після якої в країні було встановлено необмежений теократичний режим, який під гаслами «ісламської революції» розпочав активну експансіоністську політику в регіоні. Буквально через кілька місяців після перемоги революції 1979 р. в Ірані, розпочалася ірано-іракська війна. Ці дві події відіграли надзвичайно важливу роль у якнайшвидшому створенні інтеграційного об'єднання арабських монархій, яке швидко почало набирати рис воєнно-політичного об'єднання [7].

Загалом у процесі історичного розвитку РСАДЗ можна виділити 4 етапи: травень 1981 р. – вересень 2001 р.; вересень 2001 р. – початок 2011 р.; початок 2011 р. – травень 2017 р. і, нарешті, останній, четвертий, який розпочався з 5 червня 2017 р. Протягом першого етапу свого розвитку у Раді була опрацьована та сформована у комплексному вигляді структура регіональної організації, утверджені головні принципи діяльності об'єднання у безпековій, політичній, економічній, фінансовій та гуманітарній сферах. Наступний, другий етап став одним із найуспішніших періодів розвитку РСАДЗ, коли країни-члени Ради досягли серйозних успіхів у розвиткові інтеграційних процесів (укладання економічної угоди у 2001 р., створення спільного ринку РСАДЗ у 2007 р., проголошення створення Монетарного союзу у 2008 р., ухва-

лення єдиної оборонної стратегії у 2009 р. тощо), а також у сфері здійснення політичних та соціальних реформ кожної з країн-членів Ради на національному рівні [15, 2].

Третій етап у розвитку інтеграційного об'єднання характеризується організацією відсічі «арабській весні» та переходу у контрнаступ проти загрози її нової хвилі. Протягом зазначеного етапу було здійснено успішний переворот у Єгипті та відсторонено від влади М. Мурсі – ставленика «Братів-мусульман», формується Об'єднана арабська коаліція, яка розпочала військові дії проти проіранських угруповань хуситів у Ємені [16, 111]. Також характерною прикметою передостаннього етапу розвитку об'єднання стало розгортання «революції зверху» через початок здійснення або оновлення масштабних програм глибоких трансформаційних реформ, що у цілому було своєрідною відповіддю правлячих режимів країн-членів РСАДЗ на «арабську весну».

Лідером цього процесу стала Саудівська Аравія, де нині доволі швидкими темпами відбувається перехід влади до нової генерації дому Саудів – внуків та правнуків засновника саудівської династії. Безперечним лідером цієї групи молодих політиків у Саудівській Аравії, так званих «младосаудитів», став нинішній 33-річний наслідний принц Мохаммед бін Салман. Перехід до розгортання широких трансформаційних зрушень став об'єктивною необхідністю внаслідок дії низки серйозних чинників, пов'язаних передусім із відмовою від рентної моделі економіки та тих складних безпекових викликів, що постали перед Королівством [8].

У Саудівській Аравії та інших арабських монархій були розроблені та почали втілюватися глибокі реформи, які назвали «Баченням» і які визначали пріоритетні стратегії у строках і напрямках досягнення справжньої диверсифікації, випереджаючого розвитку приватного сектору, досягнення всебічного економічного зростання, впровадження механізмів зменшення залежності від закордонної робочої сили. Султанат Оман першим створив «Бачення Оману 2020» у 1995 р., далі подібне зробили Бахрейн та Катар у 2008 р., Кувейт («Бачення Кувейту 2035») та Об'єднані Арабські Емірати («Бачення ОАЕ 2021») у 2010 р. і наприкінці Саудівська Аравія із її «Баченням 2030» у 2016 р. Кілька з цих документів було оновлено та ухвалено у новому форматі, включаючи Оман і Кувейт [4].

Важливість нинішніх перетворень у Саудівській Аравії полягає у тому, що глибокі трансформаційні процеси відбуваються на основі переосмислення та реформування ісламської ідентичності у напрямі більшої поміркованості та толерантності. У цьому плані дуже показовим та значущим став виступ наслідного принца Саудівської Аравії Мохаммеда бін Салмана на форумі «Ініціатива інвестування майбутнього» та його інтерв'ю британській газеті «The Guardian» від 24.10.2017 р. Одним із головних меседжів зазначеного інтерв'ю став заклик до повернення країни до «поміркованого ісламу» та прохання до глобальної підтримки трансформації вкрай консервативного королівства у відкрите суспільство, яка пояснює роль громадян та заохочує інвесторів [3].

Водночас серйозне ускладнення геополітичної та безпекової ситуації у Близько-східному регіоні і безпосередньо у районі Затоки обумовило настання останнього,

четвертого етапу у розвитку РСАДЗ. Головною його характерною рисою стала безпрецедентна катарська криза, що неминуче, незважаючи на всі можливі варіанти її розв'язання, серйозно позначиться на інтеграційних процесах у регіоні Затоки.

Витоки катарської кризи неможливо зрозуміти без врахування того, що на сьогодні найбільш гострий та непримиренний конфлікт у Близькосхідному регіоні є непримиренне саудівсько-іранське протистояння. Саме логікою розвитку та загострення цього протистояння й обумовлена поява катарської кризи. Двоє нинішніх головних лідерів провідних країн РСАДЗ – Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів – наслідний принц Саудівської Аравії Мохаммед бін Салман та наслідний принц Об'єднаних Арабських Еміратів Мохаммед бін Заед аль Нагаян поставили перед собою за мету трансформувати традиційну архітектуру безпеки Ради співробітництва із захисної на наступальну, і у цьому контексті стали вважати надалі неприпустимим існування достатньо автономної зовнішньої політики Катару та підтримання ним нормальних відносин із Іраном [9]. Імпульсивність, нестриманість обох наслідних принців призвела до відкритого конфлікту із Катаром, коли 5 червня 2017 р. чотири арабські країни – Саудівська Аравія, Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн, які об'єдналися у так званий «антитерористичний квартет», оголосили про повну блокаду Катару.

Також необхідно зазначити, що нинішня катарська криза, яка створила пряму загрозу подальшому існуванню РСАДЗ, має глибоке коріння, яке тягнеться ще з початку 90-х рр. минулого століття. Це пов'язано з домінуючим положенням Саудівської Аравії у Раді співробітництва, особливо у сфері регіональної безпеки. Більшість країн-членів об'єднання чинили спротив спробам Саудівської Аравії у Раді співробітництва, особливо у сферах регіональної безпеки. Більшість країн-членів об'єднання чинили спротив спробам Саудівської Аравії нав'язати РСАДЗ свій формат безпечної структури об'єднання. Свого апогею такий спротив досяг у грудні 2011 р., коли була оприлюднена Рядська Декларація, яка проголошувала наміри створити повнокровний союз із уніфікованою військовою структурою, що було підтримано лише Бахрейном [6]. Катар був протягом багатьох років одним із найбільш небезпечних суперників Саудівської Аравії серед арабських монархій. Ефективно використовуючи свої колосальні запаси часу, Катар перетворився на провідного постачальника скрапленого газу на світовому ринку. Це створило сприятливі умови для його відносно незалежного зовнішньополітичного курсу. Ефективно використовуючи свої вражаючі фінансові ресурси та телеканал «Аль-Джазіра», Катар перетворився на спонсора «Арабської весни» та такої її провідної політичної сили, як «Брати-мусульмани». За її допомогою катарське керівництво намагалось реалізувати свої геополітичні амбіції в регіоні та перетворитися на одного із головних акторів як в арабському світі, так і на Близькому Сході [10].

На цьому ґрунті Катар увійшов у відкрите зіткнення з арабськими монархіями, які вбачали саме в цій організації смертельну загрозу свого існування. У березні 2014 р. Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн відкликали своїх

послів з Катару. Цю першу дипломатичну кризу було врегульовано через 9 місяців за посередництвом Еміра Кувейту шейха Сабаха Аль-Ахмеда Аль-Джабара. Однак, у 2017 р. ситуація серйозно змінилася. Після приходу до влади у США нового президента Д. Трампа з його відверто антиіранською позицією, почала складатися тісна антиіранська коаліція у складі США, Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та деяких інших арабських країн, а також Ізраїлю. Позиція президента США Д. Трампа, який прямо звинуватив іранський режим у тому, що він є головним спонсором і організатором тероризму на Близькому Сході, фактично розв'язала саудитам та еміратцям руки у їхньому спільному бажанні покінчити із надто самостійною політикою Катару, насамперед у його відносинах з Іраном. Практично ті жорсткі кроки країн-членів «Антитерористичного квартету» щодо Катару означали публічне показове побиття нинішнього катарського керівництва з тим, щоб він або кардинально змінив свій зовнішньополітичний, відмовився від своїх амбіцій стосовно якоїсь своєї унікальної ролі в регіоні або поступився місцем новій команді.

Катарська криза продовжується вже другий рік і не має за своєю глибиною, непримиренністю та гостротою аналогів в історії становлення та розвитку РСАДЗ. За цей період відносини між Катаром і чотирма країнами «Антитерористичного квартету» продовжували загострюватися, а розкол між ними лише поглибився [6; 5].

Незважаючи на всі зусилля, блокада Катару не тільки не досягла своїх цілей, а навпаки, сприяла формуванню нового альянсу Катар–Туреччина–Іран. Катар значно посилив свою економічну та військово-політичну співпрацю з Туреччиною, яка створила на території Катару свою військову базу. Швидкими темпами розвивається співробітництво Катару з Іраном. Катар повернув до Тегерану свого посла. Торговельний баланс між двома країнами стрімко виріс і досягнув позначки 2 млрд дол. протягом останнього року [5].

Найбільш постраждалою стороною конфлікту виявилась РСАДЗ. Протягом майже чотирьох десятиліть зазначена інтеграційна структура безспідставно вважалась однією із найбільш успішних не лише на регіональному, а й на міжнародному рівнях. Її глибока криза дала поштовх до початку формування нових інтеграційних альянсів. У грудні 2017 р. під час роботи 38-го саміту РСАДЗ було сформовано новий військовий та торговельний союз між Саудівською Аравією та Об'єднаними Арабськими Еміратами у воєнній, політичній, торговельній і культурній сферах заради інтересів обох країн [11]. Цей новий альянс, утворений у рамках РСАДЗ, імовірно, стає базою для формування нового інтеграційного об'єднання, до якого заплановано входження країн-членів «антитерористичного квартету» та Йорданії. Підтвердженням цих намірів є висування наслідним принцом Саудівської Аравії Мохаммедом бін Салманом нового грандіозного мегапроєкту NEOM, який створює необхідні рамкові формати для інтеграції економік Саудівської Аравії, Єгипту та Йорданії. Також дуже показовим є швидка допомога Йорданії з боку Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та Кувейту для подолання економічної кризи, що значною мірою стала наслідком негативного впливу на Йорданію «Арабської весни». Зазначені країни

надали допомогу в обсязі 2,5 млрд дол. для підтримки курсу йорданського динара та забезпечення політичної стабільності в країні [14].

Нинішні особливості та тенденції розвитку інтеграційних процесів та історичного розвитку арабських країн Затоки важливо належним чином враховувати при опрацюванні зовнішньополітичної та безпекової стратегії Української держави. При цьому Україна має враховувати економічний потенціал країн, що входять до РСАДЗ. Арабські країни Затоки в цілому посідають сьогодні 6-те місце у глобальній економіці за обсягами своєї економіки [1].

По-перше, країни-члени РСАДЗ є послідовними прихильниками територіальної цілісності України і дотримуються позиції щодо необхідності повернення України анексованого Криму та частини окупованої території Донецької і Луганської областей. У 2018–2019 рр. важлива країна-член РСАДЗ – Кувейт – буде непостійним членом ради Безпеки ООН, і ця країна виступатиме серйозним союзником у боротьбі із російською агресією, адже майже 30 років тому сам Кувейт пережив фактично таку ж трагедію внаслідок брутальної окупації саддамівським Іраком. Також вкрай важливо, що під час офіційного візиту Президента України П. Порошенка до Кувейту у березні 2018 р. було досягнуто домовленості про координацію зусиль України та Кувейту у раді Безпеки ООН щодо боротьби за відновлення її територіальної цілісності [14]. Також під час свого візиту Президент України П. Порошенко попросив Еміра Кувейту, керівництво цієї країни допомогти Україні стати членом на правах спостерігача такої впливової організації, як Організація ісламської співпраці. Такий крок значно поглибить рівень співпраці України з ісламським світом, тим більше, що такі впливові члени цієї організації, як Саудівська Аравія, Кувейт та Катар – члени РСАДЗ, підтверджують свою готовність всіляко допомагати Україні у забезпеченні законних прав кримськотатарського народу. Перебуваючи в Організації ісламської співпраці навіть на правах спостерігача, Україна отримає серйозні преференції в отриманні інвестицій з боку провідних арабських та інших мусульманських країн.

Не менш важливим є налагодження плідної співпраці України з арабськими країнами Затоки в енергетичній сфері. Особливо велику надію Україна покладає на співпрацю з Катаром у забезпеченні енергетичної безпеки нашої країни. Катар має величезні поклади газу, він постачає на світовий енергетичний ринок майже третину всіх продажів скрапленого газу. Під час робочого візиту Президента України до Катару у березні 2018 р. пророблялось питання щодо надходження до України катарського скрапленого газу танкерами через термінал у Польщі [17]. Така співпраця з Катаром надасть нашій країні велику допомогу у нейтралізації спроб нинішньої російської влади створити серйозну загрозу енергетичній безпеці України.

Також арабські країни Затоки, особливо такі, як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар та Кувейт, мають колосальні інвестиційні можливості, і у цьому контексті співпраця України з цими країнами в інвестиційній сфері має серйозні перспективи [17].

Щодо наявних проблем у взаємовідносинах між країнами-членами РСАДЗ, особливо стосовно шляхів подолання катарської кризи, Україна вважає, що немає альтернативи розв'язання регіональних конфліктних ситуацій шляхом мирних переговорів.

З'ясовано, що перспективними напрямками подальшого опрацювання теми є виявлення потенційних можливостей формування такого нового утворення, як Близько-східний стратегічний альянс (MESA), перспективи збереження та шляхів трансформації Ради співробітництва арабських держав Затоки, місце нинішніх змін у формах співробітництва країн Затоки у загальносвітових історичних транзитивних процесах.

Summary

The article is an attempt to analyse historical roots of creation of the contemporary integration architecture in the Gulf region as well as to disclose principal tendencies and particularities of development the integration processes in the above-mentioned region after «Arab Spring». The author also researches influence on complication of integration processes in the organisation of the Gulf Cooperation Council (GCC) of following factors: significant sharpening of Iran-Saudi confrontation, Middle East policy of the new USA president Donald Trump, Qatar crisis etc.

The article is an attempt to research the latest attempts of Saudi Arabia together United Emirates to formulate a new centre of integration gravity of loyal to them Arab states, first of all – Egypt and Jordan with the help of the following projects like a new military, political and economic union between Saudi Arabia and UAE as well as such project as NEOM.

The author also formulates main conclusions that are to be taken into consideration while evaluating the contemporary condition of integration processes and geopolitical balance in the Gulf region for the implementation of strategic tasks of Ukraine in the whole Middle East and the Gulf region in particular.

Key words: *integration processes, The Gulf, Gulf Cooperation Council, Qatari Crisis.*

Аннотация

Проанализированы исторические истоки формирования современной интеграционной архитектуры в таком ключевом регионе Ближнего Востока, как Залив; определены главные тенденции и особенности развития интеграционных процессов в указанном пространстве после революций «Арабской весны». Выявлены основные факторы повышения роли аравийских монархий в арабском мире на протяжении указанного времени.

Исследовано влияние на усложнение процессов интеграции в рамках такого объединения, как Совет сотрудничества арабских государств Залива (ССАГЗ) таких факторов, как заметное обострение саудовско-иранского противостояния, ближневосточная политика нового президента США Д. Трампа, катарский кризис и другие.

Рассматриваются последние попытки Саудовской Аравии совместно с Объединенными Арабскими Эмиратами сформировать новый центр интеграционного притяжения лояльных к ним арабских государств, прежде всего Египта и Иордании, через такие проекты, как новый военно-политический и экономический союз между Саудовской Аравией и ОАЭ, а также проект NEOM.

Сформулированы основные выводы для учета нынешнего состояния интеграционных процессов и геополитического баланса в регионе Залива на реализацию стратегических задач Украины на Ближнем Востоке в целом и в регионе Залива в частности.

Ключевые слова: *интеграционные процессы, Ближний Восток, Залив, Совет сотрудничества арабских государств Залива, катарский кризис.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Al-Baqmi. Saudi Deputy Crown Prince: Gulf States to Become World's 6th Largest Economy. November 11, 2016. URL: <https://eng-archive.aawsat.com/shuja-baqmi/news-middle-east/saudi-arabia/saudi-deputy-crown-prince-gulf-states-become-worlds-6th-largest-economy>
2. Althaydi M. Jordan between friends and enemies. 14 June, 2018. URL: <https://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2018/06/14/Jordan-between-friends-and-enemies.html>
3. Chulov M. I will return Saudi Arabia to moderate Islam, says crown prince. The Guardian. 24 October, 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/24/i-will-return-saudi-arabia-moderate-islam-crown-prince>
4. Koch Ch. Success and Shortcomings of GCC Economic “Vision” Documents. 31 May, 2017. URL: <http://www.arabdevelopmentportal.com/blog/success-and-shortcomings-gcc-economic-“vision”-documents>
5. Kabalan M. How the blockade on Qatar failed. 4 Jun, 2018 URL: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/blockade-qatar-failed-180602145011055.html>
6. Miller R. The Gulf crisis: How it all started. 1 June, 2018 URL: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/gulf-crisis-started-180531140250121.html>
7. Dr. Omar Al Hassan The GCC's Formation: The Official Version. Aljazeera Centre for Studies. 30 March, 2015. URL: <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533011258831763.html>
8. The new Saudis Chaos in the Middle East casts Saudi Arabia as the Arab world's leader. But it must reform faster. The Economist. May 23, 2015. URL: <https://media.economist.com/news/leaders/21651821-chaos-middle-east-casts-saudi-arabia-arab-worlds-leader-it-must-reform>
9. Trager E. The Muslim Brotherhood Is the Root of the Qatar Crisis. The Atlantic. July 2, 2017. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-muslim-brotherhood-is-the-root-of-the-qatar-crisis>
10. Wahba M. M. The Role of the Gulf Arab States in a Transforming Middle East. September 29, 2017. URL: <http://www.agsiw.org/role-gulf-arab-states-transforming-middle-east/>
11. UAE and Saudis form new partnership separate from GCC. 5 December, 2017. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2017/12/uae-saudi-arabia-form-political-partnership-171205075923016.html>
12. Doha's attitude keeps it isolated from neighbors. The Arab Weekly. 03 June, 2018. URL: <https://the arabweekly.com/dohas-attitude-keeps-it-isolated-neighbours>
13. Катар готовий надати Україні скраплений газ – Глава держави. 20 березня 2018 р. URL: <http://www.president.gov.ua/news/katar-gotovij-nadati-ukrayini-skraplenij-gaz-glava-derzhavi-46522>
14. Президент України провів зустріч з Віце-прем'єр-міністром, Міністром закордонних справ Кувейту. 18 березня 2018 р. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-z-vice-premyer-ministrom-46466>

15. Субх М. А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001–2010 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2015. 26 с.
16. Швед В. О. «Арабська весна» у контексті сучасного трансформаційного процесу на Близькому і Середньому Сході. *Проблеми всесвітньої історії*. 2016. № 1. С. 109–122.
17. Це потужний поштовх, який значно активізує співпрацю України з країнами Затоки – Президент про переговори у Катарі. 20 березня, 2018 р. URL: <http://www.president.gov.ua/news/ce-potuzhnyj-poshtovh-yakij-znachno-aktivizuye-spiivpracyu-uk-46526>

References

1. Al-Baqmi. Saudi Deputy Crown Prince: Gulf States to Become World's 6th Largest Economy. November 11, 2016. URL: <https://eng-archive.aawsat.com/shuja-baqmi/news-middle-east/saudi-arabia/saudi-deputy-crown-prince-gulf-states-become-worlds-6th-largest-economy>
2. Althaydi, M. Jordan between friends and enemies. 14 June, 2018. URL: <https://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2018/06/14/Jordan-between-friends-and-enemies.html>
3. Chulov, M. I will return Saudi Arabia to moderate Islam, says crown prince. The Guardian. 24 October, 2017. URL: <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/24/i-will-return-saudi-arabia-moderate-islam-crown-prince>
4. Koch, Ch. Success and Shortcomings of GCC Economic “Vision” Documents. 31 May, 2017. URL: <http://www.arabdevelopmentportal.com/blog/success-and-shortcomings-gcc-economic-“vision”-documents>
5. Kabalan, M. How the blockade on Qatar failed. 4 Jun, 2018 URL: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/blockade-qatar-failed-180602145011055.html>
6. Miller, R. The Gulf crisis: How it all started. 1 June, 2018 URL: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/gulf-crisis-started-180531140250121.html>
7. Dr. Omar Al Hassan The GCC's Formation: The Official Version. Aljazeera Centre for Studies. 30 March, 2015. URL: <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533011258831763.html>
8. The new Saudis Chaos in the Middle East casts Saudi Arabia as the Arab world's leader. But it must reform faster. The Economist. May 23, 2015. URL: <https://media.economist.com/news/leaders/21651821-chaos-middle-east-casts-saudi-arabia-arab-worlds-leader-it-must-reform>
9. Trager, E. The Muslim Brotherhood Is the Root of the Qatar Crisis. The Atlantic. July 2, 2017. URL: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-muslim-brotherhood-is-the-root-of-the-qatar-crisis>
10. Wahba, M. M. The Role of the Gulf Arab States in a Transforming Middle East. September 29, 2017. URL: <http://www.agsiw.org/role-gulf-arab-states-transforming-middle-east/>

11. UAE and Saudis form new partnership separate from GCC. 5 December, 2017. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2017/12/uae-saudi-arabia-form-political-partnership-171205075923016.html>
12. Doha's attitude keeps it isolated from neighbors. The Arab Weekly. 03 June, 2018. URL: <https://theArabweekly.com/dohas-attitude-keeps-it-isolated-neighbours>
13. Katar gotovij nadati Ukrayini skraplenij gaz – glava derzhavi. 20 bereznya 2018 [*Katar is ready to deliver Ukraine liquefied gas – Head of State*]. URL: <http://www.president.gov.ua/news/katar-gotovij-nadati-ukrayini-skraplenij-gaz-glava-derzhavi-46522>
14. President Ukrayini proviv zustrich z vice-premierom, ministrom zakordonnyh sprav Kuveyta, 2018, 18 bereznya [*The President of Ukraine conducted meeting with the vice-premier-minister, minister of foreign affairs of Kuwait*]. URL: <http://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-z-vice-premyer-ministrom-46466>
15. Subh, M. Transformatsiyni procesi v krainah Rady spivrobitnistva arabskyh derzhav Zatoky v procesah globalizacii (2001–2010 rr.) [*Transformations processes in Arab Gulf States (2001–2010)*]. Abstract of Ph. D. thesis. Kyiv, 2015.
16. Shved, V. O. «Arabska vesna» v konteksti suchasnyh transformactiynyh procesiv na Blizkomy i Sereidnyomy Shodi [*«Arab spring» in the Context of Contemporary Transformations Process in the Near and Middle East*]. Problemi vsesvitnoyi istorii: naukovyi zhurnal, 2016, 1, 109–122.
17. Ce potuzniy poshtovh yakiy znachno aktivizuye spivpratcu Ukrayini z krainami Zatoki, 20 bereznya 2018 [*This is a strong impuls which significantly activates the cooperation of Ukraine with Gulf States, March 20, 2018*]. URL: <http://www.president.gov.ua/news/ce-potuzhnyj-poshtovh-yakij-znachno-aktivizuye-spivpracyu-uk-46526>.

УДК 340.15:342.7

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В ІРАНІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПРОБЛЕМИ ВІД МАХМУДА АХМАДІНЕЖАДА ДО ХАСАНА РУХАНІ

Пилипенко Вікторія

Основним завданням автора є спроба показати особливість формування державної політики Ісламської Республіки Іран за президентства Махмуда Ахмадінежада й Хасана Рухані щодо впровадження та дотримання Декларації прав людини і громадянина в усіх сферах суспільного та політичного життя країни.

В основі методологічної бази дослідження покладено загальнонаукові принципи аналізу та синтезу, метод критичного аналізу джерел та історико-генетичний метод, що дали можливість прослідкувати динаміку розвитку ситуації в Ірані навколо дотримання прав людини. У пропонованій статті дослідником було використано системний підхід, завдяки якому вдалося виявити складові елементи побудови іранської державної політики щодо опозиційних сил, правозахисників та незалежних журналістів.

Іран залишається державою, де ситуація з дотриманням прав людини знаходиться у неконтрольованому міжнародною спільнотою стані. Найбільше загострення протистояння між правозахисниками та владою спостерігалось під час президентства М. Ахмадінежада, коли почали говорити про тотальну несвободу не лише на політичному, але й на побутовому рівні. Позитивні тенденції з гарантування прав людини намітилися після приходу до влади Х. Рухані. Проведені ним реформи законодавчої системи, прийнята Хартія громадянських прав, попри наявні проблеми, дають можливість говорити про включення Тегерана до правового поля й поступового виходу з міжнародної ізоляції.

Результати та висновки аналізованої проблеми у перспективі можуть бути використані для порівняння рівня дотримання прав людини в Ірані з іншими державами близько-східного регіону.

Ключові слова: *Іран, Ахмадінежад, Рухані, Декларація прав людини і громадянина, Генеральна Асамблея ООН, хартія, правозахисники, політичні в'язні.*

Прийняття Загальної декларації прав людини у грудні 1948 р. заклало підґрунтя до становлення процедури міжнародного захисту прав людини, де основоположну роль відіграє ООН та створені на його основі правозахисні Міжамериканська й Африканська системи. Подібного регіонального механізму захисту прав людини у державах Перської затоки створено не було. Цей факт започаткував дискусію у наукових колах щодо доцільності актуалізації проблеми з дотриманням прав людини у державах Близького Сходу. Так, ще у 1982 р. професор Бутрос Б. Галі зазначав, що домінуючими в арабських державах є проблеми економічного розвитку, оновлення та укріплення суверенітету і безпеки, а тому питання демократії не належать до першочергових у системі державного будівництва [1, 575]. Тоді як К. Меніович зауважував, що основною перепорою до участі мусульманських держав у міжнародних угодах з прав людини є суто ісламський підхід, що базується на принципах Шаріату та Корані як джерелу права [9, 128]. Водночас домінування негативних тенденцій у питанні розвитку громадянських прав і свобод у країнах Перської затоки, хоч і надає актуальності дослідженню ситуації з дотриманням прав людини в Ірані в останні десятиліття, але демонструє низьку зацікавленість цим питанням українських іранознавців. Серед українських дослідників, які піднімали питання про дослідження рівня громадянських свобод в Ірані й близькосхідному регіоні загалом, можна назвати К. Меніовича [9] та Я. Коваленко. Більш ширше розглядають питання з дотриманням прав людини в Ісламській Республіці Іран (далі – ІРІ) російські дослідники, зокрема Н. Ганеа [2], Н. Жаданов [3] та С. Челала [21]. Отже, виходячи з актуальності та недостатнього розкриття проблеми у вітчизняній історіографії, мета статті – показати особливість формування державної політики ІРІ за президентства М. Ахмадінежада й Х. Рухані щодо впровадження та дотримання Декларації прав людини і громадянина. Для реалізації поставленої мети в якості джерельної бази дослідження були використані резолюції і постанови Генеральної Асамблеї ООН (далі – ГА ООН) та офіційні заяви іранських високопосадовців.

З моменту утворення Ісламська Республіка Іран позиціонує себе як претендент на статус регіонального лідера з особливим, не орієнтованим ні на Схід, ні на Захід, шляхом політично-економічного розвитку. Однак, посідаючи 27 місце у світі за по-

казниками ВВП й маючи одну із найбільш потужних економік в ісламському світі, Іран залишається державою із незадовільним рівнем гарантування політичних і громадянських свобод [17]. Так, за рейтингом становища політичних і громадянських свобод у державах світу, що проводяться міжнародною неурядовою організацією Freedom House, ІРІ займає 185 позицію з 210 та належить до держав із повною відсутністю свободи [18].

Доволі гостро проблема порушення прав людини в Ісламській Республіці постала за часів президента Махмуда Ахмадінежада і проявилася у вигляді масових арештів опозиційних активістів у ході та після президентських виборів 12 червня 2009 р. За ініціативи президента були організовані обшуки і катування правозахисників, студентів, журналістів, арешти демонстрантів [12]. Зокрема, усі можливі факти порушення прав людини за наказом іранського президента, а саме: тортури, страти, організовані на найвищому рівні з порушенням міжнародних договорів, побиття камінням, репресії і дискримінація проти жінок, зазначалися у Резолюції ГА ООН від 18 грудня 2009 р. Резолюція, прийнята для попередження розгортання масових урядових чисток, висловлювала глибоке занепокоєння відомою Ірану співпрацювати з експертами, наділеними спеціальними мандатами ООН щодо моніторингу і попередження порушення прав людини [13]. Постійний представник ІРІ в ООН Мохаммад Хазаї різко розкритикував цей документ, назвавши його «політично вмотивованим, що провокує конфронтацію і поляризацію» [7]. Однак заяви М. Хазаї не лише не були взяті до уваги, але й розцінювалися як прямий крок до міжнародної ізоляції Ірану, що набувала реальних обрисів після введення у липні 2010 р. США чергових антиіранських санкцій. Підписаний американським президентом Обамою «Закон про всеохоплюючі санкції по відношенню до Ірану, притягненні до відповідальності і дивестування» містив перелік посадових осіб, причетних до придушення антиурядових виступів 2009 р., що потягли за собою порушення прав іранських громадян-протестувальників або членів їхніх сімей [19]. Подібні заходи ООН за сприяння Вашингтону сприяли тому, що у 2011 р. М. Ахмадінежад все ж погодився з рішенням Ради ООН з прав людини про призначення Спеціального доповідача у сфері прав людини в Ірані [12].

Надані факти нового витка порушення прав людини в Ірані лише доповнювали загальну несвободу, що проявлялася у вигляді широкого застосування смертної кари, у тому числі і до неповнолітніх, відрізання кінцівок, фізичної ліквідації політичних опонентів і борців за реалізацію прав жінок.

Найбільш гучними стали справи Шаді Садр, Рахелех Азгарізаде та Насім Хосраві, які виступали за розширення прав жінок. Приміром, адвокат Шаді Садр, яка виступала захисником учасників демонстрації 2006 р. за ліквідацію законодавчого закріплення дискримінації жінок, сама була позбавлена волі за звинуваченнями в антидержавній діяльності. Двом іншим жінкам при арешті у лютому 2008 р. під час збору підписів за розширення прав жінок інкримінували «пропаганду проти державного устрою», що передбачає позбавлення волі до шести місяців [4, 13–16].

Значно впливає на сприйняття ІРІ як держави без свободи затвердження на рівні Кримінального кодексу застосування смертної кари по відношенню до неповнолітніх. Згідно з даними агентства Франс-Пресс, у 2007 р. було повішено 298 осіб (включаючи дітей), а у 2008 – 117 осіб. Станом на 2017 р. Amnesty International у ході розслідування підтвердила факти виголошення смертних вироків 4 неповнолітнім особам [16, 54]. При цьому, у звіті наголошувалося, що подібні судові рішення щодо осіб, молодших за 18 років, порушують умови міжнародних договорів – Пакту про цивільні і політичні права, Конвенції прав дитини [21].

Окрім поширеної практики застосування смертної кари і побиття камінням (стаття 119 кримінального кодексу регламентує навіть розмір каміння, щоб смерть засудженого не наставала одразу після одного-двох ударів) Іран є лідером у близько-східному регіоні за кількістю політичних в'язнів та ув'язнених іноземних громадян [3, 374]. Щодо останніх, то доволі гучним виявився судовий процес над двома американськими туристами – Джейн Брауер та Джош Фатал – заарештованими влітку 2009 р. при перетині іранського кордону з боку Іраку та звинуваченими у шпигунстві з подальшим відбуванням 8 років тюремного ув'язнення. При цьому ініціатива М. Ахмадінежада відпустити арештантів як символ доброї волі напередодні сесії ГА ООН зустріла рішучий спротив з боку представників судової системи і викликала внутрішньополітичну кризу [10].

Непоодинокими також є факти порушення прав представників релігійних меншин, особливо бахаїстів: несанкціоновані рішенням суду затримання, тривалі терміни ув'язнення, тортури і жорстоке поводження, примусове закриття підприємств і заборона займати державні посади. Увагу громадськості було зосереджено на долі бахаїстської сім'ї Рахім'янів, в якій обох із подружжя позбавили волі за викладання в Бахаїстському інституті, а неповнолітніх дітей передали під опіку літній бабусі [2, 139]. Марні спроби спеціального уповноваженого ООН з прав людини домогтися звільнення викладачів змусили його у березні 2013 р. констатувати, що «становище бахаїстів в Ірані є одним із найбільш очевидних випадків переслідування з боку держави» [8].

Дещо позитивна тенденція у справі дотримання прав людини в Ірані намітилася з приходом до влади у серпні 2013 р. Хасана Роухані, який позиціонує себе як поміркований політик, готовий до компромісу з країнами Заходу у вирішенні ряду спірних питань. Під час передвиборчої агітації він, зокрема, виступив із проектом «Хартії громадянських прав», що передбачає рівність усіх громадян без будь-якої дискримінації за ознаками раси, віросповідання і статі. У ній також передбачалося надання більшої свободи політичним партіям і національним меншинам, а також право на справедливий судовий розгляд, свободу зібрань і правовий захист кожного [11].

Обговорення проекту Хартії розпочалося з січня 2014 р., коли в мережу Інтернет було запущено декілька технічних планів з покращення ситуації у дотриманні прав людини. Остаточний варіант документа був опублікований у грудні 2016 р. та викликав значну дискусію серед експертів, які знайшли в Хартії цілий ряд недоліків: відсутність поняття «громадянство», а отже, й розуміння гарантування прав особи-

громадянину, відсутність механізму реалізації положень документа, особливо у тій частині, що регламентує права жінок, тощо [20].

Увесь процес підготовки до підписання Хартії перебував під пильним контролем Генасамблеї ООН та міжнародних правозахисних організацій. Так, у прийнятій 19 грудня 2014 р. Резолюції більшу увагу було приділено співвідношенню між де-юре і де-факто ліквідації дискримінації національних меншин, жінок, розробленню механізму притягнення до відповідальності за порушення прав людини, у тому числі й судові органи та служби безпеки [14]. Поруч із Резолюцією ГА ООН щодо ситуації з дотриманням прав людини в Ірані світовій громадськості було представлено Доповідь Сари Лі Уйтсон, директора організації Human Rights Watch, де зазначалося, що Іран залишається однією із найбільших у світі в'язниць для журналістів і блогерів. Також зауважувалося, що влада продовжує систематично блокувати веб-сайти, знижує швидкість Інтернету і глушить іноземні супутникові трансляції [6].

Негативна тенденція щодо обмеження вільного доступу до веб-сайтів і сторінок у соцмережах зберігалася станом на 2016 р., про що свідчить судова заборона на відкриття доступу до Facebook, Twitter та YouTube. Досить показовою є відмова уряду підтримати судову заборону на блокування популярного месенджера Telegram [16, 48]. Значні позитивні кроки у напрямі узгодження іранського законодавства з міжнародною нормативно-правовою базою у сфері захисту прав людини були відзначені на черговому засіданні ГА ООН. Прийнята 19 грудня 2016 р. Резолюція зазначила позитивні зміни до окремих розділів Кримінально-процесуального кодексу, готовність іранської сторони прийняти афганських біженців із гарантуванням доступу до основних послуг, а також відкритість Високої ради з прав людини до діалогу зі Спеціальним доповідачем з питань про становище у сфері прав людини в Ірані [14].

Однак, чергові президентські вибори у 2017 р. та пов'язані з ними арешти представників опозиційних сил, тримання під вартою правозахисників, придушення акцій протесту проти корупції і політичних репресій викликали занепокоєння міжнародних організацій, що знайшло вираження у Резолюції ГА ООН. У документі містилися невдоволення фактами обмежень прав на свободу думок, совісті, релігії й переконань, а також великої кількості оголошених смертних вироків щодо злочинів неповнолітніх. При цьому реакція Тегерана була вкрай негативною, а сама Резолюція ООН названа документом, що підтримує спонсорів тероризму і є такою, що підриває «вищий статус прав людини» [5]. Проте, подальшого напруження у відносинах між країнами-членами ООН та Іраном, попри прогнози деяких політологів, не відбулося. Свідченням досягнення компромісу двома сторонами стала Резолюція ГА ООН від 19 грудня 2017 р., де було відзначено позитивні кроки у реформуванні законодавства Ісламської Республіки у напрямку розширення гарантування прав людини та громадянина [15].

Таким чином, Іран залишається державою, де ситуація з дотриманням прав людини знаходиться у вкрай тяжкому неконтрольованому стані. Найбільше загострення притистою між правозахисниками та владою спостерігалось під час президент-

ства М. Ахмадінежада, коли почали говорити про тотальну несвободу не лише на політичному, але й на побутовому рівні. Позитивні тенденції з покращення ситуації навколо гарантування прав людини намітилися після приходу до влади Х. Рухані. Проведені ним реформи законодавчої системи, прийнята Хартія громадянських прав, попри наявні проблеми, дають можливість говорити про включення Тегерана до правового поля і його поступового виходу з міжнародної ізоляції.

Подальшою перспективою дослідження мають стати спроби компаративного аналізу політики держав Близького і Середнього Сходу з питань дотримання прав людини та відповідності цієї політики нормам міжнародного гуманітарного права.

Summary

The author's key task is to make an effort in presenting the specifics in the formation of the state policy of the Islamic Republic during the rule of the presidents Mahmoud Ahmadinejad and Hassan Rouhani over the implementation and adhering of the Declaration of Human Rights in each area of the social and political life of the country.

The methodological basis of this research consists of the general scientific principles of the analysis and synthesis, the method of the critical analysis of sources and the historical and genetic approach, which gave the opportunity to observe the unfolding situation in Iran towards the respect for human rights.

In the given article the research worker used the system-wide approach which inspired to bring to light the component elements of the nation building of Iran's state policy concerning the opposition forces, human rights activists and independent journalists.

Iran belongs to those states, where the situation relating the respect for human rights is still uncontrolled. In particular, the radicalization of the opposition between the human rights activists and the authorities became visible during the rule of the president Mahmoud Ahmadinejad, when appeared the talks about the total unfreedom not only in the political but in daily life as well. The positive trends concerning the guarantees of human rights were shown after Hassan Rouhani's coming to power. The reforms of a legislative system undertaken by him, including the adopted Charter on human rights despite the obvious problems allow us to speak about the inclusion of Teheran in the legal framework as well as the gradual end to international isolation.

In the long view, the results and conclusions concerning the analyzed problem can be used for the comparison of the respect for human rights in Iran and the other countries of the Middle East region.

Key words: *Iran, Ahmadinejad, Rukhani, Declaration of Human Rights and Citizen, UN General Assembly, charter, human rights defenders, political prisoners.*

Аннотация

Основной задачей автора является попытка показать особенности формирования государственной политики Исламской Республики Иран во время пребывания при власти президентов Махмуда Ахмадинежада и Хасана Рухани в отношении внедрения и выполнения норм Декларации по правам человека и гражданина.

Методологическую базу исследования составляют общенаучные принципы анализа и синтеза, метод критического анализа источников и историко-генетический метод, которые предоставили возможность отследить динамику развития ситуации в Иране вокруг соблюдения прав человека. В предлагаемой статье исследователем было использовано системный подход, благодаря которому удалось определить составляющие части иранской государственной политики в отношении оппозиционных сил, правозащитников и независимых журналистов.

Иран остается государством, где ситуация с соблюдением прав человека находится на неподконтрольном мировому сообществу уровне. Наиболее остро противостояние между правозащитниками и властью было отмечено во время президента М. Ахмадинежада, когда мировые СМИ начали сообщать о тотальной не свободе не только на политическом, но и на бытовом уровне. Положительные тенденции по предоставлению гарантий соблюдения прав человека наметились после прихода к власти Х. Рухани. Организованные им реформы законодательной системы, принятая Хартия гражданских прав, вопреки имеющимся проблемам, дают возможность предположить о начале включения Тегерана в правовое поле и постепенном его выходе из международной изоляции.

Результаты и выводы проанализированной проблемы в перспективе могут быть использованы для проведения сравнительного анализа уровня соблюдения прав человека в Иране с другими странами ближневосточного региона.

Ключевые слова: Иран, Ахмадинежад, Рухани, Декларация прав человека и гражданина, Генеральная Ассамблея ООН, хартия, политические заключенные.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Boutros Ghali. The League of Arab States. Karel Vasak. Dimensions of human rights. Westport: Greenwood Press. 1982. Vol. 1. P. 575–580.
2. Ганеа Н. «Бахаист за рулем»: типология религиозной дискриминации. *Equal Rights Review*. 2016. № 16. С. 139–160.
3. Жаданов Н. В. Права человека в исламе. Москва: Наука, 2003. 789 с.
4. Защита прав человека в меняющемся мире / Amnesty International. Лондон, 2008. 62 с.
5. Иран назвал резолюцию по правам человека ГА ООН неприемлемой. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4732780> (дата звернення: 10.12.2018).
6. Иран: нарушение прав человека продолжают при новой администрации. URL: <https://www.hrw.org/ru/news/2014/01/21/252399> (дата звернення: 10.12.2018).
7. Комитет ООН осудил нарушение прав человека в Иране. URL: <https://korrespondent.net/world/1019996-komitet-oon-osudil-narusheniya-prav-cheloveka-v-irane> (дата звернення: 10.12.2018).
8. Международное сообщество бахаистов. «Специальный докладчик ООН по вопросу о свободе религии или убеждений обсуждает новый доклад о насилии в отношении баханстов в Иране». URL: <http://News.Bahai.Org/Story/945> (дата звернення: 10.12.2018).
9. Меніович К. О. Права людини в арабських країнах Перської затоки: Арабська хартія прав людини. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Вип. 83. С. 128–130.
10. Нарушение прав человека в Иране. URL: <http://www.iimes.ru/?p=13296> (дата звернення: 10.12.2018).
11. Новый президент Ирана должен выполнить обещания в сфере прав человека. URL: <https://amnesty.org.ru/node/2520/> (дата звернення: 10.12.2018).
12. ООН будет отслеживать положение в области прав человека в Иране. URL: <https://amnesty.org.ru/node/1809/> (дата звернення: 10.12.2018).

13. Положение в области прав человека в Исламской Республике Иран: Резолюция Генеральной Ассамблеей ООН от 18 декабря 2009 г. № 64/176. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/64/176> (дата звернення: 10.12.2018).
14. Положение в области прав человека в Исламской Республике Иран: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 18 декабря 2014 г. № 69/190 URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/69/190> (дата звернення: 10.12.2018).
15. Положение в области прав человека в Исламской Республике Иран: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 19 декабря 2017 г. № 72/189. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/189> (дата звернення: 10.12.2018).
16. Права человека в мире: доклад Amnesty International о состоянии прав человека в мире. Лондон, 2018. 316 с.
17. Рейтинг стран мира по уровню Валового Внутреннего Продукта: информация об исследовании и его результаты. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info> (дата звернення: 10.12.2018).
18. Рейтинг стран мира по уровню политических и гражданских свобод. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/freedom-the-world/info> (дата звернення: 10.12.2018).
19. Справка: Закон о всеобъемлющих санкциях в отношении Ирана, привлечении к ответственности и дивестировании (CISADA). URL: https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Documents/CISADA_russian.pdf (дата звернення: 25.12.2018).
20. Хартия новых прав президента Рухани. URL: <https://iranprimer.usip.org/blog/2014/feb/10/president-rouhani%E2%80%99s-new-rights-charter> (дата звернення: 10.12.2018).
21. Челала С. Нарушение прав человека в Иране достигли беспрецедентных масштабов. URL: <https://www.epochtimes.ru/content/view/14851/9/> (дата звернення: 10.12.2018).

References

1. Boutros, Ghali (1982). The League of Arab States. Karel Vasak. Dimensions of human rights [*The League of Arab States. Karel Vasak. Dimensions of human rights*]. Westport: Greenwood Press, vol. 1, 575–580.
2. Ganea, N. (2016). «Bahaist za rulem»: tipologiya religioznoj diskriminacii [*«Baha'is driving»: a typology of religious discrimination*]. Equal Rights Review, № 16, 139–160.
3. Zhadanov, N. V. (2003). Prava cheloveka v islame [*Human rights in Islam*]. Moskva: Nauka.
4. Zashita prav cheloveka v menyayushemsya mire [*Protecting human rights in a changing world*] (2008) / Amnesty International.London.
5. Iran nazval rezolyuciyu po pravam cheloveka GA OON nepriemletoj [*Iran called the UN GA resolution on human rights unacceptable*]. URL: <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4732780> (дата zvernennya: 10.12.2018).
6. Iran: narushenie prav cheloveka prodolzhayutsya pri novej administracii [*Iran: human rights abuses continue under new administration*]. URL: <https://www.hrw.org/ru/news/2014/01/21/252399> (дата zvernennya: 10.12.2018).

7. Komitet OON osudil narushenie prav cheloveka v Irane [*UN Committee Condemns Violation of Human Rights in Iran*]. URL: <https://korrespondent.net/world/1019996-komitet-oon-osudil-narusheniya-prav-cheloveka-v-irane> (data zvernennya: 10.12.2018).
8. Mezhdunarodnoe soobshestvo bahaistov. «Specialnyj dokladchik OON po voprosu o svobode religii ili ubezhdenij obsuzhdaet novyj doklad o nasilii v otnoshenii bahaistov v Irane» [*International Baha'i community. «UN Special Rapporteur on freedom of religion or belief discusses a new report on violence against Baha'is in Iran»*]. URL: <http://News.Bahai.Org/Story/945> (data zvernennya: 10.12.2018).
9. Meniovich, K. O. (2009). Prava lyudini v arabskikh krayinah Perskoyi zatoki: Arabska hartiya prav lyudini. [*Human rights in the Arabic countries of the Persian Gulf: Arab Charter on Human Rights*]. Aktualni problemi mizhnarodnih vidnosin, Vip. 83, 128–130.
10. Narushenie prav cheloveka v Irane [*Violation of human rights in Iran*]. URL: <http://www.iimes.ru/?p=13296> (data zvernennya: 10.12.2018).
11. Novyj prezident Irana dolzhen vypolnit obeshaniya v sfere prav cheloveka [*New Iranian President must fulfill promises in the field of human rights*]. URL: <https://amnesty.org.ru/node/2520/> (data zvernennya: 10.12.2018).
12. OON budet otslezhivat polozhenie v oblasti prav cheloveka v Irane [*UN to monitor human rights situation in Iran*]. URL: <https://amnesty.org.ru/node/1809/> (data zvernennya: 10.12.2018).
13. Polozhenie v oblasti prav cheloveka v Islamskoj Respublike Iran: Rezolyuciya Generalnoj Assambleej OON ot 18 dekabrya 2009 g. № 64/176 [*Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran: Resolution of the UN General Assembly of December 18, 2009. № 64/176*]. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/64/176> (data zvernennya: 10.12.2018).
14. Polozhenie v oblasti prav cheloveka v Islamskoj Respublike Iran: Rezolyuciya Generalnoj Assamblei OON ot 18 dekabrya 2014 g. № 69/190 [*Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran: Resolution of the UN General Assembly of December 18, 2014. № 69/190*]. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/69/190> (data zvernennya: 10.12.2018).
15. Polozhenie v oblasti prav cheloveka v Islamskoj Respublike Iran: Rezolyuciya Generalnoj Assamblei OON ot 19 dekabrya 2017 g. № 72/189 [*Situation of human rights in the Islamic Republic of Iran: Resolution of the UN General Assembly of December 19, 2017. № 72/189*]. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/72/189> (data zvernennya: 10.12.2018).
16. Prava cheloveka v mire: doklad Amnesty International o sostoyanii prav cheloveka v mire (2018) [*Human Rights in the World: Amnesty International Report on the State of Human Rights in the World*]. London.
17. Rejting stran mira po urovnyu Valovogo Vnutrennego Produkta: informaciya ob issledovanii i ego rezultaty [*Rating of countries of the world by the level of Gross Domestic Product: information about the study and its results*]. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gdp/rating-countries-gdp-info> (data zvernennya: 10.12.2018).

18. Rejting stran mira po urovnyu politicheskikh i grazhdanskih svobod [*Rating of countries of the world in terms of political and civil liberties*]. URL: <https://gtmarket.ru/ratings/freedom-the-world/info> (data zvernennya: 10.12.2018).
19. Spravka: Zakon o vseobemlyushih sankciyah v otnoshenii Irana, privlechenii k otvetstvennosti i divestirovanii (CISADA) [*Reference: Law on comprehensive sanctions against Iran, prosecution and divestment (CISADA)*]. URL: https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Documents/CISADA_russian.pdf (data obrasheniya: 25.12.2018).
20. Hartiya novyh prav prezidenta Ruhani [*Charter for new rights of President Rouhani*]. URL: <https://iranprimer.usip.org/blog/2014/feb/10/president-rouhani%E2%80%99s-new-rights-charter> (data zvernennya: 10.12.2018).
21. Chelala, S. Narushenie prav cheloveka v Irane dostigli besprecedentnyh masshtabov [*Violations of human rights in Iran have reached unprecedented proportions*]. URL: <https://www.epochtimes.ru/content/view/14851/9/> (data zvernennya: 10.12.2018).

Відомості про авторів

Грищук Ольга Михайлівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Задунайський Вадим Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету.

Зубко Ольга Євгенівна – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії і культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Курзенков Максим Сергійович – старший викладач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Пилипенко Вікторія Вікторівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін і професійної психології Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.

Плевако Катерина Валеріївна – аспірант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Старобільськ).

Салагуб Людмила Іванівна – аспірант кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Стоберська Надія Анатоліївна – аспірант кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Темірова Надія Романівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Швед В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Юшкевич Володимир В'ячеславович – кандидат історичних наук, докторант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА, ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№ 2 (63), 2018

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р іст. наук, проф., професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р іст. наук, проф., професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Підписано до друку 23.01.2019 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний.

Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 7,21

Тираж 300 прим. Зам. № 4

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.